Közép-Európai Közlemények

Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

V. évfolyam 1. szám, 2012/1. No. 16.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem; Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – Újvidéki Egyetem
Dr. habil Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, DSc – Nyume SEK
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László
Székhely: 6727 Szeged, Lőwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Planet Corp. Szolgáltató Kft., Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó, avagy 5 évesek lettünk 5

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Csüllög Gábor: Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése 7

Nagy Miklós Mihály: Balkán-kép vagy a Balkán képei? (A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban) 15

Kókai Sándor: Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718–2010) 28

Jakus János: Titkos háború a déli államhatár mentén az ’50-es évek elején 42

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Gulyás László: Szerb etnoregionalista törekvések 1848–1849 55

Lőrinczné Bencze Edit: Gazdaság és regionalitás: Horvátország 65

Szilágyi István: Katalán tanulságok a Kárpát-medence számára 75

Szabó Pál–Farkas Máté: A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon 86

Molnár Gábor: Regionális mintázatok a preszokratikus filozófiában 102

FIATAL REGIONALISTÁK

Németh Ádám: „Ország az államban.” Latgale történeti földrajza és nemzetiségi összetételének átalakulása a XX. században 116

Nagy Sándor: Az Európai Számvevőszék ellenőrzési tevékenységének kohéziós politikai vetülete 127

Keczer Gabriella: A felsőoktatási intézmények szerepvállalása a régió- és városfejlődésben 136

Dajnoki Krisztina: Esélyegyenlőség és diszkrimináció – Fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyek a munka világában 145

FIATAL TÖRTÉNÉSZEK

Takács Gyula: A Vörös Őrség 157

Polgár Tamás: Kelet Galícia 1918–1919. Egy Nyugat-Ukrán állam önállóságának létjogosultságáról 165

GAZDASÁGTÖRTÉNET

Székely Csaba: A magyar agrárágazat a rendszerváltás után 174

Kaposi Zoltán: Kihívások és modellértékű válaszok. A dél-dunántúli városok átalakulása a 19. században 186

ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK 199

RECENZIÓK

Gulyás László:
Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd!
Ismerteti: *Horeczki Réka* 200

Előszó, avagy 5 évesek lettünk

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 16-os számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő. Külön öröm, hogy folyóiratunk ezen száma az V. évfolyam első számaként jelenik meg. Úgy véljük 5 év nagy idő egy tudományos folyóirat életében!

A kerek szám, a V. évfolyamba történő lépés arra is lehetőséget nyújt, hogy áttekintsük, értékeljük, sikerült-e elérni kezdeti céljainkat, megtartani az induláskor lefektetett irányelveinket. A KEK indításakor elhatároztuk, hogy olyan folyóiratot készítünk, amely bemutatkozási lehetőséget teremt a fiatal kutatóknak, de számít a tapasztalt minősített kollégákra is.

Nos, az eddig eltelt 5 év során a doktori fokozat megszerzése előtt álló, ígéretes fiatalok éppúgy publikáltak, mint az egyes szakterületek elismert, tudományos fokozatokkal rendelkező művelői (post-doctorok, professzorok és az MTA doktorai). Ráadásul a KEK-ben megjelent minden cikk lektorált, angol nyelvű összefoglalóval ellátott, így eleget tesz az MTA, és MAB által támasztott követelményeknek.

Úgy véljük, a KEK első 5 éve bizonyította: egy tudományos folyóirat lehet egyszerre sokszínű és egységes, nyitott és színvonalas. Köszönet mindenkinek, aki munkájával, támogatásával lehetővé tette, hogy a Közép-Európai Közlemények elindulhasson, és eljuthasson az V. évfolyamig. Kérjük, maradjanak továbbra is szerzőink, olvasóink.

A No. 16-os szám a szakmai-emberi közösségünktől megszokott interdiszciplináris jelleget tükrözi: az Európai Számvevőszék, az atomerőmű-bővítés, a kisebbségi alapfokú oktatás, a regionális együttműködések, Trianon, egyháztörténet, városfejlődés, katonapolitika, egyaránt szóba kerül, hogy csak néhányat említsünk a tanulmányok témái közül.

Befejezésképpen szeretnénk kihangsúlyozni, hogy folyóiratunk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2012 márciusa

Dr. Gulyás László
főszerkesztő

CSÜLLÖG GÁBOR*

ÁRAMLÁSI TEREK ÉS ÁLLAMHATÁROK KÖZÉP-EURÓPÁBAN – MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI TÉRHELYZETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

FLOW SPACES AND BORDERS IN CENTRAL EUROPE – A SURVEY OF THE HISTORICAL SPATIAL SITUATION OF HUNGARY

ABSTRACT

The Central European region is one of the most important flow zones in Europe where the migration of peoples has been going on for thousands of years, economic and cultural influences have been spreading and power politics has taken effect. The activeness and continuity of the uninterrupted flow system has been maintained by the empires ruling over the region. When the influence of the empire weakens, the flow zone gets divided up by local state spaces organized at various junctions of the flows, and their various sections are closed down by borders. The region, therefore, has been characterized by a specific dynamics for a long time: within the spaces of the empire, it is the joint effects of the flows that take effect during a long period of time; at a shorter interval, the flows blocked by the borders of the local states "tighten" the region. The local state spaces, at the same time, are incapable of counterbalancing steadily the opposite flows. Their existence is connected to the closing flow spaces, which compels them to strengthen their borders continuously, which then leads to isolations and strong clashes within the region. Consequently, the instability of the region divided into small state spaces "pulls in" the growing spaces of great powers over and over again.

1. Közép-Európa – az európai áramlási zónák csomópontjában

Európa történeti alakítását nagymértékben meghatározzák a különböző politikai hatóterek centrumai között kialakuló áramlási zónák, amelyeken az időszakonként eltérő mértékű népességmigráció mellett komoly gazdasági, politikai és vallási hatásfolyamatok terjedtek.[1] Az európai áramlási zónákhoz kapcsolódó közép- és újkori állami terek meghatározó gyökerei a Római Birodalomig vezethetők vissza, amelynek politikai struktúrája egységbe foglalta a kelet- és nyugat-mediterráni áramlási tereket a nyugat- és közép-európaiakkal. A második-harmadik századtól az európai népesség migráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák váltak fontosabbá, különösen a Rajna és a Duna vonala, amely a Brit-szigetektől a Balkánon át Kis-Ázsiáig tartó áramlások vonala volt, itt találkoztak az észak és kelet felől érkező népvándorlás kori szárazföldi áramlások. Ennek következtében Közép-Európa és benne a Kárpát-medence a római kor után Európa meghatározó politikai terévé vált, ahol a legaktívabb áramlások a Dunához szerveződve, arra irányulva, vagy annak mentén alakultak ki, szervezve a közép-európai térséget és összekötve azt a balkáni és a kis-ázsiai hatótérrel.

* Egyetemi adjunktus ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

2. Birodalmi és helyi állami terek váltakozása Közép-Európában

Közép-Európa történetében a helyi szerveződésű államok és birodalmak aránya és az európai politikát meghatározó szerepe az eltelt történeti korszakokban változó volt. Míg az európai államiság kiterjedése elsősorban a birodalmakhoz kötődött, voltak időszakok, amikor egyes helyi állami terek váltak fontossá, vagy számuk a jelen időszakhoz hasonlóan jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a változás dinamikáját mutatja, hogy a 16–17. században és a 19–20. század fordulóján a birodalmak uralták Európát. Ezek a változások azt mutatják, hogy a birodalmiság politikai és területi struktúrái mindig életképesek. A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálva közelíti meg a problémát, ezért eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű történeti megközelítésben használt nagy területi kiterjedés fogalmától.[2]

Az áramlási rendszerek összefüggő működése nagyban függ az áramlási rendszer egységére szerveződő nagyhatalmak, érdekérvényesítési sikerétől. A birodalmak alapvető jellemzője, hogy a nagyobb európai áramlási zónákra épülnek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan uralják, azokat összekapcsolják. Lényegében az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek beépítéséből szerveződik területi rendszerük, így érdekük az áramlási terek aktivitása, nyitottsága, az áramlási zónák átfogó uralása. Terjeszkedésük következtében elsősorban peremeken kialakult ütközőterek jellemzik, belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom érdekei alapján szabályozzák és működtetik.

Az önálló szerveződésű helyi államok kisebb magterületekre szerveződnek, amelyek lehetnek áramlási zónák szakaszain, vagy azoktól elkülönülve. Az áramlási zónák folyamataitól és növekedési lehetőségeiktől függően területük gyakran változik, vagy akár át is helyeződik. A birodalmi hatások gyengülésekor az áramlások különböző csomópontjain szerveződő helyi állami terek igyekeznek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből és határokkal lezárni azok különböző szakaszait. Azonban a helyi államok nem tudják tartósan kiegyensúlyozni a nagytérségi áramlásokat és az érdekeik szerint alakított helyi áramlásokat. Létük a záródó áramlási terekhez kötődik, ez pedig folyamatosan a határaik erősítésére készteti őket, amely a térségen belüli elkülönülésekhez, erős ütközésekhez vezet, az utóbbiak pedig nem csak a határ menti területeket, hanem sokszor az egész állami teret is érintik, mindez pedig a határok gyakori változásával jár.

Mindezek alapján az európai politikát változó súllyal meghatározó birodalmi és helyi állami terek jelentős mértékben függnek az áramlási zónák uralmától. A térséget ennek következtében hosszú idő óta sajátos dinamika jellemzi: hosszabb időtávon a birodalmi terek áramlásokat összekapcsoló hatásai érvényesülnek, rövidebb időszakokban pedig a helyi államok határai által lefojtott áramlások feszítik a térséget. Ennek következében a kis állami terekre széttagolt kapcsolódási térség labilitása újra és újra behúzza a nagyhatalmi tereket, amit az eltelt évszázadokban számtalan példa bizonyít.

3. A magyar birodalmi tér kulcshelyzete a közép-európai áramlási térben

Közép-Európa az európai politikai tér meghatározó földrajzi egysége, ahol az elmúlt évezredekben az áramlási zónák találkozásánál különböző típusú és Európára komoly hatást gyakorló állami terek jöttek létre. Ezek közül a római, a német-római, az oszmán és a Habsburg állam elfogadottan birodalom volt, de a térszerkezeti jellemzők alapján ebbe a sorba illeszthetjük a középkori magyar államot is:

- Az első tartós birodalmi tér: a Római Birodalom provinciái az 1–4. század között;
- A Német-Római Birodalom különböző szerveződésű korszakai a 7. századtól a 17. századig;
- Az áramlási csomópontra szerveződő és terjeszkedő Magyar Királyság a 11. századtól, amely különösen a 14–15. században, az európai dinasztiák korszakában nagyhatalmi szerepet játszik;
- Az Oszmán birodalom a 15. századtól a 20. század elejéig (a 16–17. században Közép-Európában;
- A Habsburg Birodalom kiépülése a 17/18. századtól 1867-ig;
- Ausztria és Magyarország európai nagyhatalmi tere – a társbirodalom korszaka 1867–1918 között;
- A Német Császárság birodalmi struktúrája 1870–1918.

A birodalmak árnyékában csak elvétve és rövid időre kaptak jelentősebb szerepet különböző helyi szerveződésű államok, elsősorban a nagyhatalmi hanyatlások átalakulások korszakaiban, főleg a koraközépkorban és részben a 19–20. század bizonyos évtizedeiben.

A Duna menti áramlási tér belső kezdő szakasza már a 7–8. század óta birodalmi térként működött, változó jellegű struktúrákkal és hatékonysággal az eltelt évszázadokban. Az itt kialakult germán-német politikai tér minden korszakban meghatározó tényezője volt egész Európának. Mint ahogy a teljes Duna menti áramlási zónát is jelentősen befolyásolták politikai, térbeli folyamatai és szinte minden korszakban, de különösen a 18. századtól meghatározó hatású volt Magyarország térhelyzetére.

1. ábra. **A Balkán történeti térszerkezete és ütközőterei**

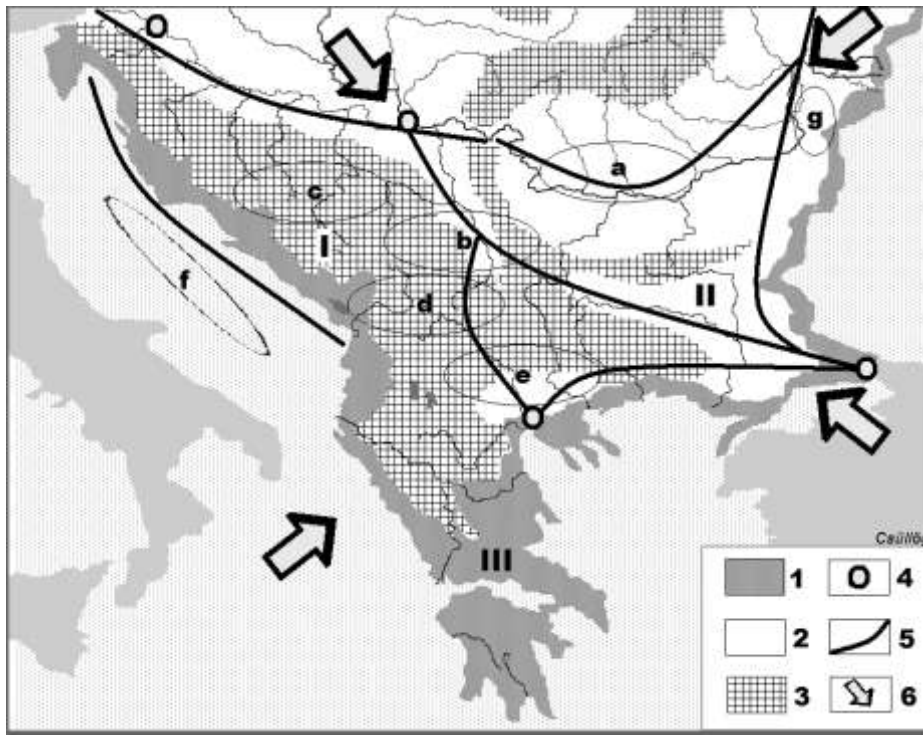

Aktivitási terek: 1. Tengeri áramlási terek, 2. Szárazföldi áramlási terek, 3. Hegyvidéki zárt terek, 4. peremi központok, 5. Áramlási zónák, szerkezeti vonalak, 6.Külső hatásirányok
Történeti terek: I. Nyugat-Balkán, II. Kelet-Balkán, III. Déli- (Égei) Balkán
Ütköző terek: a) dunai, b) áramlási, c) boszniai, d) koszovói, e) macedóniai, f) adriai, g) dobrudzsai

Mivel a Duna mentén évezredek óta működő áramlási zóna kilép a közép-európai térből a Balkánra, az áramlási hatások kölcsönösek, ezért a Kárpát-medence folyamatait nem lehet a balkáni tér nélkül értelmezni. Sőt elmondható, hogy teljes Közép-Európa folyamatai sem függetlenek a Balkántól, mindezt nem csak a történetiség, hanem a jelenkor is világosan bizonyítja. A Kárpát-medence és Balkán története a 11. századtól eltérő irányú lett és ellentétes irányú folyamattal tagozódtak be az új európai térbe, amely leginkább a földrajzi felépítés lehetőségeinek hasznosításában és a külső hatásirányoknak való ellenállás sikerében különbözött.

A Balkánon a bizánci birodalmi hatás gyengülésével a változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – nem tudták felülírni a földrajzi osztottságot. A Balkán egészét ellentétes térállapot jellemezte: zárt hegységi hátterek és kinyíló, a nagyobb folyókhoz, valamint a tengerpartokhoz kötődő áramlási zónák építették fel. A népesség területi kötődése kettős volt: a zárt hegyvidéki háttereken élőket erősen rögzült földrajzi identitás jellemezte, míg az áramlási zónákon a migráns állapot és jelleg sokkal erősebben érvényesült. A térség népességáramlását nem csak a belső migráció, hanem főleg a Duna és Kis-Ázsia közötti külső áramlások, hatások összekapcsolódása is jellemezte. A külső hatásirányok erőteljességének és az áramlási vonalak elhelyezkedésének köszönhetően jelentős térségi hatású központok csak a peremeken alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ez utóbbi három nem véletlenül volt egyszerre külső térségek, Kis-Ázsia és a Kárpát-medence fontos központja is. Mindez mutatja, hogy a fő áramlási, migrációs zóna két balkáni végpontja egyben komoly kapcsolódási zóna volt a külső térszerkezetekhez. Ez az állapot a szerb törekvéseknél sem változott tartósan, ők ebben a folyamatban már a gyorsan építkező oszmánsággal találták szembe magukat. A törökök az áramlási vonalak átfogásával gyorsan és tartósan fűzték egybe a földrajzi tagoltsághoz rögzült helyi állami tereket.[3]

2. ábra. **A kezdet a magyar honfoglalás stratégiai térosztása a foglalt területen elkülönített és eltérő funkciójú térségekkel**

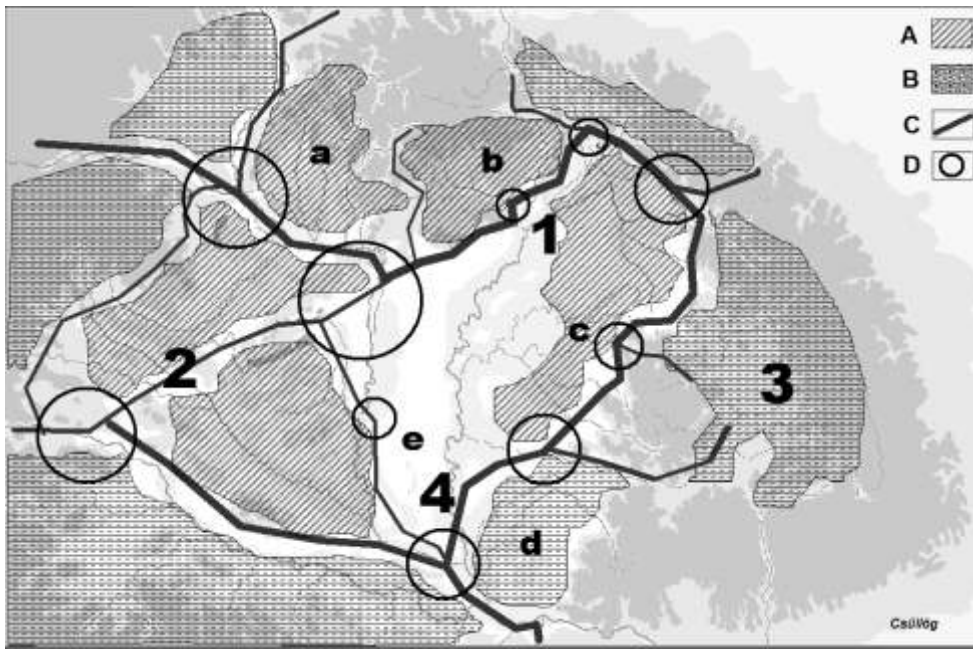

A) közbezárt terek, B) Közbezárt terek, C) Stratégiai vonulási és megszállási vonalak, D) Stratégiai súlypont területek

A Magyar Királyság a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal részben lezáró politikai teret épített ki a 11. századtól a Kárpát-medencében. Kialakulásában, területi tagolódásában és a 14. századra kiépített térszerkezetében meghatározó szerepet játszottak a különböző irányból érkező áramlások és ezek találkozási csomópontjai. Ezeken az áramlási vonalakon komoly külső területekről kiinduló népességmigrációk zajlottak, amelyek különböző etnikai tereket hoztak létre. A magyar állam területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának – északon a Morva- délen a Morava-kapu – uralma volt, mivel ezek hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették. A Duna menti fő átáramlási zóna lezárásával az áramlások bizonyos formái és azok hatásai (a szórványos népességmigráció, vallási, kulturális, gazdasági elemek diffúziója stb.) nem szűntek meg, ezért a magyar állam területi egységének és működésének fontos eleme volt ezeknek az áramlásoknak a megfelelő szervezése. Az áramlási zónák és a fő áramlási csomópont (Székesfehérvár, Esztergom és Buda közötti tér) uralása mellett, a magyar állami tér dukátusok, tartományok (Erdély, Szlavónia, Horvát Királyság) és katonailag uralt területek (délvidéki bánságok) megszervezésével építette be területiségébe a külső áramlások rendszerét. A Kárpát-medencében a magyar állam a földrajzi térből egységes struktúrát hozott létre és ezzel hosszú évszázadokon keresztül semlegesíteni tudta a külső hatásirányokat, nyugat felé az azonos felépítésű és erős államisággal, dél felé pedig a szlavón-horvát balkáni előtér tartományi beépítésével, a boszniai balkáni perem katonai ellenőrzésével, valamint a Duna–Morava áramlási zóna erőteljes védelmi lezárásával. Ez utóbbi védelmi zóna elvesztése vezetett egy 150 éves időszakra átmenetileg a Balkán és a Kárpát-medence belső területeinek közös állami térbe foglalásához a törökök uralma alatt.[4]

4. A magyar birodalmi tér beépülése az új birodalmi struktúrákba

A 16. század elején a magyar államnak nem csak közép-európai, de balkáni törekvéseiről is le kellett mondani, ezzel elveszítette birodalmi szerepét, de sokkal súlyosabb következménye volt, hogy, nem tudta uralni és irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. A Kárpát-medencében megjelent két új, erőteljes birodalom, amelyek megszűntették a Duna mentén a magyar állam által kialakított nyugati és déli elzárást, ezzel a korábbi térséget részben kettéválasztották és az előbbi irányokhoz kötötték az adott részeket. A Habsburg Birodalom a közép-európai áramlásokba kapcsolta be a királyi országrészt, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medence belsejébe, így jelentős európai szerepű, frontális áramlási csomópont jött létre.[5] A két áramlási rendszer területi törekvéseiben folyamatosan ütközött, mégis sajátos módon ez nem jelentette az áramlások éles elzárását, a kereskedelemi kapcsolatok és az egymásba fonódó vallási és etnikai terek következtében. A korábbi állami és szakrális struktúra válsága, az oszmán érdekek erősödése és a nyugat felé irányuló migrációs zónák felszabadulása a reformáció nagyon gyors terjedését tette lehetővé, amely mindhárom állami térben. Vallási oldalról nem jött létre éles ütközőzóna, bár jelentős iszlám vallású balkáni népesség áramlott be.[6] A törökök részéről főleg gazdasági érdekből nem folyt komoly iszlámosítás, mindezek következtében az iszlám jelenléte sokkal kisebb mértékű maradt mint a Balkánon, a vallást elsősorban a török hivatali és a katonai vezetőréteg, a reguláris katonaság egy része és a birodalmi struktúrába beépülő eltörökösödő balkáni népességrész képviselte, így elsősorban a török központokban és végvárakban volt jelen. A birodalmi határok tehát csak katonai és politikai tereket határoltak el, nem voltak sem etnika, sem gazdasági, sem vallási határvonalak.[7]

A Duna menti áramlási zóna kapuinak kinyílása több meghatározó európai folyamattal esett egybe, a gazdasági és vallási terek átalakulása döntő hatással volt az európai folyamatokra. Az erőteljes fejlődésnek induló atlanti térség gazdasága új igényeket teremtett a kereskedelem és az ipari tevékenység számára, ezeket pedig a közép-európai tér nem tudta megfelelő ütemben követni, elsősorban a hosszan tartó társadalmi átalakulási folyamatok és a belső háborús állapotok miatt, amelyhez az egyre terhesebb, és állandósuló oszmán fenyegetettség társult. A kaotikus gazdasági viszonyok, a jelentős migráció és a nagyszámú katonaság (társulva az erődítések új rendszerének munkaerő igényes kiépítésével) jelentős mennyiségű kereskedelmi élelmiszert igényelt, amelynek egy részét az említett, jól mobilizálható magyarországi szarvasmarha biztosította. Ennek előállítását és nyugatra jutását elősegítette az alföldi mezővárosoknak az Oszmán Birodalom adózási igényéhez alakított külterjes állattartó gazdaságából származó jelentős kínálata. A török adóbehajtások igazgatási központokhoz igazodó irányai mellett rögzültek a szarvasmarha kivitel terelésének útvonalai, amelyek az alföldi mezővárosokból Pest és Vác irányába tartottak. Mindezek következtében a korábban áramlásokban szegény alföldi térségben jelentőssé váltak a török területi és gazdasági berendezkedés által kialakított és a Balkánhoz szorosan kötődő áramlások.

3. ábra. **Eltérő szerepű és hatású állami terek határai a két birodalom ütközőzónájában a 17. században**

A két térség ellentétes felépítésű történeti térszerkezete más korszakokban sem különült el élesen egymástól, az átfedő áramlások következtében egymásba fonódó etnikai terek folyamatos kapcsolatot adtak az ütköző állami terek időszakában is. Így elmondható, hogy az egységes, bár kiterjedésében és irányító struktúrájában változó kárpát-medencei[8] és a széttagolt mozaikos nyugat-balkáni térszerkezet etnikai, gazdasági és áramlási folyamataiban többségében illeszkedett egymáshoz, vallási, kulturális és politikai folyamataiban, állami tereiben viszont gyakoribbak voltak az ütközések, amelyek elsősorban a birodalmi terek gyengülésekor erősödtek fel. Mindkét térségben birodalmiság jellemzi a 18–19. szá-

zadot, de igen eltérő tendenciákkal. Közé-Európában a kisebb német államok között a Habsburg Birodalom növekedési, terjeszkedési válságok után megerősödik,[9] amely mellett a 19. század végén az egyesülő német államokból kialakuló Német Császárság is megjelenik. Az áramlási zóna másik végén az Oszmán Birodalom a 19. század második felében fokozatosan gyengül, megerősödnek a helyi állami törekvések a függetlenedésre.

5. A magyar helyi állami tér kulcshelyzete a közép-európai áramlási térben

A 19. század végi balkáni egyensúlybomlás után, az első világháborút követően a közép-európai térség is egyensúlyát vesztve esett szét, amikor elveszítette birodalmi struktúráját, Ausztria és Magyarország összefűző állami terét. A birodalmi vákum és az új államok egymással is ütköző területi törekvései sajátos helyzetet teremtettek. A birodalmiságától megfosztott német állam válsága súlyos európai problémává vált, amelynek az európai nagypolitika tévedései és a keletei hatalmi tér bolsevik típusú terjeszkedésének veszélye miatt a III. birodalom lett a következménye. Ausztria megmaradt tartományaival sikertelenül kereste a birodalmi struktúra után a helyi államiság működésének megfelelő formáit, mindaddig, míg az új német birodalom be nem kebelezte.

A Kárpát-medencében a béketárgyalások létrehozták az egyetlen homogén etnikumú államot, Magyarországot és ezzel együtt – etnikai állami törekvések ellenére – több, két vagy soknemzetiségű helyi államot, úgy hogy ezek területén jelentős maradt a magyar etnikai tér.[10] Sajátos sorsúvá vált ezek közül a birodalmi mintákat sikertelenül próbálgató, térhelyzete, struktúrája, örökölt balkáni konfliktusai következtében eleve kudarca ítélt délszláv állam. Azzal, hogy Magyarország kulcshelyzete az áramlási zónában területi vesztesége ellenére továbbra is fent maradt az utódállamuk térbeliségüket Magyarországhoz kötötték, Ettől a köteléktől nem tudtak megszabadulni sem kisantanti politikájukkal, sem elzárkózásukkal. A gyors és durva határváltozások eltérő térszerkezeti fejlődést hoztak a határok minden oldalán. Az utódállamok központjai a Kárpát-medencén kívül voltak, a térségen átmenő évezredes tranzitútvonalak elzáródtak és a határok kapcsolattartó szerepe megszűnt, a határok passzivá váltak.[11] A legtöbb ország esetén ez a folyamat azzal járt, hogy az új határok[12] a korábbi egységes térszerkezetet megbontva, azokon belül jelentek meg, gyakran eltorzítva a térszerkezeti vonalakat és a regionális központok vonzástereit. A politikai szándéktól függően a határok elsősorban szétválasztó szerepet kaptak. Egyenes következménye lett ennek, hogy a térség a század harmadik évtizedétől kezdve ismét két, egymással ütköző birodalmi tér részévé vált. Elsőként a német, majd a szovjet birodalom erőteljes érvényesülésének korszaka következett. Ezek sajátos fázis eltérései néha azt a látszatott keltették, hogy a helyi államok önálló (a térség más államait figyelmen kívül hagyó) érdekérvényesítésének korszak jött el.

JEGYZETEK

1. Az áramlási terekről bővebben: Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
2. A birodalmi térszerkezet sajátosságairól: Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.
3. A Balkán történeti térszerkezetéről: Csüllög G. (2009): Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: Balkán Füzetek Különszám I–II. Pécs, 2009. pp. 204–210.

4. Magyarország középkori térszerkezetéről: Csüllög G. (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5.. No. 6–7. pp. 64–71.
5. A két birodalom sajátos térszerkezeti összefüggésre részletesebben: Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.
6. A török térbeliségről: Nagy M. M. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. 80–85. old.
7. Az iszlám és a reformáció térformáló szerepérő bővebben: Csüllög G. (2010): Reformáció és iszlám a 16–17. századi Kárpát-medencében. (A történeti földrajzi háttér áttekintése) In: M. Császár Zs.–Szalai G. (szerk.): Kálvin – Magyarság – Európa. Publikon Kiadó, Pécs, 2010. pp. 109–114.
8. Gulyás L. (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 93–99.
9. Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp. 31–40.
10. M. Császár Zsuzsa (2008).: Magyarok a határ túloldalán. In: Dr. Jakus J.–Dr. Suba J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM – H I M, Budapest, 2008. pp. 164–171.
11. Demeter Gábor–Radics Zsolt (2009): Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp. 151–160.
12. Suba János (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. 439–443. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.

Csüllög G. (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71.

Csüllög G. (2009): Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: Balkán Füzetek Különszám I–II. Pécs, 2009. pp. 204–210.

Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.

Demeter Gábor–Radics Zsolt (2009): Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp. 151–160.

Gulyás L. (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 93–99.

M. Császár Zs. (2008): Magyarok a határ túloldalán. In: Horváth I.–Kiss J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti intézet és Múzeum. 2008. pp. 164–172.

Nagy M. M. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. 80–85. old.

Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp.31–40.

Suba János (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. 439–443. old.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

BALKÁN-KÉP VAGY A BALKÁN KÉPEI? (A BALKÁN-FÉLSZIGET A MAGYAR KATONAI UTAZÁSI IRODALOMBAN)

PICTURES OF THE BALKANS (THE BALKAN PENINSULA IN THE HUNGARIAN MILITARY TRAVEL LITERATURE)

ABSTRACT

The Balkan Peninsula had played an important role in the history of Hungarian military travels from the 16th century. As a consequence of well known historical facts and processes the Ottoman Empire dominated the peninsula was the main target of the Hungarian military travels during centuries and at the same time determined the Hungarian vision of the peninsula. The interest of Hungarian military profession had not decreased in the later centuries towards this land. In the 19th century first the Hungarian Revolution of 1848–49, then the political and power shifts of the Balkans in the second half of the century and finally the First World War meant those historical nodes that enriched by leaps and bounds the Hungarian military literature dealing with the region, its people and landscape. Beyond the geographical neighbourhood the foreign policy interest of the Austro-Hungarian Empire towards the Balkans also encouraged that Hungarian soldiers fought in the wars of the Balkan Peninsula. They have left us important geographical and military resources. By these works it is well reconstructed how the Hungarian society thought about nations of the Balkans and also how the Hungarian vision and military thinking changed about the Peninsula. This study takes stock of the most important Hungarian military travellers demonstrating the wars they took part in and outlines the above mentioned changing vision of the Balkans. From a methodological point of view the author draws a parallel between the birth of the Balkan states and the important era of the Hungarian military travels. The essay examines the period from 1849 to 1918 and is a continuation of the writer's study about Hungarian military travellers in Albania.

Bevezetés

A magyar hadiutazások történetében a Balkán-félsziget a 16. századtól kezdve egyre fontosabb szerepet játszott. A közismert történelmi tények és folyamatok következményeként évszázadokon át a félszigetet uraló Török Birodalom jelentette a magyar katonai utazások fő célpontját: ezek határozták meg a magyar társadalomnak a félszigetről alkotott képét. Ám a magyar katonai szakma érdeklődése a Balkán iránt a későbbi századokban sem csökkent. A 19. században előbb az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot követő magyar katonai emigráció, majd a század második felében a Balkán politikai, hatalmi átrendeződése, később pedig az első világháború jelentette azokat a főbb históriai csomópontokat, amelyek kapcsán ugrásszerűen sokasodott a térséggel, annak népeivel és tájaival foglalkozó magyar katonai utazási irodalom. A földrajzi szomszédságon túl az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdeklődésének a Balkán felé történő fokozatos

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

fordulása is ösztönözte, hogy a balkáni nemzetállamok kialakulását kísérő háborúkban, majd ezek egymás ellen vívott helyi konfliktusaiban mindenhol feltűntek olyan magyar katonák, akik mind földrajzi, mind pedig katonai szempontból fontos, forrásértékű utazási műveket hagytak az utókorra. Alkotásaik alapján rekonstruálható, hogy a magyar társadalom miként viszonyult a határaitól délre élő népekhez, és miként bővült, színesedett róluk alkotott képe. Tanulmányunkban e kultúrtörténeti folyamatot mutatjuk be oly módon, hogy számbavesszük az 1849 és 1918 között eltelt mintegy hét évtized – jelenlegi ismereteink szerint legfontosabb – Balkánon járt magyar hadiutazóit és műveiket.

Balkáni térfejlődés és magyar hadiutazók

A Balkán-félsziget a 19. és 20. századi európai politikai folyamatok fontos eseményeinek színtere volt; az egymásnak feszülő nagyhatalmi érdekek, az ott élő nemzetek állami törekvéseinek ütközőtérsége, amely a kontinensünkön elfoglalt peremhelyzetéhez képest olykor túl nagy szerepet játszott földrészünk történetében. A modern geográfia és történetírás ebből eredően – főleg a 19. század közepétől kezdve – egyre nagyobb érdeklődést tanúsított és tanúsít e félsziget iránt, az utóbbi két évtized politikai eseményei következtében beállt térbeli változások pedig egyenesen a magyar földrajztudomány központi kérdéseinek egyikévé tették a Balkánt. Ám e fokozott érdeklődés ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a Balkán-félsziget társadalom- és politikai földrajzi viszonyrendszeréről teljesen kikristályosodott képünk lenne, mert a folyamatosan gyarapodó, e térséggel foglalkozó szakirodalmunk – a magyar köz- és kultúr-, valamint tudománytörténeti események következtében – még mindig eléggé hézagos, s ehhez járul egy másik földrajzi tény, nevezetesen: a Balkán-félsziget már természetföldrajzi jellemzőinek bonyolultságából eredően is túlságosan összetett ahhoz, hogy egyértelmű s főleg egysíkú geográfiai képet lehessen rajzolni róla. Összetett földrajzi viszonyrendszeréből ered, hogy – főleg északi határainak esetében – pontos körülírásában sem egységes sem a nemzetközi, sem a magyar földrajztudomány, és így valójában különböző, olykor egymással polemizáló Balkán-értelmezésekről, felfogásokról beszélhetünk, amelyek egyben meghatározzák a félszigettel foglalkozó szakirodalom fejlődéstörténetét is.[1]

Részben természetföldrajzi viszonyrendszeréből, részben az európai kontinensen elfoglalt helyzetéből ered, hogy a 19. század második felének, valamint a századforduló évtizedeinek kezdete óta a Balkán-félsziget históriáját az olykor átláthatatlanul összetett politikai folyamatok, az egymást váltó nagyhatalmi törekvések kereszteződése, valamint az ott élő nemzetek államépítési szándékai jellemzik. Ezek a sokszor egymással ellentétben álló politikai akaratok eredményezték, hogy a Balkán-félsziget politikai földrajzi képét az elmúlt másfél évszázadban a folyamatos változások determinálták: a politikai földrajzi tér permanens darabolódása, átrendeződése figyelhető meg, amelyet a jugoszláv állam létrejöttével a térség nagy államföldrajzi egysége tarkít.[2] A tanulmányunk témájául választott történeti és kultúr-, valamint hadtörténelmi jelenség szempontjából ez azt jelenti, hogy az 1849 nyarától egyre nagyobb számban a Balkánon járt hadiutazóink Európa egy állandó változásban lévő tájának föld- és néprajzi feltárásában vettek részt, ami egyben magyarázza a Balkánnal foglalkozó magyar katonai utazási irodalom sokrétűségét és sokszínűségét.

A Balkán-félsziget magyar hadiutazóinak tevékenysége egyrészt a magyarországi eseményekkel, másrészt a Szávától és a Dunától délre elterülő vidékek politikai folyamataival függ össze, s ennek megfelelően a térségre vonatkozó katonai utazási irodalmunk is két nagy csoportra bontható. A kronológiai szempontot figyelembe véve az első az 1848–1849. évi magyarországi forradalmat és szabadságharcot követő, a Balkánra tartó katonai

emigránshullám memoárjai, amelyek – a kor hadügyét jellemző földrajzi szemléletmód szintjén – általában tartalmaznak geográfiai és néprajzi részeket. A másik csoport megszületése a balkáni nemzetállamok kialakulásához, valamint a Habsburg Császárság, később az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának a Balkán felé fordulásához kötődik. Nagy általánosságban ez utóbbiról elmondhatjuk: a térségnek nem volt egyetlen olyan fegyveres konfliktusa sem, amelynek – vagy a Monarchia hivatalos megbízásából, vagy önkénteseként – ne lett volna magyar résztvevője, magyar katonai hírmondója. Ám az, hogy a Balkán mely háborújában, mely konfliktusában milyen mennyiségben fordultak meg katonáink és ebből eredően mekkora terjedelmű lett az egyes országokat és népeket bemutató katonai utazási irodalmi termésünk, az elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai törekvéseitől függött. A kor magyar katonai utazásai szoros kapcsolatban álltak a mindenkori kül- és katonapolitikai orientációval, s e kapcsolat olykor annyira szoros volt, hogy egyes esetekben – a mai szóhasználattal élve – mintegy a hadvezetőség és a bécsi vezérkar direkt, kézi vezérléséről beszélhetünk. Ennek jellemző példáját leginkább talán báró *Nopcsa Ferenc* albániai utazásai jelentik, amelyekről a legújabb történeti kutatások egyértelműen bizonyították: a világhírű magyar utazó szoros kapcsolatban állt a Monarchia fegyveres erőinek vezérkari főnökével, *Franz Conrad von Hötzendorf* tábornaggyal.[3] Ez a Monarchia évtizedeire jellemző szoros kötődés a politikai szférához, amely egyébként a korszak had- és kultúrtörténetének nemcsak magyar, hanem sokkal inkább egyetemes jelensége is, már önmagában bizonyítja azt a geopolitikai determináltságot, amelyre a magyar tudománytörténet eddig oly kevés figyelmet fordított. Az államok térbeli fejlődésének geopolitikai megjelenése nemcsak a – sokszor történetírói közhelyként – ismételgetett területi változásokban ölthet testet, hanem a katonai utazásokban is; abban a katonai jelenlétben, amely – miként az előbb mondottuk – tükrözi a külpolitikai irányultságot. S hogy erre is hozzunk példát, említjük a Montenegróban járt utazóink esetét. Köztudott történelmi tény, hogy a Balkán-félsziget térségében a 19. század utolsó évtizedeiben különböző nagyhatalmak – elsősorban Ausztria-Magyarország, Oroszország, a Német Birodalom és Olaszország – geopolitikai törekvései keresztezték egymást.[4] Ez a mindennapi, gyakorlati politika szintjén azt eredményezte, hogy az első világháborút megelőzően létrejövő balkáni nemzetállamok egymással szembenálló politikai orientációt képviseltek, ami tükröződik katonai utazási irodalmunk mennyiségi mutatóiban is. Ennek megfelelően, miután Albánia részben az Osztrák–Magyar Monarchia bábáskodása mellett alakult meg (1912), így érthető, hogy az addig földrajzilag jóformán feltáratlan ország területéről viszonylag nagy számban készült magyar katonai útleírás; főleg az első világháború eseményeinek hatására, és ennek szerzői sorában ott találjuk a fentebb már említett báró *Nopcsa Ferencet* is.[5] Ám ezzel szemben az erős orosz orientációt mutató Montenegró[6] területéről és lakosságáról alig rendelkezünk katonai útleírással. Pontosabban fogalmazva – eddig, mintegy másfél évtizede tartó, a magyar katonai utazási irodalom összegyűjtésére és számbavételére irányuló kutatásaink során – eddig egyetlen ilyet találtunk, amely *Suhay Imre* tábornok tollából 1939-ben jelent meg, s amely egy 1903-ban tett utazás élményeire építve nyújtott átfogó, népszerűsítő földrajzi képet az országról.[7]

A Balkánon tett magyar hadiutazások esetében a fentiekből eredően érdemes szólnunk azokról a geopolitikai, politikai földrajzi képletekről, amelyek a hadiutazások kísérő jelenségei voltak. Ezek élén a Balkán-félsziget államföldrajzi aprózódása áll: a 19. század közepén még a Török Birodalomhoz tartozó területeken egymás után alakultak a viszonylag kis területű nemzetállamok. A másik jelenség a Monarchia külpolitikai érdeklődésének már említett, fokozatos fordulása volt a Balkán-félsziget felé, ami szoros összefüggésben állt a mindenkori Habsburg Birodalom – később Habsburg Császárság – területi áthelyeződésével Közép-Európában. Egyik korábbi tanulmányunkban már részletesen szóltunk arról,

hogy a 18–19. században a bécsi Habsburg udvar fokozatosan elveszítette nyugat-európai és itáliai birtokait – *Osztrák Németalföld, Nápolyi Királyság, Szicíliai Királyság, Lombardia, Velence*, hogy csak a legismertebbeket említsük –, s ezzel párhuzamosan keleti és déli vidékeket – *Galícia, Bukovina, Bosznia és Hercegovina* – szerzett meg. Ugyanakkor az európai kontinensen már méreteiből és társadalmi potenciáljából eredően is nagyhatalmi helyzetű birodalom tudatosan távol tartotta magát a 19. század utolsó évtizedeiben kibontakozó nagyhatalmi gyarmatosítás folyamatától. Pontosabban fogalmazva a 18. század végén és a 19. század első felében a tengerentúli birtokok megszerzésére tett szórványos törekvéseit *Ferenc József* császár öccse, *Habsburg Miksa* mexikói birodalomalapítási törekvésének meghiúsulásával és halálával (1867) éppen abban a történelmi pillanatban adta fel, amikor az európai hatalmak és közöttük az egyesült Német Birodalom újult erővel látott neki a gyarmatosításnak.[8] A geopolitikából ismert *területi kiegyenlítődés törvényszerűségének* megfelelően ebből egyenesen eredt, hogy az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel belső állapotait rendező dunai birodalom – az európai nagyhatalmakénál egyébként gyengébb – expanziós erőivel kelet és a Balkán felé fordult: fölrajzi érdeklődése, hadiutazóinak fő iránya a félszigetre tartott.

Katonai utazási irodalmunk Balkánt tárgyaló műveinek sajátossága, hogy – mintegy követve a félsziget nemzetállamainak kialakulását – 1849 és 1918 között egyre árnyaltabb lesz abban a tekintetben: míg a szabadságharc emigránsai a Szávától és a Dunától délre többnyire sajátos törökországi képet festenek, addig a 19. század második felének utazói – mondhatnánk – felfedezik az ott élő etnikumokat, rácsodálkoznak az ott élő népekre, azok kultúrájára.[9] Vagyis másként fogalmazva, míg a balkáni nemzetállamok kialakulása előtt katonai utazási irodalmunkat egy viszonylag egységes – török jellegű – Balkán-kép jellemezte, addig a nemzetállamok kialakulásával ezt felváltja az egyes nemzetek, társadalmak képe, s e képek összességéből áll össze egy mozaikszerű, de már messze nem egységes Balkán-ábrázolás. Az eredeti egységes Balkán-kép, amelynek mindig a hátterében jelentek meg a nemzeti karakterek, arra vezethető vissza, hogy az 1849-ben a Törökország európai területeire vetődött emigránsaink – éppen sajátos társadalmi helyzetükből adódóan – főleg a török közigazgatás helyi képviselőivel érintkeztek, az ő életmódjukat látták, s emiatt láttatták a Balkánt török tájként. Tanulmányunknak nem feladata az emigráns memoárok föld- és néprajzi tartalmi elemeinek bemutatása, így csak példaként említjük – mintegy találomra választva – ebből az emlékirathalmazból *Kinizsi István*, egykori honvédtisztünk, beszámolóját, amely 1895-ben jelent meg.[10] Kinizsi emigrációs vándorlása során átkelt a Balkánon, megfordult – egyebek mellett – a bolgárok lakta *Plevna* környékén is, amelynek lakóiról megjegyzi, hogy egykori magyar hadifoglyok leszármazottainak tartják magukat, és: *„…A plevnaiak nem nevezik magukat bolgároknak, hanem pomászoknak; de hogy ebből mi módon származtatják le vagy fel magyarságukat, azt kitalálni nem tudom. Annyi tény, hogy nálunk is van Pomáz falu, mely ma is létezik Pestmegyében…”*[11] Majd Plevnával kapcsolatban érdemesnek véli még hozzáfűzni: *„…Plevna szép gazdag város, a főtemplom előtti téren csinos szökőkút áll, mellette egy igen díszes és terjedelmes sír; itt nyúgossza örök álmát Ali, az utolsó temesvári pasa szeretett nejével, a plevnai monda szerint egy magyar király leányával…”*[12] Érdemes megjegyezni, hogy Kinizsi mennyire csak a magyar és török vonatkozású érdekességekre figyel fel, mintha az egész tájból és lakóiból egyedül csak ez kötné le figyelmét.

Aprózódó államtér – sokasodó hadiutazók

A Balkán – fentiekhez hasonló – egységes török színezetű képe a századforduló évtizedeiben fokozatosan eltűnt, ám e folyamat már a 19. század elején elkezdődött, a görög területek függetlenedésével, majd a görög szabadságharccal (1821–1830). A kor többi háborújához hasonlóan ebben is harcoltak magyar katonák, sőt magyar hősi halottak is voltak, ami azzal függött össze, hogy a görögországi események nagy érdeklődést és szimpátiát keltettek a magyar társadalomban.[13] Görögország – a nemzeti küzdelmek hatására – 1849-ben már önálló nemzetállam volt, s ennek köszönhető, hogy a magyar szabadságharcot követő emigránsaink emlékirataiban és úti beszámolóiban már nem török tájként jelenik meg. A 19. század görög társadalmáról a legelevenebb képet egy később az Amerikai Egyesült Államokba került és az ottani polgárháborúban érdemeket szerzett emigránsunk, *Láng Henrik* nyújtott; főleg a *Szépirodalmi Közlöny* 1858. évi számaiban megjelent föld- és néprajzi írásainak sorával.[14] S ha már a görög területek leíróinál járunk, szükséges megjegyeznünk, hogy egyrészt Görögország – a világ más államaihoz képest – kevés hangot kap és kapott a magyar katonai utazási irodalomban, másrészt hogy – ebből eredően – a századforduló nagy nemzetközi visszhangot keltett, Kréta szigetén végrehajtott nemzetközi – a mai fogalmaink szerinti – béketeremtésben és békefenntartásban való osztrák–magyar részvétel azon kevés katonai konfliktus egyike volt a korban, amelyről eddig nem került elő magyar katona beszámolója. Az úgynevezett krétai tűzoltási hadművelet (1897–1898) magyar hírmondója a már Montenegró kapcsán említett *Suhay Imre* tábornok lett, egy 1941-ben megjelent rövid írásával.[15]

A korábbi egységes Balkán-kép széttöredezésének első nagy állomása az 1877–1878. évi orosz–török háború volt, amely a félsziget államföldrajzi képének teljes átalakulásával, valamint Bosznia és Hercegovina osztrák-magyar okkupációjával járt.[16] A Balkán jelentős részeire kiterjedő hadműveletek, valamint a boszniai bevonulás jelentősen gyarapította a térségről szóló katonai utazási irodalmunkat, és azt kell mondanunk, hogy katonáink nemcsak a Monarchia fegyveres erőinek kötelékeiben, hanem a résztvevő államok hadseregeiben is küzdöttek. A román csapatok soraiban – ekkor katonaorvosként – ott találjuk *Fialla Lajos*t, aki egyebek mellett a bulgáriai Plevna ostroma körüli eseményeknél is megfordult.[17] Ebben a háborúban a török hadseregben szolgált – és tudósított a háborúról – *Lakos Lajos*, valamint *Kőváry Béla*, akik egy félig-meddig felbomló félben lévő balkáni török társadalom és annak fegyveres erői képét közvetítették a magyar társadalom felé.[18]

Egy elmaradott, háborús periféria, de már bosnyákokkal és szerbekkel benépesített, háborús tragédiákkal árnyalt képe bontakozik az olvasó elé a boszniai okkupációban részt vett katonáink – *Kenedy Géza, Leitner Pál, A.M.E.* [álnéven], *Kiss Emil, Ferenczy József,* valamint *Sasvári Ármin* – emlékirataiból.[19] Ám a háborús viszonyok mindennapi élményei által determinált háborús táj- és népábrázolások mellett mélyebb földrajzi tartalmat nyújtó műveket is kaptunk a Balkánon 1878-ban lezajlott politikai átrendeződésből. Ezek legalaposabb alkotásait *Strausz Adolfnak* köszönhetjük.[20] Strausz, a későbbi magyar Balkán-kutatások meghatározó alakja, pályafutását hivatásos katonaként kezdte, 1886-ig a Monarchia fegyveres erőiben szolgált. (Születésének éve 1854 volt.) Részben huzamosabb időre szabadságolt tisztként járta a Balkán török uralom alól felszabadult országait, és írt ezekről részletes föld- és néprajzi műveket, azonban hangsúlyoznunk kell: nem a hagyományos értelemben vett utazási beszámolókat, hanem a kor tudományos színvonalán mozgó leíró földrajzi műveket. Egyébként későbbi életét is a Balkán-kutatásnak szentelte: majdani szakterülete főleg a bolgár kérdéskör lett. Mindezzel azt szeretnénk mondani, hogy az 1881-ben megjelent *Bosnyák föld és népe*, valamint 1888-ban publikált, *A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró* című művei feltétlenül katonai hivatásához

kapcsolódnak, még akkor is, ha az 1881. évi bosnyák zavargások során angol lapok tudósítójaként szerepelt. Miután Strausz életműve teljes mélységében még feldolgozatlan, ma még nem láthatjuk tisztán, hogy szabadságolt katonaként pusztán egyéni érdeklődésből járta-e be a Balkán-félszigetet, vagy az ő esetében is inkább arról van szó, amit már *báró Nopcsa Ferenc* albániai utazásainál is megfigyelhetünk: a szoros hivatalos, ám nem publikus kapcsolat az állam felső vezetésével és a Monarchia fegyveres erőinek szakmai irányító testületeivel. Jelenlegi ismereteink szerint, magunk hajlunk arra a véleményre, hogy *Strausz Adolf* esetében is ez utóbbiról van szó: a Balkán felé forduló osztrák–magyar külpolitikai érdekek és érdeklődés nagyon is indokolhatja – hangsúlyozzuk – feltételezésünket, és beleillik az intézményesített magyar Balkán-kutatás történetébe.[21]

Miként a fentiekből látható, a 19. század hetvenes éveinek eseményei ugrásszerűen gyarapították a magyar társadalom Balkán-képét, s a félsziget államföldrajzi viszonyainak módosulása, az első világháborút közvetlenül megelőző két Balkán-háborúnak köszönhetően, a katonai megismerés újabb hullámát indította el. Elsősorban *Berkó Antal*, honvéd katonaorvos, valamint *Wagner Bódog* tüzértisztünk szakmai úti beszámolóit kell kiemelnünk, amelyek a *Magyar Katonai Közlöny*, valamint a *Csendőrségi Lapok* hasábjain jelentek meg: főleg a bolgár viszonyokkal ismertették meg az olvasókat.[22] Az ő írásaik már az első világháborúval kapcsolatos balkáni hadiutazásaink körébe vezetnek, jóllehet ez az utóbbi kérdéskör még csak egyes – főleg az Albániára vonatkozó – részleteiben feltárt.[23]

Albánia az úgynevezett szkutari válság, valamint az önálló albán nemzetállam megalakulása előtt szinte teljesen ismeretlen volt a magyar társadalom számára. A tanulmányunk elején már említett báró *Nopcsa Ferenc* utazásainak, és úti beszámolójának hatására kezd a magyarság felfigyelni Albániára, amelyről Nopcsa – főleg a társadalmi elmaradottság tekintetében – nagyon sötét képet rajzolt.[24] Az első világháború hadműveleteinek hatására tömegesen odavetődött katonáink közül meglepően sokan publikálták élményeiket, s ennek köszönhetjük a magyar kultúrtörténet eddigi legjelentősebb albániai útleírását; *Temesy Győző Sasok országában* című alkotását.[25] Ez tulajdonképpen egy katonai expedíció eseményeinek feldolgozását tartalmazó kötet, amely néprajzi és tájismertetéseivel, valamint geográfiai tartalmával nemcsak a magyar művelődés történetének, hanem a magyar hadiutazások históriájának is kiemelkedő alkotása.

Temesy és *Nopcsa* albániai expedíciói azonban nem voltak egyedülállóak: a Monarchia hadvezetése különböző katonai célokból már 1878-tól rendszeresen küldött kisebb-nagyobb katonai csoportokat a Balkánra. Érdekes történelmi adatlék lehet ehhez az a távlovaglás, amelyet későbbi híres katonaköltőnk *Bárd Miklós* tett, még fiatal tisztként: a Siklós–Szarajevó–Siklós menetvonalon. Az 1892 januárja és februárja fordulóján végrehajtott távlovaglás kilenc napja alatt mintegy 870 kilométert tett meg, a lehető legrosszabb időjárási körülmények között, és az egésznek az volt a gyakorlati értelme, hogy mért adatokkal rendelkezzenek – egy esetleges háború esetére – az úgynevezett lovas járőr teljesítményéről.[26]

Hasonlóképpen katonai célokat is szolgálhattak az 1916 és 1918 között végrehajtott Balkán-kutató tudományos expedícióink[27] is, amelyeknek története ma még szintén feldolgozatlan hazánkban. E vállalkozások a megszállt balkáni területek modern tudományos megismerésére irányultak,[28] s arra, hogy katonai felügyelet mellett történtek, csak olyan elszórt utalásokat találunk, mint amilyen például *Cholnoky Jenő* geográfus professzoré volt; *„…1917 június havában a M. T. Akadémia megbízásából és segélyével a megszállt Szerbiába utaztam. Megnéztem Belgrádot és környékét boldogult Thallóczy Lajos kíséretében és éppen nagyobb tanulmányútra készültem, katona ruhában, ezredesi ranggal, de sajnos, úgy fordultak az állapotok, hogy Thallóczy nem engedhette meg az utazást…”*[29] Az első világháború balkáni hadszíntere – miként említettük – katonai utazástörténeti szem-

pontból önálló feldolgozást igényel, így csak arra az egyetlen tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy a szerbiai hadszíntéren megfordult katonáink beszámolói már egyértelműen és csakis nemzetállamokról és egymástól eltérő kultúrájú népekről beszélnek, sok érdekességgel, még ha az átélt élményekből fakadóan föld- és néprajzi képeik sötét tónusúak, nyomasztó hangulatúak is. Ennek szinte egyedi értékű példája a háború éveiben tartalékos tisztként szolgált *Szép Ernő*, híres irodalmárunk *Élet, halál* című novellás- és esszékötete.[30] Ám ne feledjük el, hogy a Balkán katonai megismerése nemcsak háborúkhoz, fegyveres konfliktusokhoz kötődik; a békeévek katonai rutinfeladatai is elvitték oda – főleg – tisztjeinket. Pusztán tudomány- és kultúrtörténeti érdekességként említjük, hogy későbbi kormányzónk, *Horthy Miklós* haditengerészi évei alatt gyakorlatilag többször is végighajózta a Balkán-félsziget nyugat, déli és keleti partjait is.[31]

Miként tanulmányunk előző oldalain láthattuk, a Balkán-félsziget megismerésében és a magyar társadalommal való megismertetésében katonáink az élen jártak. Utazási műveiknek, az azokban átadott ismereteknek is köszönhetjük, hogy a 19. század közepére jellemző egységes, török vonásokat hordozó Balkán-képünk eltűnt, és helyette fokozatosan kialakult egy a nemzetek vonásaiból, sajátos arculatukból összetevődő – ám a török hatást teljes egészében mégsem mellőző – mozaikszerű Balkán-kép, amely még napjainkban is uralja a félszigettel kapcsolatos magyar társadalmi gondolkodást.

JEGYZETEK

1. A Balkán-félsziget viszonylag terjedelmes földrajzi szakirodalmából tanulmányunk elkészítése során az alábbi művekre támaszkodtunk. A lexikonok tekintetében mérvadó: Tietze, Wolf (szerk.) (1968): Westermann Lexikon der Geographie Band I. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 329–330. old.; Banse, Ewald (1933): Lexikon der Geographie Erster Band [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 136–139. old.; Tulogdi János– Madarász Antal–Balás Árpád (1976): Földrajzi kislexikon. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 52. old. A természetföldrajzi viszonyokra vonatkozóan lásd: Székely András (1975): Az ezerarcú Balkán-félsziget. In. Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 291–322. old.; Nemerkényi Antal–Nagy Balázs (2007): A Balkán-félsziget. In. Gábris Gyula (szerk.): Európa regionális földrajza 1. Természetföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 186–202. old. A félsziget politikai földrajzi viszonyrendszeréről jó áttekintést nyújt: Hajdú Zoltán (s. d.): A Balkán-félsziget politikai földrajza. In. Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 185–224. old.; Pap Norbert (2007): A Balkán „kis" politikai földrajza, Balkán Füzetek No. 5. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.; uő (2010): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai és gazdaságföldrajzi értékelése. Publikon Kiadó. Pécs. A magyar nyelvű Balkán-szakirodalom fejlődésének főbb tendenciáiról lásd: Nagy Miklós Mihály (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old. Miután az itt felsorolt szakirodalom ha egymásnak nem is ellentmondó, de mégis különböző Balkán-értelmezéseket ad, ezért tanulmányunk elkészítésekor a Balkán-félsziget legtágabb tartalmú fogalmát vettük alapul, amelyet a Tulogdi János–Madarász Antal–Balás Árpád (1976) által publikált mű 52. oldalán találunk, s amely szerint a félsziget *„…D-Európa K-i része. É-i határa a Száva és a Duna. D-en elkeskenyedik, apróbb fsz.-ekre bomlok, és az Égei-tg. szigetvilágába megy át…"*
2. A 19. század második fele és a századforduló balkáni politikai eseményeinek szakirodalmából lásd: Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin-Társulat. Budapest.; Horváth Jenő (1921): A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920, Tanulmány a huszadik század diplomáciai történelméből. Magyar

Külügyi Társaság. Budapest.; Niederhauser Emil (1972): Forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.; Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés, Az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.; Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.; uő (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest.; Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chronik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Graz–Wien–Köln. 200–356. old.; Nagy Miklós Mihály (2009a): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In. M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.; Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 39–87. old. E fenti folyamatok térképi megjelenítésére vonatkozóan tanulmányunk elkészítésekor jól tudtuk használni: Dudar Tibor (főszerk.): (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.; Kocsis Károly (szerk.) (2005): Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete – Kossuth Kiadó, Budapest.; Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha.

3. Auffenberg von Komarow, Moritz (1926): Feldmarschall Conrad von Hötzendorf. In. Bettelheim, Anton (szerk.): Neue österreichische Biographie 1815–1918, Erste Abteilung, Biographien, III. Band. Amalthea-Verlag. Wien. 34-42. old.; Pollmann Ferenc (2000): Nopcsa Ferenc. In. Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 502. old.; Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklin Társulat. Budapest.; Csaplár Krisztián (2001): Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
4. E külpolitikai és geopolitikai törekvések jó térképi megjelenítését adja; Galántai József (1980): i. m. 65. old.
5. Nagy Miklós Mihály (2010b): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok, Balkán Füzetek 9. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
6. Suba János (2000): Montenegró. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): i. m. 476–477. old.
7. Suhay Imre (1939): Amit mindenkinek tudnia kell, A Fekete-hegyek országáról. Új Idők. 1939/43. szám, október 22. 531–532. old. Suhay Imre (1882–1950) hivatásos katona, tábornok. A két világháború közötti évtizedekben széleskörű katonai szakírói tevékenységet is folytatott, amelynek keretében több útleírást és országismereti népszerűsítő földrajzi esszét is publikált. Ezek többsége a Herczeg Ferenc nevéhez kötődő Új Idők lapjain jelent meg. Katonaföldrajzi és katonai szakírói munkásságának feldolgozásával még adós hadtörténetírásunk. Műveinek jegyzékét, valamint életpályájának rövid ismertetését lásd; De Sgardelli Caesar (1934): A Magyar Katonai Írók Köre első évkönyve 1924-34. A Magyar Katonai Írók Körének kiadása. Budapest. 1934.; Galambos Ferenc (1958): Az Új Idők írói és irásai 1895–1949, I. Az Új Idők írói 2. L-Z [Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár]. s. l. 165–167. old.; Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest. 23–29. old.
8. Gonda Imre–Niederhauser Emil (1977): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest.; Nagy Miklós Mihály (2010a): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.; uő (2009b): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.
9. Ez a rácsodálkozás élménye a modern utazási irodalom – úgy a szépirodalmi, mint a geográfiai úti beszámolók – állandó eleme, és mint ilyen, erősen megjelenik a magyar katonai utazási művekben is. Sőt – szakmai meglátásunk szerint – sokszor túl hangsúlyos módon, aminek okát abban feltételezzük, hogy a katonai memoárokban, úti beszámolókban mindig jelentős szerepet játszanak, eleve a szerzők katona voltából eredően, a kalandos élmények: ezek színességét, csattanóját sokszor a hazai olvasók és a főhős számára idegen társadalmi szokásokkal való ösz-

szeütközés adhatja. Minderről részletesebben lásd; Nagy Miklós Mihály (2004): Háry János utódai. A magyar katonai utazási irodalom. Kortárs. 2004/12. szám. 91–104. old.

10. Kinizsi István (1895): A „sánta huszár" naplója, Adalék az emigráció történetéhez. „Közművelődés" Irodalmi és Műnyomdai Részvénytársaság. Kolozsvár.
11. Kinizsi István (1895): i. m. 31. old.
12. Uo.
13. Jelenlegi ismereteink szerint a görög szabadságharcban részt vett magyarok történetét eddig még nem dolgozta fel a magyar történetírás. A két világháború között megjelent illusztris magyar hadtörténet – Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): A magyar katona vitézségének ezer éve. Franklin-Társulat. Budapest. – második kötetének kilencedik fejezete – *A magyar kard idegen nemzetek szolgálatában* címmel – viszonylag terjedelmesen foglalkozott a 18–19. század folyamán idegen fegyveres erőkben szolgált magyarokkal. A Görögországban küzdött magyarokra vonatkozóan ennek *A görög szabadságharc magyar vitézei* című rövid fejezetében – *Dercsényi Móric* kutatásaira hivatkozva – találunk néhány nevet (466–467. old.). Miután jelenleg ennél részletesebb feldolgozást a témakörrel kapcsolatban nem találtunk, kénytelenek vagyunk mellőzni a görög szabadságharcban résztvevő magyarok szerepének bemutatását. A magyar társadalomnak a görög szabadságharchoz való viszonyulásáról és az eseménytörténetről részletesebben lásd: Dercsényi Móric (1932): A görög szabadságharc. Stephaneum Nyomda RT. Budapest.; Füves Ödön (1973): Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország [Különlenyomat a Századok 1973. évi 1. számából.] s. n. Budapest.
14. Láng Henrik műveinek felsorolását, valamint életművének utazástörténeti értékelését lásd: Szinnyei József (1900): Magyar írók élete és munkái, VII. kötet. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest. 722–723. hasáb, valamint Nagy Miklós Mihály (2003): Magyar utazó az amerikai polgárháborúban: Láng Henrik, I–II. A Földrajz Tanítása. 2003/4. szám. 26–31. old., 2003/5. szám. 25–28. old.
15. Suhay nem járt Kréta szigetén: az Új Idők 1941. évi július 6. számában közölt írásában, A volt Monarchia katonái Kréta szigetén címmel, rövid áttekintést nyújtott a krétai vállalkozásról, s itt megemlíti, hogy unokabátyja haditengerész kadétként részt vett az eseményekben. A krétai eseményekkel párhuzamosan a magyar katonai szakma érdeklődése is a sziget felé fordult. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a kor magyar hadtudományi folyóiratában, A Ludovica Academia Közlönyében Nagy László tollából jelent meg az eseményeket ismertető katonaföldrajzi írás; Kréta címmel, az 1897. évi 3. számban, amelyet nemsokára egy három részben közölt terjedelmes tanulmány követett, a szerző tollából; A görög-török háború 1897, I–III. A Ludovica Academia Közlönye. 1898/1. szám. 44–56. old., 1898/2. szám. 137–148. old., 1898/3. szám. 183–196. old.
16. Bencze László (1987). Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
17. Fialla Lajos (1977): Háborús emlékek 1877/78-ból. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.; Fialla életrajzi összefoglalását lásd: Glück Jenő (1977): Dr. Fialla Lajos élete és tevékenysége. In. Fialla Lajos: id. m. 7-36. old. Az orosz-török háború romániai vonatozásairól jó összefoglalást ad: Dávid Gyula (szerk.) (1977): 1877, Tollal, fegyverrel, Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
18. Lakos Lajosról, valamint Kőváry (-Kaffehr) Béláról személyi adatokat közöl: Szinnyei József (1900): i. m. 668–669., 136–137. hasáb; Gulyás Pál (1995): Magyar írók élete és munkái, XVI. kötet. Argumentum Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest. 53. hasáb, Markó László (főszerk.) (2002): Új magyar életrajzi lexikon, IV. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 57. old. Műveik: Lakos Lajos: Visszaemlékezés Törökországra (1875, 1876, 1877). Laszky Ármin Könyvnyomdája. Nagyvárad.; Kőváry Béla (1878): Utazásom Törökországban, a Görög-szigeteken és Szerbiában. Fischel Fülöp. Nagykanizsa.
19. Kenedy Géza (1928): Magyar vér Boszniában. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest.; Leitner Pál (1898): A ravniczei vérengzés 1878. augusztus 13. Pallas Részvénytársaság. Budapest.; A.M.E. [álnéven] (1911): Az ötödik század (Régi negyvenhatos tiszt visszaemlékezései 1878-ra). Endrényi Imre Könyvnyomdája. Szeged.; Kiss Emil (1912): Verekedés Boszniáért, Az 1878-dik évi bosnyák háborúból. Arady Lajos Könyvnyomdája. Dárda.; Ferenczy Jó-

zsef (s. d.): Bosznia felé, Visszaemlékezések a hadjárat élményeire. Gross testvérek. Győr.; Sasvári Ármin (1879): Bakalevelek a boszniai hadjáratból. Rautmann Frigyes. Budapest.

20. Strausz Adolf életrajzi adatait közli: Szinnyei József (1909): Magyar írók élete és munkái, XIII. kötet. Hornyánszky Viktor. Budapest. 74–78. hasáb, Markó László (főszerk.) (2004): Új magyar életrajzi lexikon, V. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 1298–1299. old.; Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 350–351. old. Önéletrajzának részletét közli: Feuerstein Emil (s. d.): Egy marék világ, A magyarajku zsidóság szellemi öröksége, Harmadik kötet. A szerző kiadása. Tel-Aviv. 70–78. old. Strausz igen terjedelmes szakirodalmi életművének az alábbi kettő – általunk legfontosabbnak tartott – alkotására hívjuk fel az olvasók figyelmét: Strausz Adolf (1881): Bosnyák föld és népe, Bosznia története és néprajzi leírása. Tettey Nándor és Társa. Budapest.; uő (1888): A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Singer és Wolfner Könyvkiadóhivatala. Budapest.
21. Hajdú Zoltán (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra, Balkán Füzetek, No. 1. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
22. Berkó Antal (1913a): Tapasztalatok a balkáni háborúból. Csendőrségi Lapok. 1913/9. szám. 97–104. old.; uő (1913b): Három hónap a balkáni háborúban. Magyar Katonai Közlöny. 1913/2. szám. 193–211. old.; Wagner Bódog (1914): A thrákai hadszíntéren és a török hadseregről szerzett benyomások a második balkáni háborúban (1913 július). Magyar Katonai Közlöny. 1914/1. szám. 1–18. old.
23. Egyik korábbi könyvünkben – Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar… – önálló fejezetet szenteltünk az Európában járt magyar hadiutazóknak (57–136. old.), és ezen belül foglalkoztunk néhány általunk jelesnek vélt személy utazásaival. Már a könyv kéziratának előkészítő munkálatai során szembesülnünk kellett azzal a ténnyel, hogy az első világháború éveiben keletkezett, Balkán-tárgyú katonai utazási irodalmi termésünk – bőségéből eredően – önálló kötetet igényelne. Így ennek részletes bemutatását – terjedelmi okokból – a jelen esetben is mellőznünk kell, és csak néhány személy említésével, az albán példa felelevenítésével igyekszünk bizonyítani az első világháború hadműveleteinek a magyar társadalom földrajzi ismereteire gyakorolt, mára elfeledett hatását. Erről részletesebben lásd: Nagy Miklós Mihály (2010b): i. m.
24. Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.
25. Temesy Győző (1938): Sasok országában. Franklin Társulat. Budapest.
26. Kozma György (szerk.) (1940): Bárd Miklós művei, 6. kötet, Bárd Miklós levelei és életrajza. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest. 255–280. old.
27. Balázs Dénes (szerk.) (1993): id. m. 31. old.
28. (b. i.) [álnéven] (1917): Lóczi Lajos Belgrádban, Földtani kutatások Szerbiában és Montenegróban. Belgrádi Hirek. 1917/173. szám. június 26. 2. old.
29. Cholnoky Jenő (1942): Utazásaim, élményeim, kalandjaim. Pantheon. Budapest. 363. old.
30. Szép Ernő (1916): Élet, halál. Dick Manó kiadása. Budapest.
31. Nagy Miklós Mihály (2010c): Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere. Szeged. 343–353. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A. M. E. [álnéven] (1911): Az ötödik század (Régi negyvenhatos tiszt visszaemlékezései 1878-ra). Endrényi Imre Könyvnyomdája. Szeged. 25 p.

Auffenberg von Komarow, Moritz (1926): Feldmarschall Conrad von Hötzendorf. In. Bettelheim, Anton (szerk.): Neue österreichische Biographie 1815–1918, Erste Abteilung, Biographien, III. Band. Amalthea-Verlag. Wien. 34–42. old.

Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin-Társulat. Budapest. 382 p.

Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 464 p.

Banse, Ewald (1933): Lexikon der Geographie, I-II. [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. I. köt. 786 p., II. köt. 794 p.
Bencze László (1987). Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243 p. + 44 t.
Berkó Antal (1913a): Tapasztalatok a balkáni háborúból. Csendőrségi Lapok. 1913/9. szám. 97–104. old.
Berkó Antal (1913b): Három hónap a balkáni háborúban. Magyar Katonai Közlöny. 1913/2. szám. 193–211. old.
(b. i.) [álnéven] (1917): Lóczi Lajos Belgrádban, Földtani kutatások Szerbiában és Montenegróban. Belgrádi Hirek. 1917/173. szám. június 26. 2. old.
Cholnoky Jenő (1942): Utazásaim, élményeim, kalandjaim. Pantheon. Budapest. 396 p.
Csaplár Krisztián (2001): Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
Dávid Gyula (szerk.) (1977): 1877, Tollal, fegyverrel, Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 208 p.
Dercsényi Móric (1932): A görög szabadságharc. Stephaneum Nyomda RT. Budapest. 16 p.
Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 171 p. + 16 t.
Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 477 p.
Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
Ferenczy József (s. d.): Bosznia felé, Visszaemlékezések a hadjárat élményeire. Gross testvérek. Győr. 117 p.
Feuerstein Emil (s. d.): Egy marék világ, A magyarajku zsidóság szellemi öröksége, Harmadik kötet. A szerző kiadása. Tel-Aviv. 70–78. old.
Fialla Lajos (1977): Háborús emlékek 1877/78-ból. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 215 p. + 1 t.
Füves Ödön (1973): Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország [Különlenyomat a Századok 1973. évi 1. számából.] s. n. Budapest. 9 p.
Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 547 p.
Galambos Ferenc (1958): Az Új Idők irói és irásai 1895–1949, I.–IV. [Kézirat]. s. l. 4 db.
Glück Jenő (1977): Dr. Fialla Lajos élete és tevékenysége. In. Fialla Lajos: Háborús emlékek 1877/78-ból. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 7–36. old.
Gonda Imre – Niederhauser Emil (1977): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest. 363 p. + 32 t.
Gulyás Pál (1939–2002): Magyar írók élete és munkái, I–XIX. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Argumentum Kiadó. Budapest. 19 db.
Hajdú Zoltán (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra, Balkán Füzetek, No. 1. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 71 p.
Hajdú Zoltán (s. d.): A Balkán-félsziget politikai földrajza. In. Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 185–224. old.
Horváth Jenő (1921): A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920, Tanulmány a huszadik század diplomáciai történelméből. Magyar Külügyi Társaság. Budapest. 226 p.
Kenedy Géza (1928): Magyar vér Boszniában. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest. 248 p.
Kinizsi István (1895): A „sánta huszár” naplója, Adalék az emigráció történetéhez. „Közművelődés” Irodalmi és Műnyomdai Részvénytársaság. Kolozsvár. 169 p.
Kiss Emil (1912): Verekedés Boszniáért, Az 1878-dik évi bosnyák háborúból. Arady Lajos Könyvnyomdája. Dárda. 135 p.
Kocsis Károly (szerk.) (2005): Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete – Kossuth Kiadó, Budapest. 98 p.
Kozma György (szerk.) (1940): Bárd Miklós művei, 6. kötet, Bárd Miklós levelei és életrajza. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest. 299 p.

Kőváry Béla (1878): Utazásom Törökországban, a Görög-szigeteken és Szerbiában. Fischel Fülöp. Nagykanizsa. 211 p.
Lakos Lajos (1895): Visszaemlékezés Törökországra (1875, 1876, 1877). Laszky Ármin Könyvnyomdája. Nagyvárad. 311 p.
Leitner Pál (1898): A ravniczei vérengzés 1878. augusztus 13. Pallas Részvénytársaság. Budapest. 15 p.
Markó László (főszerk.) (2001–2007): Új magyar életrajzi lexikon, I–VI. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 6 db.
Nemerkényi Antal–Nagy Balázs (2007): A Balkán-félsziget. In. Gábris Gyula (szerk.): Európa regionális földrajza 1. Természetföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 186–202. old.
Nagy László (1897): Kréta. Ludovica Academia Közlönye. 1897/3. szám. 344–349. old.
Nagy László (1898): A görög–török háború 1897, I–III. A Ludovica Academia Közlönye. 1898/1. szám. 44–56. old., 1898/2. szám. 137–148. old., 1898/3. szám. 183–196. old.
Nagy Miklós Mihály (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old.
Nagy Miklós Mihály (2003): Magyar utazó az amerikai polgárháborúban: Láng Henrik, I–II. A Földrajz Tanítása. 2003/4. szám. 26–31. old., 2003/5. szám. 25–28. old.
Nagy Miklós Mihály (2004): Háry János utódai. A magyar katonai utazási irodalom. Kortárs. 2004/12. szám. 91–104. old.
Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest. 272 p.
Nagy Miklós Mihály (2009a): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In. M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
Nagy Miklós Mihály (2009b): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.
Nagy Miklós Mihály (2010a): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
Nagy Miklós Mihály (2010b): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok, Balkán Füzetek 9. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
Nagy Miklós Mihály (2010c): Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere. Szeged. 343–353. old.
Niederhauser Emil (1972): Forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 277 + 3 t.
Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest. 63 p.
Pap Norbert (2007): A Balkán „kis" politikai földrajza, Balkán Füzetek No. 5. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 126 p.
Pap Norbert (2010.): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország déleurópai kapcsolatainak politikai és gazdaságföldrajzi értékelése. Publikon Kiadó. Pécs. 320 p.
Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés, Az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 235 p.
Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): A magyar katona vitézségének ezer éve, I–II. Franklin-Társulat. Budapest. I. köt. 484 p. + 5 t, II. köt. 506 p.
Sasvári Ármin (1879): Bakalevelek a boszniai hadjáratból. Rautmann Frigyes. Budapest. 127 p.
Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. VIII. + 62 p. + 30 térk.
Strausz Adolf (1881): Bosnyák föld és népe, Bosznia története és néprajzi leírása. Tettey Nándor és Társa. Budapest. 301 p.
Strausz Adolf (1888): A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Singer és Wolfner Könyvkiadóhivatala. Budapest. 392 p.

Suhay Imre (1939): Amit mindenkinek tudnia kell, A Fekete-hegyek országáról. Új Idők. 1939/43. szám, október 22. 531–532. old.

Suhay Imre (1941). A volt Monarchia katonái Kréta szigetén. Új Idők. 1941/27. szám. 17–18. old.

Székely András (1975): Az ezerarcú Balkán-félsziget. In. Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 291–322. old.

Szép Ernő (1916): Élet, halál. Dick Manó kiadása. Budapest. 320 p.

Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 851. old.

Szinnyei József (1891–1914): Magyar írók élete és munkái, I–XIV. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest. 14 db.

Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklik Társulat. Budapest. 144 p. + 20 t.

Temesy Győző (1938): Sasok országában. Franklin Társulat. Budapest. 210 p. + 12 t. + 1 térk.

Tietze Wolf (szerk.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 936 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.

Tulogdi János–Madarász Antal–Balás Árpád (1976): Földrajzi kislexikon. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 452 p. + 1 t.

Wagner Bódog (1914): A thrákai hadszíntéren és a török hadseregről szerzett benyomások a második balkáni háborúban (1913 július). Magyar Katonai Közlöny. 1914/1. szám. 1–18. old.

Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chronik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Graz–Wien–Köln. 542 p.

DR. KÓKAI SÁNDOR*

ADALÉKOK A BÁNSÁGI MAGYAR NYELVŰ ELEMI OKTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ (1718–2010)

ADDITIVES TO THE HISTORY OF HUNGARIAN PRIMARY EDUCATION IN THE BANAT (1718–2010)

ABSTRACT

After recapture of the Banat (1718) it has became one of the most various region of the Carpathian Basin in point of ethnics, languages and religions, where Hungarians were minority except some isolated group. The Hungarian education system could be established after the Austro-Hungarian Compromise of 1867, this was the last one in the case of great regions in the historical Hungary. As a result of the process there was not forced or impatient Hungarisation, but the nationalities could live like good neighbors, within interculturalism. After Treaty of Trianon a powerful fracture shocked the Hungarian primary education, nowadays it seems impossible to turn back the atrophy of Hungarian culture and language in Roman and Serb areas of the Banat. As a result the Hungarian villages and cultural islands disappeared from the 99% of Banat in practice. In our days every nationality, denomination or spiritual community is in disadvantageous situation, they loose even if the social and cultural ceremonies follow their plans. There are no winners in a war, which lasts for three centuries.

1. Bevezetés

A pozsareváci béke utáni állapot a Temesi Bánság különleges helyzetéből fakadóan (katonai igazgatás, közvetlenül a bécsi kormányszerveknek alárendelve) nem kedvezett a magyar nyelvű oktatás kialakulásának, sem az alapfokú sem a középfokú oktatás tekintetében. A jezsuiták 1726-ban gimnáziumot alapítottak ugyan Temesváron, amely 1778-ig a rend feloszlatásáig működött, az oktatás nyelve azonban a latin és a német volt. 1770-ben Mária Terézia az egész országban összeíratta az iskolamestereket, az iskolák számát, valamint a tanítás módját és anyagát. Ekkor az egész országban 2845 elemi népoktatási iskola volt, de ezek között egy sincs említve a Temesi Bánság területéről.[1]

Az iskolaügy rendezése a Bánságban csigalassúsággal haladt előre, ez kiviláglik egy 1773-ban Bécsbe felterjesztett panaszból, melynek tárgya – F. Griselini könyve szerint – az volt, hogy az 1764. július 24-ről keltezett legmagasabb parancs, mely szerint a Bánság katolikus részében legalább minden határőri századnál egy katolikus elemi iskola volna fenntartandó, „nagyobbrészt még mindig végrehajtatlan”. Az Allgemeine Schulordnung (1774) eredményeként a német ezredek területén minden faluban volt már egy-egy falusi iskola. Az iskolák ügyének helyzetére rávilágít az a jelentés, melyet 1774-ben küldték fel a Bánságból az Udvari Haditanácshoz, e szerint tíz iskolamester közül: egy haszontalannak, három rossznak, kettő középszerűnek, három átlagosnak, s csak egy volt megfelelőnek minősítve. A román-illír Határőrvidéken mindössze egy iskola működött, az is csak papíron: Kusicson. A legtöbb faluban illír tanítók voltak a községek költségén.

* Intézetigazgató egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola, Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

1775-ben a német-bánsági ezredek területén már 11 elemi falusi iskola volt (pl. Kubin, Plosicz stb.). Ekkor a román-illír ezred elemi tanodája Fehértemplomban és Bozovicson volt. A szerb és román elemi iskolák rendezése ügyében a kormány 1774-ben tervet terjesztett fel a „deputatio in illyricis" útján, melynek eredményeként 1774-ben a szerbek és a románok elemi szinten anyanyelvi oktatási lehetőséget kaptak.

Az iskolaügy azonban a Bánságban is, mint az ország többi vidékén, csak Mária Terézia Ratio Educationisának kiadása óta vált közügyé, s lettek az iskolák közintézmények. A Temesi Bánságban a bécsi kormány már előbb is gondoskodott arról, hogy minden római katolikus hitközségben iskola és tanító legyen. Így azután a katolikus német telepített városokban és falvakban sorra nyíltak az iskolák (1. ábra). Az oktatás terén kiemelkedett az elemi iskolák száma (1778-ban 60 db, 68 tanítóval), igaz német nyelven folyt az oktatás.

A bécsi udvari küldöttség rendezte a bánsági illír (szerb, román) iskolák egyéb viszonyait is, úgy hogy 20 év alatt, 1758-tól 1778-ig, az iskolák száma 66-ról 218-ra emelkedett, a tanítóké pedig 77-ről 200-nál is többre. 1781-ben Jankovich tanfelügyelő kimutatása szerint, a Bánságot alkotó három vármegyében, 452 helységben volt 293 tanító és 5755 tanuló, kik közül rendszeresen járt iskolába 2871 fő, hanyagul 1532 fő, s iskolába nem járt 1352 fő.[2]

1. ábra. **Német nyelvű iskolák a Bánságban (1778–1800)**

Figure 1. **German schools in the Bánság between 1778–1800**

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

Magyar nyelven –, bár volt néhány korábbi alapítású (pl. Kiszombor, Csóka stb.) magyar községi iskola – nagyobb arányban csak 1779-től, a vármegyei közigazgatás visszaállításától tanítottak a Bánságban. Pontos számot nem ismerünk, de mindössze néhány tucat római katolikus magyar faluban következhetett mindez be. Nemzeti jellegű iskoláztatásról tehát még sokáig nem volt szó a Bánságban. A felekezeti és községi iskolák zöme német, román vagy szerb tannyelvű volt.

A német nyelvű elemi iskolák *(1. ábra)* mellett a kisebb etnikai csoportok alapfokú iskolahálózata is kiépült. A bánsági bolgársságnak (paltyénok, paulicsánok) például a XIX. század első felében Vinga, Óbesenyő és Denta mellett Módoson (1820-tól), Kanakon és Écskán (1825-től), valamint Erzsébetlakon (1842-től) és Sándoregyházán (1867-től) is voltak anyanyelvi iskoláik.[3] A magyar nyelvű elemi oktatás kiépülését nagymértékben befolyásolta, hogy a Bánságban a közigazgatás nyelve 1830-ig kizárólag a német, ha eltekintünk az olykor használatos latintól. Csak 1830-ból származik az első kísérlet a magyar nyelv bevezetésére a közigazgatásban, aminek 1848 eseményei, illetve a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kialakítása miatt, 1867-ig nem volt kézzelfogható eredménye.

***2. ábra.* Német nyelvű elemi iskolák a Bánságban (1859)**

***Figure 2.* German schools in the Bánság (1859)**

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

Kisebb helységekben, mint pl. Rábé, Majdán és Óbéb azt is megengedték, hogy tanító hiányában a község jegyzője lássa el ideiglenesen a tanítói teendőket. 1821-ben már végrehajtják azt a Torontál vármegyei határozatot, hogy minden oly községben, mely 100 házból áll, megfelelő iskola épüljön. A magyar nyelvi szabályrendelet értelmében 1820–1830-ig már több helyen állítottak magyar iskolákat, s 1831-ben megalkotta Torontál vármegye magyar nyelvi szabályrendeletét. Elrendelték, hogy a magyar nyelv minden iskolában természetes jogaiba visszahelyeztessék. Oly tanító, ki a magyar nyelvet nem bírja, semmiféle iskolában sem teljesíthet szolgálatot és egyelőre oly segédet köteles alkalmazni, aki a magyar nyelvet oktató képességgel bírja, s amennyiben a magyar nyelvet három év alatt sem tudná elsajátítani, állásától elmozdítandó. Jutalmat tűzött ki ama tanítók részére, kik a német, szerb és román ifjak magyar nyelvi oktatása körül különös érdemeket szereznek.

Az intézkedések végrehajtását azonban az 1848–49-iki szabadságharc után következett abszolutizmus megakasztotta, míg végre az 1868. évi 38. tc. életbelépése után, a népoktatás rátérhetett arra az útra, mely dualizmus évtizedeiben az egész magyar oktatást meghatározta. Az abszolutizmus idején jelentős veszteségeket szenvedett a bánsági magyar nyelvű oktatás, mutatja mindezt, hogy ismét a német tannyelvű elemi iskolák domináltak *(2. ábra)*.

2. Bánsági magyar iskolák a dualizmus korában

A Bánság tanügyi helyzetéről képet alkothatunk az 1900. évi népszámlálás statisztikai összesítéséből.[4] Élesen elkülöníthetők a magyar és nemzetiségi nyelvű iskolák egymástól. Az állami, községi és felekezeti népiskolákban (1184 db) összesen 19 7594 gyermek tanult, mely a tankötelesek 77,2%-át jelentette *(1. táblázat)*. A tanítók és tanítónők (2306 fő) 87,5%-a magyar nyelven is tudott oktatni, amely az országos értéktől (93,8%) jóval alacsonyabb szintet jelentett *(2. táblázat)*. A törvényhatósági jogú városok népiskoláinak valamennyi tanítója képes volt magyar nyelven is oktatni, azonban Krassó-Szörény vármegyében mindez alig haladta meg a hatvan százalékot.

***1. táblázat.* A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)**

***Table 1.* A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)**

	Krassó-Szörény	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16725
Tanszemélyzet	576	616	103	63	893	55	2306	28 629
Magyar nyelven oktatni képes	373	563	103	63	861	55	2018	26 868
Tankötelesek	71 152	69 048	8009	3546	101 046	3085	255 886	2 936 759
Magyar anyanyelvű tankötelesek	2 718	5 302	2394	381	18 242	372	29 409	1 519 933
Magyar anyanyelvűek a tankötelesek %-ban	3,06	7,68	29,89	10,74	18,05	12,06	11,49	51,76
Tanulók száma	45 728	58 067	6008	2775	82 553	2463	197 594	2 278 482
Magyar anyanyelvű tanulók	2160	4 452	2497	486	16 063	356	26 014	1 293 480
Magyar anyanyelvű tanulók %-ban	4,58	7,53	29,17	13,77	18,97	11,90	13,16	54,24
Magyar anyanyelvű tanulók a magyar tankötelesek %-ban	79,47	83,97	104,3	127,56	88,06	95,7	88,76	85,09

Forrás: Népszámlálás 1900

2. táblázat. **Magyarország elemi iskoláinak felekezeti megoszlása (1900)**
Table 2. **Distribution of the elementary shool of the Hungary by religion (1900)**

Iskolák fenntartói	Elemi iskolák száma	Tanulók száma	Egy iskolára jutó tanulók száma
Római katolikus	5 500	649 894	118,2
Református	2 095	196 119	93,6
Görög katolikus	2 072	127 002	61,3
Görögkeleti	1 795	138 045	76,9
községi	1 771	259 775	146,7
állami	1 683	199 916	246,2
Evangélikus	1 394	129 656	93,0
Izraelita	503	36 066	71,7
magán	199	na.	–
társulati	96	na.	–
unitárius	38	2 461	64,8
Összesen	17 146	1 755 197	102,4

Forrás: Népszámlálás 1900

Tanulságos az elemi iskolák számának és felekezeti megoszlásának vizsgálata, mind országos *(2. táblázat)*, mind bánsági *(3. táblázat)* szinten. Az osztatlan, egy tanerőre alapozott négy elemi volt a domináns iskolatípus, de nem elhanyagolható tény, hogy Temes vármegyében a népiskolák közel háromnegyede már hatosztályos volt (74,2 %), míg Torontál vármegyében hatvan százalék fölött (62,1%), addig Krassó-Szörény vármegyében negyven százalékon (40,3%) állt ezen iskolatípus aránya. Az iskolák vallási differenciálódásának anomáliáit a községi és állami iskolák országos értéktől magasabb aránya enyhítette.

3. táblázat. **A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)**
Table 3. **A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)**

	Krassó-Szörény	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák száma	439	360	19	9	348	9	**1184**	16 725
Ebből: egy tanerős	369	301			168		**838**	12 169
5-6. osztályos	177	288			227		**692**	9 459
állami	36	40	–	–	41	11	**128**	1 683
községi	163	98	8	5	144	–	**418**	1 771
Róm. katolikus	17	45	7	–	55	–	**124**	5 500
Görög katolikus	25	18	–	–	5	–	**48**	2 072
Görögkeleti	195	154	6	3	85	1	**444**	1 795
Evangélikus	2	4	–	–	5	–	**11**	1 394
Református	4	3	–	–	4	–	**11**	2 095
Izraelita	2	–	–	–	5	–	**7**	503

Forrás: Népszámlálás 1900

A tankötelesek etnikai-vallási megoszlása szorosan korrelált a Bánság etnikai-vallási megoszlásával *(4. táblázat)*. A bánsági magyarok 1900-ban az összlakosság 12,6%-át (201 135 fő) adták,[5] az elemi iskolák (1209 db) több mint egynegyede (318 db) viszont csak magyar nyelvű volt *(5. táblázat)*. Mindazok ellenére, hogy a tisztán nemzetiségi nyelvű elemi iskolák száma a Bánságban sem tükrözte az etnikai-nyelvi viszonyokat (csak német nyelvű iskola egy, csak szlovák nyelvű iskola egy, csak román nyelvű iskola kilencvenhat és csak szerb nyelvű iskola huszonegy), a vegyes tannyelvű elemi iskolákkal együtt

azonban biztosították az egyes nemzetiségek anyanyelvi oktatásának alapfeltételeit. Jó példa erre, hogy Krassó-Szörény vármegye 360 települése lakosságának (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázsd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90%, illetve 27 településen 50–75% közötti. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben. Krassó-Szörény megyében 62 kizárólag román és 266 román–magyar elemi iskola működött, mely mindenképpen figyelemre méltó, gyakorlatilag minden románok által lakott településen működött legalább egy román nyelvű elemi iskola, igaz nyolcvan százalékukban néhány tantárgyat (pl. történelem, földrajz stb.) magyar nyelven kellett tanulni.

A tanítók aránya *(6. táblázat)* négy hitfelekezet: római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita esetében haladta meg lényegesebben a teljes lakosságon belüli arányukat *(4. táblázat)*, ami minden bizonnyal e felekezeti iskolák nagyobb számát és az e felekezetekhez tartozó lakosság körében az iskolával szembeni erősebb keresletet jelzi.

***4. táblázat.* A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)**

***Table 4.* Distribution of the population of the Bánság by etnicity and religion (1910)**

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	Egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
Összesen	*466 147*	*337 153*	***72,3***	*20 006*	*90 479*	*10 400*	*2 875*	*142*	*4795*	*297*
Román	336 082	316 216	**94,1**	17 239	2 400	29	20	29	13	136
Magyar	33 787	599	**1,7**	338	19 273	9 784	929	68	2787	9
Német	55 883	478	**0,8**	104	51 507	195	1 609	19	1961	10
Szlovák	2 908	18	**0,1**	169	2 402	16	275	23	5	–
Rutén	2 351	248	**10,5**	2 051	41	–	–	–	11	-
Horvát	319	25	**7,8**	11	280	–	1	–	1	1
Szerb	14 674	14 468	**98,6**	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20 143	5 101	**25,3**	51	14 447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	*500 835*	*232 057*	***46,3***	*12 381*	*221 175*	*1 1135*	*13 611*	*160*	*9734*	*582*
Román	169 030	156 813	**92,8**	11 307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79 960	1 565	**1,9**	568	59 440	10 351	1 560	113	6334	29
Német	165 883	590	**0,3**	96	151 052	455	10 308	10	3288	84
Szlovák	3 080	167	**5,4**	152	1 007	46	1 698	1	9	–
Rutén	30	9	**30,0**	16	3	1	–	–	1	–
Horvát	350	29	**8,3**	5	306	–	7	–	3	–
Szerb	69 905	69 216	**99.0**	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12 597	3 668	**29,1**	108	8 440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	*615 151*	*286 642*	***46,6***	*3 828*	*279 793*	*12 549*	*24 905*	*115*	*6114*	*1205*
Román	86 937	83 324	**95,8**	2 931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128 405	1 223	**0,9**	456	108 279	12 182	1 679	56	4425	105
Német	165 779	352	**0,2**	51	155 469	288	7 934	5	1628	52
Szlovák	16 143	25	**0,1**	23	401	54	15 239	5	2	394
Rutén	11	5	**45,4**	4	2	–	–	–	–	–
Horvát	4 203	28	**0,6**	8	4 160	–	2	–	5	–
Szerb	199 750	198 130	**99,2**	184	1 069	12	19	2	13	321
egyéb	13 923	3 555	**25,5**	171	10 136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

***5. táblázat.* A Bánság elemi iskoláinak néhány jellemzője (1900)**
***Table 5.* A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)**

Elemi isk. tannyelve	Krassó-Sz.	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyaro.
Csak magyar	65	76	15	8	143	11	**318**	10 325
Német-magyar	26	66	1	–	67	–	**160**	720
Szlovák-magyar	–	1	–	–	5	–	**6**	1 224
Román-magyar	266	124	3	–	28	–	**421**	808
Szerb/horvát-magyar	17	68	3	3	85	1	**177**	308
Egyéb-magyar	7	–	–	–	3	–	**10**	40
Csak román	62	22	–	–	12	–	**96**	2 157
Csak szerb	5	6	–	–	10	–	**21**	135
Elemi iskolák száma	**448**	**363**	**22**	**11**	**353**	**12**	**1209**	**17 146**

Forrás: Népszámlálás 1900

***6. táblázat.* A Bánság elemi iskolai tanítóinak felekezeti megoszlása 1900-ban (%)**
***Table 6.* Distribution of the teacher's of the Bánság by religion in 1900 (%)**

Megye	római kat.	görög kat.	evang.	Ref.	Ortodox	Izraelita	Összesen
Krassó-Sz.	26	6	1	2	64	1	100
Temes	46	3	2	2	46	1	100
Torontál	52	2	4	2	39	1	100
Magyarország	**10 899 fő**	**2230 fő**	**2329 fő**	**3542 fő**	**2311 fő**	**1929 fő**	**23 382 fő**

Forrás: Népszámlálás 1900

3. Bánsági magyar iskolák a két világháború között

A trianoni békediktátum után súlyos veszteségek érték a határon túli magyar iskolarendszert. A Bánság esetében a szórvány magyarság helyzete mellett a magyar többségű falvak és városok esetében is drámai fordulat következett be, Különösen súlyosan érintette a régió mintegy kétszázötven ezer fős magyarságát az új határok által kialakult megosztottság.

3.1. Szerb-Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság ún. vidovdáni alkotmánya néven ismert 1921. június 28-i alkotmányának 16. szakasza foglalkozott a kisebbségi tanulók oktatásával:[6]

„A más fajú és nyelvű kisebbségek elemi oktatásban részesülnek anyanyelvükön, olyan feltételekkel, amelyeket a törvény fog előírni."

Az itt kilátásba helyezett törvény 1929-ig váratott magára. A nemzetgyűlés ekkor hozta meg a nyolcosztályos elemi iskolákról szóló törvényt (Zakon o narodnim školama), melynek 42. szakasza volt hivatott rendezni a kisebbségek anyanyelven történő oktatását, ez kimondta:[7]

„Az oktatás a népiskolákban államnyelven történik. Azokban az iskolákban, amelyekben ama nemzetiségek vannak, amelyeket a St. Germain-i békeszerződés említ, megengedett a szülők kívánatára a népiskolai oktatás az első négy esztendőre, vagyis az alsófokú népiskolákban, anyanyelvükön. Ezekben az osztályokban az államnyelv, mint külön tantárgy tanítása, kötelező; ezekben az iskolákban is államnyelven történik a nemzeti csoport (történelem, földrajz) előadása."

A törvénybe foglalt meghatározás, hogy az elemi iskoláztatást kell biztosítani a kisebbségek anyanyelvén, végzetes lett a magyar iskolák számára a Szerb-Bánság területén. A St. Germain-i szerződés értelmezése szerint az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormányának tehát csak a népiskolák alsó tagozatán volt kötelessége lehetővé tenni az anyanyelvi

oktatást.[8] Így ez első lépésként a magyar nyelvű középiskolai rendszer megszűntét idézte elő. A szakiskolákban sehol, néhány polgáriban és gimnáziumi tagozaton pedig az anyanyelven és hittanon kívül minden tantárgyat az államnyelven oktattak. Az általunk vizsgált elemi iskolák tekintetében viszonylag kedvezőbb helyzet maradt fenn *(3. térkép)*, köszönhetően annak is, hogy a Bácska közel homogén magyar etnikai tömbjétől és szigeteitől csak a Tisza folyó választotta el a bánsági területeket.

3.2. Román-Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A gyulafehérvári határozatok szellemében és a temesvári főtanfelügyelő 1920 augusztusában közzétett hirdetményében ígértek szerint az 1920/21-es tanévben, az állami elemi iskolákban az oktatás a tanulók többségének anyanyelvén indult, illetve ahol megfelelő számmal voltak valamely kisebbséghez tartozók, a román tannyelvű iskola mellett részükre saját anyanyelvükön megfelelő tagozat is létesült.

***3. ábra.* Elemi iskolák a Bánságban (1921/22)**

***Figure 3.* Elementary school in the Bánság (1921/22)**

Forrás: saját szerkesztés

Ezzel az intézkedéssel a magyar nyelvű oktatás 1920 után gyakorlatilag a felekezeti iskolákba szorult vissza, ezernél több magyar tannyelvű állami népiskola szűnt meg Erdély, a Bánság és a Partium településein.[9] Román-Bánság területén Krassó-Szörényben tizenhét, Temes-Torontál megyében harminchat településen maradt magyar nyelvű elemi iskola *(3. térkép)*. A Bánság fővárosában Temesváron az összes elemi iskolában negyvenkilenc magyar tannyelvű osztály volt, 34 magyar tanítóval, és 2224 tanulóval. Az összes tanulók száma 4265 fő volt, azaz az állami elemi iskolákba beiratkozott tanulóknak több mint a fele magyar oktatásban részesült. A magyar tannyelvű állami iskolák, valamint a román iskolák magyar tagozatainak számát fokozatosan csökkentették.[10]

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmánytant is románul kell tanítani az iskolákban. A líceumot végzetteknek román nyelven kellett érettségizni – olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából neveztek ki –, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott. 1924-től kezdve a csaknem teljesen magyar anyanyelvű Székelyföld és a határ menti sáv vegyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy e területek tíz megyéjében, a hivatalos indoklás szerint a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az úgynevezett *kultúrzónát*, ahol az állami iskolákban óromániai (regáti) tanítókat helyeztek el 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki.[11] A vegyes lakosságú falvakban olyan tanítókat neveztek ki, akik egy szót sem tudtak magyarul. Anyanyelven hitoktatásban csak akkor részesülhettek a gyermekek, ha egy intézetben tetemes számban voltak, több iskolából összevont csoportokban tanultak, osztályzatot ellenben nem kaptak. A szülő nem választhatott iskolát gyermekeinek világnézete és lelkiismerete szerint, névelemzéssel döntötték el a hatóságok, hogy ki hová iratkozhat be.

Az Országos Magyar Párt bánsági tagozata az 1929–1930-as iskolai évben közzé tette a magyar iskolasérelmeket. Első helyre az állami elemi iskolák magyar tagozatainak hiányát helyezte. Bár a tanulók létszáma az alábbi településeken meghaladta a törvényben előírt harmicat kéréseiket mégis elutasították:

Románszentmihály 36, Nádas 31, Féregyháza 41, Janova 36, Szinérszeg 33, Parác 41, Temesság 41, Gizellafalva 38, Ferendia 35, Partos 50, Rékás 168, Porgány 43, Csákova 80, Facsád 148 iskoláskorú gyermeke nem tanulhatott anyanyelvén.

A felekezeti iskolák kis száma (magyar nyelvű mindössze tizenkettő az egész Román-Bánságban) és súlyos anyagi helyzete volt a következő felpanaszolt sérelem, amit tetézett a felekezeti és állami középiskolák fokozatos elrománosítása.

A fenti tények eredményeként 1937/38. tanévben a következő településeken folyt még legalább részben magyar nyelvű elemi oktatás: Lugos, Igazfalva, Dézsánfalva, Szapáryfalva, Dragsina, Majláthfalva, Omor, Magyarszentmárton, Sztáncsófalva és Újszentes. Temesváron a 3., 6. és 7. számú állami elemi iskolának volt még magyar tagozatuk. A többi magyar nyelvű állami elemi iskolát, illetőleg tagozatot a legkülönbözőbb indokokkal másfél évtized alatt megszüntették. Leggyakrabban ez úgy történt, hogy az áthelyezett vagy nyugdíjba küldött magyar nyelven oktató tanító helyett magyarul nem tudó román tanító került, így az egyelőre papíron magyar nyelvűnek minősített iskolában az oktatás nyelve ténylegesen a román lett. Ezek a döntések hatottak oda, hogy napjainkra magyar lakosa is alig van az egykori homogén magyar községeknek.

4. A második világháború utáni állapotok

A második világháború utáni népi demokrácia, majd a kommunizmus éveiben a magyar oktatás tovább sorvadt. A mindent eluraló ateizmus értelmében a felekezeti iskolákat bezárták, vagyonukat eltulajdonították. A „proletár internacionalizmus" fölösleges nyűgnek tartotta az etnikai különbségeket, miközben a nemzeti kisebbségek jogegyenlőségéről beszéltek. A szellemi kapcsolatteremtés, könyvek, újságok révén teljesen lehetetlen volt. Az Anyaországtól való elzártság a magyar nyelvet és kultúrát érzékenyen érintette, közvetve az iskolai oktatást is, de ennél veszélyesebb volt „az egy ország, egy nyelv, egy nép" ideológiája.

4.1. Szerb-Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A szerbek már 1948-ban is a Szerb-Bánság népességének 59,9%-át, 1981-ben pedig 64,6%-át adták. A magyarok csak 24 bánsági településben voltak abszolút többségben (közülük 11-ben arányuk meghaladta a 90%-ot). A magyarok Szerb-Bánság népességének 18,2%-át adták 1948-ban, és 13,7%-át 1981-ben. 1945 után megnyílhattak a magyar gimnáziumok és középiskolák, de a történelem, a magyar, a szerb nyelv, az ének és zeneoktatás olyan programok szerint történtek az elemi iskolákban, amelyek a bűntudatot és a kisebbségi komplexum csíráit igyekeztek elültetni a gyerekek lelkébe. Ennek köszönhetően nagymértékű az asszimiláció. Az 1950–60-es években számos magyarok lakta helységben megszűntek a magyar iskolák.

4.2. Román-Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A nemzetiségi nyelvű iskolákat sorra ellehetetlenítették és bezárták. A sort a középiskolákkal és a felső tagozatokkal kezdték, melynek eredményeként Gátalján, Dettán, Zsombolyán, Rékason, Lugoson megszűntek a középiskolák, ott is és máshol is a fogyó gyermeklétszám miatt életképtelenné váltak az V–VIII. osztályok. Temesváron 1970-ben a józsefvárosi általános iskolába költöztették a magyar osztályokat, létrehozva a jelenlegi Bartók líceum elődjét, amelyben első osztálytól érettségiig tanulhattak a magyar gyermekek. A reprezentatív magyar iskola mögött azonban a többit tudatosan leépítették, de spontánul is sorvadtak. A kis létszámú osztályokat a külvárosokban sorra megszüntették, mondván van már magyar iskola, ahová járhat a tanuló. Az 1989-es fordulatig évről évre csökkent a magyarul tanítható tantárgyak száma a magyar iskolákban.

5. Az 1990-es évektől napjainkig

A Bánságban élő magyarság ma szórványnak tekinthető, eltekintve a Magyarországhoz tartozó terület (271 km^2) tíz településtől. A bánsági magyar szórvány azokban a falusi környezetekben tudott a leginkább megmaradni, ahol abszolút többséget alkot. A magyarság megmentése a szórványban csakis az iskoláztatáson belül tartható fenn, és vallási közösség támogatottságával erősíthető.

5.1. A magyar oktatás helyzete a Szerb-Bánságban

A vajdasági magyarság negyven százaléka szórványban él. Csak a Szerb-Bánság szétszórt településein több mint hatvanezren vannak. 2002-ben, a Szerb-Bánságban 62 890 fő vallotta magát magyarnak, ami az összlakosság 10,2 százaléka volt.[12] Itt érdemes megemlí-

teni, hogy ez a szám 1961-ben 111 937 főt tett ki, és 17 százalékos arányt jelentett. A Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag önállóak, azonban mindössze huszonegy olyan akadt, ahol a magyarok többségben voltak, melyek zöme 1000 fő alatti kisközség. Ezer fő feletti magyar közösség – többségben – csak hét (Alsóittebe, Torda, Magyarcsernye, Szaján, Padé, Torontálvásárhely, Székelykeve) faluban élt, azaz a természetes asszimiláció itt is felgyorsult.

Ma azokon a településeken (pl. Sándoregyházon, Versecen, Fejértelepen, Bókán, Kanakon, Nezsényben, Módoson stb.), ahol még számos magyar él, de nincs magyar iskola *(4. ábra)*, s a magyar szülők gyermekei egymás között már szerbül beszélnek. A néhány legelesettebb szerb-bánsági magyar szórványtelepülés, Módos (Jaša Tomić) Fejértelep (Šušara), Bóka, Kanak és Nezsény közül már csak az utóbbiban van osztatlan alsós magyar tagozat. Nehéz dilemma előtt vannak más bánsági falvakban (Lukácsfalva, Erzsébetlak, Tóba, Hetény, Udvarnok) élők is, ahol szintén csak alsós magyar tagozatok vannak. A legtöbb gyerek szülőfalujában marad, s szerb tannyelven folytatja az iskolát. A Nagybecskerektől 50 km-re, közvetlenül a román határ közelében levő Tamásfalván (Hetény) is már csak alsós tagozatok maradtak, míg a felsősök a szomszédos Magyarittebén tanulhatnak anyanyelvükön.

Szomorú látvány, mikor egyes magyar falvak temetőiben a sírköveken a gyökeres magyar család- és keresztnevek már cirill betűvel vannak belevésve. Mindez a magyar iskolák hiányának a következménye. A kisebbségi magyar oktatás ilyen mértékű leépítésére még a korábbi rendszerben sem volt példa.

A magyarság egy része nagyvárosi szórványként jellemezhető, ahol arányukat tekintve kis számban élnek a többségi nemzethez viszonyítva (Nagybecskerek, Nagykikinda, Pancsova és Versec). Itt a helyi magyarság beolvadása óriási ütemű. Érdemes megemlíteni Muzslyát, amely ugyan része Nagybecskereknek, de település-szerkezetileg mégsem tartozik a városhoz, így természetszerűen itt más a helyzet. Ezt az állapotot legjobban azzal a példával lehetne jellemezni, hogy a nagybecskereki magyarság és a muzslyai magyarság létszáma megközelítőleg ugyanakkora, mégis Muzslyán évente 2-3 magyar osztály nyílik meg, míg Nagybecskereken megszűnés előtt áll a magyar általános iskolai oktatás. Muzslya lakossága 2002-ben 8396 fő volt, ebből 6492 magyar, ami 75,72% tett ki.

Nagybecskereken ugyanis a kisebbségi tagozatokon 1991-ben végrehajtott úgynevezett ésszerűsítés következtében mindössze egy általános iskolában maradtak magyar tagozatok 1–8 osztályig, és a város mintegy tízezres lélekszámra becsült magyarsága egyetlen magyar óvodai csoportra zsugorodott. Az egyházak keresztelési adataiból arra lehet következtetni, hogy egy-egy évben átlagosan 60 magyar gyerek születik. Ugyanakkor a város egyetlen magyar első osztálya 10–15 gyerekkel szokott megnyílni. Tehát csak minden ötödik magyar gyerek kezdi iskoláztatását az anyanyelvén.

Közép-Bánság a délvidéki magyar oktatás határvidéke. Ennél délebbre már nincs magyar középiskola, és az általános iskolák magyar osztályai is csak elvétve maradtak meg *(4. ábra)*. A vidék magyar többségű falvaiban jórészt csak alsó tagozatok vannak. Nagybecskereken és Muzslyán kívül Magyarszentmihályon, Magyarcsernyén, Tordán és Magyarittebén van még nyolcosztályos elemi iskola. A Közép- és Dél-Bánságban élő több mint negyvenhároméz magyar oktatási központja Nagybecskerek, ahol még vannak magyar középiskolai tagozatok.

A legnagyobb szerb-bánsági városban legalább nyolc magyar középiskolai első osztály megnyitása lehetséges. A múlt tapasztalataiból ítélve ennek kiharcolása nem lesz egyszerű. Krónikus méreteket öltött ugyanis a tanárhiány és sajnos a politikai változások sem garantálnak előrelépést. A legnagyobb hátrányunk pedig az, hogy sok esetben nincs meg a törvényben előírt 15-ös létszám, amit egy kisebbségi tagozat nyitásához megkövetelnek.

5.2. Román-Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

Az oktatás terén a román kormány folytatta a kommunista korszak asszimilációs politikáját, az RMDSZ politikai tiltakozása ellenére: így például kötelezővé tették, hogy minden magyar iskolában román nyelven oktassák az ország történelmét és földrajzát, megkövetelték, hogy a kisebbségi lakosságú területeken még abban az esetben is szervezzenek román tagozatú osztályokat, ha a tanulók létszáma nem éri el a kötelező tízet. Az 1989-es fordulat után következő iskolai év hozott egy kis felbuzdulást. Magyar óvodai csoportok, elemi iskolai osztályok indultak be, több osztály tanulóiból verbuváltak magyar nyelvet és irodalmat tanuló csoportokat a régió több településén.

Az 1990–1991-es tanév hozta az azóta megdönthetetlen csúcsot. Az I–IV. osztályban 748, az V–VIII-ban 782, középiskolában 463, összesen: 1993 diák tanult magyarul a Román-Bánságban. Ez a szám a 2007–2008-as tanévre 1022-re csökkent. Jelenleg Temes megye 13 településén *(4. ábra)*: Nagybodófalván, Csanádon, Dettán, Igazfalván, Keresztúron, Lugoson, Nagyszentmiklóson, Óteleken, Ötvösdön, Újszentesen, Szapáryfalván, Végváron és Zsombolyán működik általában kis létszámú elemi iskolai tagozat, Temesváron pedig a Bartók Béla Elméleti Líceumban, az 1-es számú és a 26-os V–VIII. osztályos iskolákban sajátíthatják el az elemi ismereteket a magyar gyerekek.

Az V–VIII. osztályos tanulási lehetőségek megszámolásához sajnos elég a tíz ujjunk: a Bartók Béla Elméleti Líceumban 108, az 1-es számú iskolában 41, a 26-os iskolában 27, a lugosi 5-ös számú iskolában 21, a zsombolyai 1-es számú iskolában 14, a nagyszentmiklósi 1-es számú iskolában 25, Igazfalván 21, Óteleken 21, Újszentesen 3, Végváron 39, összesen 320 az iskolát látogató tanulók száma. Magyar anyanyelvét fakultatív tantárgyként tanulja román iskolába járó 166 kisiskolás, 254 V–VIII. osztályos diák és 28 középiskolás azokon a településeken, ahol nincs magyar nyelvű iskolai tagozat. Hogy az adatokat ki-ki belátása szerint mérlegelje és értékelje, megjegyzem, hogy a 2002. évi népszámlálás adatai szerint a magyarok lélekszáma Román-Bánságban 59 691fő (az összlakosság 5,5%-a). A falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Bodó Barna (1997) szerint például Temesváron „a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár”. A helyi kisebbségi vezetők elpanaszolták, hogy a bánsági magyar iskolák attól is szenvednek, hogy egy román nyelvű iskolán belül (vagy összevonva) kell működniük. A magyar nyelvű iskolai oktatásban a gyereklétszám évről évre csökken, veszélyeztetve az eddigi iskolai osztályok további fennmaradását, még akkor is, ha a román nyelv kivételével minden tantárgyat anyanyelvükön tanulnak a diákok. A készülő új tanügyi törvény újabb megszorításokat is hozhat.

A magyar nyelvű oktatás tekintetében Román-Bánság különösen hátrányos helyzetben van. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy csupán minden negyedik magyar gyerek jár magyar tannyelvű osztályba. Az utóbbi húsz évben szinte feleződött a Temes megyei magyar iskolákba járó gyerekek létszáma. Számottevő a gyermekszám csökkenése egyetlen év alatt is, hiszen Igazfalván például a tavalyi évhez képest szinte feleződött a gyereklétszám minden osztályban. Súlyosbítják a helyzetet a temesvári iskola-összevonások, amelyet egyesek a „temesvári magyar oktatás Trianonjának” neveznek, mert három magyar iskolából 2010-ben kettő megszűnt. 2010. szeptembertől megszűnt a magyar nyelvű oktatás a nagybodófalvi, a pusztakeresztúri, valamint a nagyszentmiklósi iskolában.

Magyar nyelvű középiskola, ami előfeltétele a magyar értelmiségi- és kutatóképzésnek, egyedül Temesváron található, a Bartók Béla Gimnázium, évfolyamonként három párhuzamos osztállyal, azaz kb. 75 tanulóval. Ez állandó létszámhiánnyal küzd, az elmúlt ősszel 50 tanulóra csökkent az I. évfolyam, a magyar szülők egy része nem érzi elégé motiváltnak magát ahhoz, hogy gyereküket magyar oktatásba írassa.

A négy temesvári állami egyetemen kb. 40 000-en tanulnak, ezekből, a Temesvári Magyar Diákszervezet (TMD) becslése szerint kb. 500–600 hallgató a magyar anyanyelvű, azaz 1,25–1,5 százaléka a hallgatóknak.

4. ábra. **Elemi iskolák a Bánságban (2011)**
Figure 4. **Elementary school in the Bánság (2011)**

Forrás: saját szerkesztés

6. Összegzés

A XVIII. században végrehajtott újratelepítés során kialakult etnikai-nemzeti szembenállásokat felkelések, szabadságharcok és világháborúk vérontásai vitték olykor a reménytelenség végleteibe, amelyek tovább mérgezték az együttélésre kényszerített népek lelkét. Olyannyira, hogy napjainkra minden etnikai népcsoport, felekezet vagy szellemi közösség vesztese a tájnak, még akkor is, ha az ő elképzelései szerint zajlanak a közéleti ceremóniák. Három évszázados háborúnak már nincsenek, nem lehetnek győztesei.

JEGYZETEK

1. Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
2. Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463.
3. Kalapis Z. (1979): A Bánság Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.
4. Népszámlálás (1900): Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, p. 674.
5. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza. p. 421.
6. Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. p. 229.
7. D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. – Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije; 47).
8. Arday I. (2002): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest
9. D. Radosav (2003): Culture Si Unanisun in Banat (secolul XVII.) Temesvár, p. 298. Jakabffy E.–Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918–1938. Budapest.
10. Glatz F. (szerk.) (1988): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.
11. *Gulyás L. (2005):* Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
12. *Kocsis K. (1999)*: A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1–16. *Szondi I.–Gyémánt R.–Petres T.* (2003)*:* A szerbiai Vajdaság az ezredfordulón, a népszámlálási adatok tükrében. In: Területi Statisztika 6. (43.) évf. 4. sz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Arday I. (2002): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest

Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.

Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463. p. 294.

D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. - Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije; 47).

D. Radosav (2003): Culture Si Unanisun in Banat (secolul XVII.) Temesvár, p. 298.

F. Griselini: „Temesi Bánság története”, 1780-ban jelent meg, egyidejűleg Milánóban (olaszul) és Bécsben (németül).

Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. p. 229.

Glatz F. (szerk.) (1988): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.

Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.

Jakabffy E.–Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918–1938. Budapest.

Kalapis Z. (1979): A Bánság Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.

Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1–16.

Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza. p. 421.

Szondi I.–Gyémánt R.–Petres T. (2003): A szerbiai Vajdaság az ezredfordulón, a népszámlálási adatok tükrében. In: Területi Statisztika 6. (43.) évf. 4. sz.

A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneaum. Az 1900-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1901–1904.

DR. JAKUS JÁNOS*

TITKOS HÁBORÚ A DÉLI ÁLLAMHATÁR MENTÉN AZ ’50-ES ÉVEK ELEJÉN

SECRET WAR ALONG THE SOUTHERN BORDERS AT THE BEGINNING OF THE ’50s

ABSTRACT

Following the 1948 Bucarest resolution of the COMINFORM, better known as Information Office (TI) the situation between Yugoslavia and the neighbouring peoples’ democracies dramatically worsened. However secret data collection and network organisation between the opposing parties started much earlier. Tito was in an advantageous position concerning intelligence because in the framework of the Allied Control Commission he had a military mission working in Hungary. The representatives of the mission had fruitful relationship with important Hungarian political and military personalities. After the acceptance of the Soviet dictate mapping the foreign relationships, internal situation, industrial capacity, stocks of raw materials, and military preparedness of the country led by Tito the ‘main evil’, the ‘dog of the imperialists’ had an important place in the activities of the secret services of the peace camp.

A KOMINFORM, vagy közismert nevén a Tájékoztatási Iroda (TI) 1948. évi bukaresti határozatát követően, varázsütésre mérgesedett el a helyzet Jugoszlávia és a népi demokráciát építő szomszédos országok között, de a titkos adatszerzés, a hálózatok megszervezése a szemben álló felek között már jóval korábban megkezdődött. Magyarország viszonylatában a hírszerzést tekintve Tito lépéselőnybe került, hiszen a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) keretében katonai missziót működtetett az országban. A misszió képviselői igen gyümölcsöző kapcsolatokat építettek ki mértékadó magyar politikai és katonai személyiségekkel.

A szovjet diktátum elfogadása után a béketábor titkosszolgálatainak tevékenységi körében fontos helyen szerepelt a „fő gonosz” Tito, a „láncos kutya” által vezetett ország külkapcsolatainak, belső helyzetének, ipari kapacitásának, nyersanyag-készleteinek, katonai felkészültségének feltérképezése. Katonai téren különös hangsúlyt fordítottak a hadszíntér-előkészítéssel kapcsolatba hozható beruházások helyzetének, a hadiipari kapacitások felmérésének, a haderő struktúrájának, felszereltségének és tartalékainak, valamint a nyugati hatalmak fegyverszállításai mértékének a megállapítására. Ugyancsak fontosnak tartották annak felfedését, hogy a Jugoszláv Néphadsereg (JNH) erői, milyen feladattal hol állomásoznak, és milyen vezetési rendszert működtetnek. Mindeközben az ÁVH vérrel szennyezett küzdelmet folytatott a jugoszláv biztonsági szolgálatokkal, amelynek során befészkelte magát az Uprava Drzavne Bezbednosti (UDB) felsőszintű vezető szerveibe, de igyekezett ellenőrzése alatt tartani annak területi kirendeltségeket is.[1]

* Alezredes, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Tudományszervező Központ igazgatója.

A magyar biztonsági szolgálatok

Magyarországon a ’40-es évek végén és az ’50-es évek elején, a Szovjetunió és Jugoszlávia szembenállásakor a titkosszolgálatok: kezdetben a Pálffy György által vezetett Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztály (HM KATPOL), a Péter Gábor vezette Belügyminisztérium Államvédelmi Osztály, illetve Hatóság (BM ÁVO/ÁVH), illetve az önállósodott Államvédelmi Hatóság (ÁVH) voltak azok a szervezetek, amelyek részt vettek a hírszerző feladatokban. A Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében a Révész Géza altábornagy parancsnoksága alatt a HM IV. Csoportfőnökség, vagyis később a régi/újnéven működő Vkf-2, fontos szerepet kapott az ország bel- és külpolitikájának alakításában.

Az ÁVH II. Főosztálya, Kutika Károly áv. ezredes vezetése alatt foglalkozott a fegyveres erők biztonsági védelmével, a IV. Főosztály, amelyet Piros László áv. vezérőrnagy vezetett, nem volt más, mint a Határőrség Országos Parancsoksága (HÖR OP), amely az államhatár mindkét oldalán 30 km-es mélységig folytatott hírszerző/felderítő tevékenységet. A VIII. Főosztály, élén Farkas Vladimir áv. alezredes állt, és 1952-től a külső hírszerzéssel foglalkozott. Közelebbről, a főosztály második osztályának volt feladata a jugoszláv irány gondozása, amely „ORDASOK” név alatt felfektetett dossziékban rendszerezte a Jugoszláviáról birtokába került adatokat. A Vkf-2 a katonadiplomácia csatornáiból, a telepített ügynökök információiból, a rádiófelderítés (RÁF) adataiból, illetve a légi felderítés anyagaiból állította össze jelentéseit a katonai és a politikai döntésekhez.[2] A diplomáciai testület tagjai hivatalukból adódóan szintén folytattak hírszervező tevékenységet.[3]

Az ÁVH, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) szűken értelmezett vezető csoportjának, vagyis a Honvédelmi Bizottság (tagjai voltak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály), más néven a „trojka” instrukciói szerint, centralizálta erőforrásait a rendszerrel szembenálló belső ellenség tevékenységének az elfojtására, a párt ellenségeinek a fizikai/egzisztenciális megsemmisítésére, valamint az imperialista hatalmak aknamunkájának felderítésére/elhárítására. Ebben az időben a magyar sajtó tömegével találta az itthon és a baráti országokban felfedett és eljárás alá vont jugoszláv kémek és diverzánsok elleni akciókat, amelyek között igen nagy számban fordult elő a párt és állami apparátusban leleplezett árulók elleni eljárásokról, az érintettek kivégzéséről szóló híradások.[4]

Úgy az ÁVH, mint a Vkf-2, belső működésére jellemző volt a „házon belüli” konspiráció, vagyis az akciók előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos folyamatokról csak a konkrét üggyel megbízott személy, vagy szűk operatív csoport tagjai bírtak tudomással. Ők „tálalták” az adott ügyben keletkezett adatokat a politikai és katonai döntéshozók elé, nem ritkán pedig az igazságszolgáltatás felé is.[5]

A vizsgált korban mindenekelőtt a jugoszláv vonalról keletkezett ügyek és adatok képeztek prioritást, amelyben fontos szerep jutott a belgrádi magyar külképviseleteknek, így a nagykövetségnek is. A külképviseletek jelentéseiben – bár azok olykor árulkodtak bizonyos belső feszültségekről – fő helyen foglalkoztak a fogadó országról keletkezett információkkal, amelyeket a budapesti központ formált adatokká.

A belgrádi magyar követségen fedésben dolgozók, minden ellenkező állítással szemben, nem voltak tétlenek, még az egyébként jugoszláv partizán múlttal büszkélkedő Rex József sem.[6] Bár őket a jugoszláv elhárítás megfigyelés alatt tartotta, de megtalálták a módját a béketábor képviselőivel a diplomáciai adatcseréknek.[7]

A jugoszláv biztonsági szolgálatok

A déli szomszédunk részéről ugyanerre a feladatra az UDB, vagyis a Alekszandar „Leka" Rankovics[8] belügyminiszter által irányított Állambiztonsági Igazgatóság (Hatóság), a Kontra Obavestajne Sluzba (KOS), a Kémelhárító Szolgálat, és a Korpus Narodne Odbrane Jugoslavije (KNOJ), a Nemzetvédelmi Hadtest erői sorakoztak föl. A Jugoszláv szolgálatok munkája igen bonyolult volt, hiszen a '40-es évek végén, az '50-es évek elején szinte minden szomszédos ország irányában alig eltérő súllyal kellett aktív hírszerző tevékenységet kifejteniük.[9] Ugyanakkor a belpolitikai feszültségeket is kezelniük kellett.[10]

Meg kell mondani: ebben az időben legalább olyan terror uralkodott Jugoszláviában, mint Magyarországon. Mindkét fél könyörtelenül üldözte belső ellenfeleit. E helyen elég, ha csak a közismert koncepciós perekről, a kuláküldözésről, az egyházak működésének korlátozásáról, a kitelepítésekről és internálásokról, a büntető táborok létesítéséről és működtetésükről, az önkényes vagyonelkobzásokról teszünk említést. Tito sem kért tanácsot senkitől, amikor könyörtelenül leszámolt a belső ellenlábasaival.[11] Nem riadt vissza attól sem, hogy a neki ellentmondó közeli munkatársait „menekülés közben" agyonlövesse. Nem volt egyedi jelenség, hogy a neki nem tetsző, valamely népi demokráciában menedéket talált és ott aktivizálódott jugoszláv sztálinistákat, akik a „Jugoszláv Hazafiak Szövetsége" néven ismertté vált szervezetbe tömörültek, likvidáltasson. Ezen a helyen elegendő Arso Jovanovics tábornok agyonlövetésére utalni, de lehetne tovább folytatni a sort. A korabeli magyar pártsajtó, és a jugoszláv emigráció lapjai – minden, a béketáborhoz tartozó ország fővárosában jelentek meg ilyen lapok – éveken keresztül cikkeztek a Tito által fenntartott terror áldozatairól.

A vizsgált időszakban a Magyarországról Jugoszláviába menekült, illetve az ott élő magyarok nagyszámú bevonása hírszerző feladatra, rálátást biztosít a jugoszláv szolgálatoknak Magyarország irányában kifejtett agresszivitására. Az UDB legalább olyan érdeklődést mutattak a magyar és a szomszédos népi demokráciák politikait terveinek, gazdasági, katonai képességeinek és szándékainak megismerésére, nem utolsó sorban pedig a szovjet csapatok tevékenységének felfedésére, mint azt a magyarok és mások tették velük szemben. Szerb források szerint a Magyar néphadsereg (MN) legfelső köreiben, az Országos Légvédelmi Parancsnokságon (OLP) rendelkeztek fontos hírforrással. Talán nem véletlen, hogy akkoriban igen nagy számban követtek el jugoszláv gépek, feltehetően felderítés céljából, büntetlen légtérsértéseket Magyarország ellen. Egyes nem ellenőrizhető források arról számolnak be, hogy az UDB-nek a vizsgált korban 90 kiképzett ügynöke dolgozott Magyarország felé, amelyből 30 működött magyar területen, a többi Jugoszláviában és Ausztriában. Az UDB ügynökeinek hatékonyságáról a Balkán-szövetség országai, katonai kérdésekkel foglalkozó tárgyalásairól felvett jegyzőkönyvek tanúskodnak. Ugyanakkor az ellenérdekelt szolgálatok munkamódszereiről, eljárásairól és céljairól az ÁVH által elfogott jugoszláv ügynökök kihallgatási jegyzőkönyvei tájékoztatnak.

A szembenálló szolgálatok lényegében azonos szisztéma szerint fejtették ki tevékenységüket. Figyelemreméltó különbség az volt, hogy Tito felhatalmazásával Leka Rankovics nem késlekedett e célra bevonni a királyi Jugoszlávia, illetve a háború alatt önállóvá vált Horvátország még életben lévő egykori szakembereit, de az OZNA gárdája is tovább folytathatta munkáját. Ugyanakkor 1949-től a fontosabb NATO-tagországok részéről –, mint az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország – számíthatott azok hírszerzők támogatására, miközben Jugoszlávia is elkötelezte magát a nyugati hatalmak felé a béketáborral foglalkozó adatszolgáltatásra.

A magyarok nem ezt az utat járták, hiszen ekkorra már a felkészült szakemberek nagyrészt elmenekültek az országból, vagy pedig valamelyik munkatáborban, börtönben síny-

lődtek, legrosszabb esetben bitófán végzeték. Csupán keveseknek adatott meg, hogy tovább folytathatták munkájukat, akik elsősorban a RÁF szolgálatnál gyakorolhatták hivatásukat.[12] A magyar hírszerzés hatékonysági mutatói a szovjet tanácsadók szolgálatba állásával kezdtek el emelkedni. A külső hírszerzés összefogott működése 1952-től, az ÁVH VIII. Főosztályának létrehozásával vált hatékonnyá. A szovjet partnertől értékelhető információkat a jugoszláv helyzetről, a magyar szolgálatok nem kaptak. Ugyanakkor a viszonyrendszerben a magyar fél, feltétlen adatszolgáltatásra volt kötelezve.[13] Jellemző módon az egész magyar államvezetésben különös gondot fordítottak arra, hogy eltávolítsák hivatalukból a régi adminisztráció képviselőit, és helyükbe kevésbé felkészült személyeket helyezzenek. Nem gondoltak arra, hogy ezzel jelentős mértékben hozzájárultak az állam és annak ágazatai működési zavaraihoz. Ma már nem titok, hogy hasonlóan a magyar államvezetés legfelső köreihez, az erőszakszervezetek: a hadsereg, az ÁVH, a rendőrség vezető állományába, igen nagyszámban kerültek nem magyar identitással bíró emberek, akik hatalmukkal számos esetben visszaéltek, brutalitásukkal és felkészületlenségükkel pedig felmérhetetlen károkat okoztak az országnak.

A határövezet, mint biztonsági tényező

A déli határ mentén a szembenálló felek által kezdeményezett incidensek bemutatásához illetve megértéséhez fontos ráirányítani a figyelmet arra, hogy a béketábor és Jugoszlávi között kialakult kritikus politikai helyzet, milyen reakcióikat indukált Magyarországon a veszélyeztetett határ mentén élő emberek mindennapi életében.

Miután a pártvezetés úgy értékelte a magyarországi politikai és gazdasági helyzetet, hogy azok a megszilárdulás jeleit mutatják, súlyos politikai következményekkel járó döntések meghozatalát vállalta fel. Ezek között a döntések között a legproblematikusabb az erőszakos kollektivizálás elrendelése volt, amely amellett, hogy rendkívüli módon megterhelte a magyar lakosságot, ugyanakkor az általános szabadságjogok gyakorlásának megszűnését is jelentette. Itt kell felemlíteni a határövezet intézményének bevezetését, amely azt eredményezte, hogy az érintett déli határ menti területi területekről – hat megyét, 15 járást, 310 települést, 9000 km^2 kiterjedésű területet és közel 300 ezer embert érintett valamilyen formában ez a rendelkezés – jelentősebb számban telepítették ki az ott élőket, mint azt máshol tették. A kitelepítések megbízhatósági alapon történtek, többnyire a régi közigazgatás embereit, módosabb polgárokat: két ütemben 3456 fő 16 éven felüli embert érintett, akik közül sokan választották a megmenekülés útjának Jugoszláviát. A határövezet hátsó határát 15 km mélységben jelölték ki, amelyben volt 2 km, 500 m és 50 m mélységű sáv is. A biztonsági sávokba külön belépővel lehetett tartózkodni, 50 méteren belül pedig csak határőrök mozoghattak.[14]

Akiknek sikerült átjutniuk a határon, sok esetben csöbörből vödörbe kerültek, ugyanis az UDB hálójában fennakadva, a menekült státusért vállalniuk kellett az ügynöki munkát. A menekültek, a különböző presszióknak engedve, rövid, hevenyészett felkészítést követően immár az UDB megbízásával tértek vissza Magyarországra.[15]

Az ÁVH és az UDB összecsapásai az államhatáron

A két szomszédos állam biztonsági szolgálatainak összecsapásában fontos szerepet játszottak az ÁVH HÖR és a KNOJ erői. A határőrségnek elsőrendű feladata volt a határzár fenntartása, illetve a saját ügynökök kijuttatásának biztosítása. Az aknamezők és szöges-

drótkerítések, valamint a határsávok rendszere, szinte lehetetlenné tette az illegális behatolást az országba, de az ott folyó munkás hétköznapokat és a tisztes polgári életet is. Mégis voltak, akik ezt több éven keresztül sikerrel le tudták küzdeni, míg végül vagy a határsávban lelték halálukat, esetleg elfogták és bitófán végezték, vagy föladták magukat és súlyos börtönévek vártak rájuk, esetleg visszafordították őket. Az ÁVH HÖR, hasonlóan a KNOJhoz, felderítő tevékenységet is folytatott. A HÖR felderítő osztálya 225 főből állt. Tevékenységük során, a déli államhatáron 26 ellenséges behatolási csatornát fedtek föl és csupán 1952-ben 18 konkrét ügyben folytattak bizalmas nyomozást. A behatolási csatornák a 2. (Zalaegerszeg), 3. (Nagykanizsa), 4. (Pécs) és a kiskunhalasi 5. Határőr Kerületek (HK) felelősségi területeire estek. Nagyobb számban a 4. és 5. HK sávja volt érintve. Az UDB helyesen mérte fel az ország számára katonailag legveszélyesebb és egyben a legsebezhetőbb területeket a hírszerző akcióinak súlyképzésekor. (Tudvalevő, hogy ebben az időben a MN legjobban felkészített és leginkább motivált seregteste a kecskeméti 3. lövészhadtest volt. A Duna–Tisza közén települt a magyar légierő jelentős része, de itt állomásozott a szovjet csapatok gépesített egységeinek zöme is. Mindez persze nem jelentette azt, hogy háborús alkalmazásukra kizárólag e területen kerülhetett sor. A magyar szolgálatok, csakúgy, mint az UDB, mindvégig nagy jelentőséget tulajdonítottak az ügynöki hírszerzés aktív alkalmazásának. Céljaikhoz igyekeztek megnyerni a mindkét országban élő délszlávokat és magyarokat.

A szerb szakirodalom a déli államhatár mentén lezajlott eseményekről általában, mint határprovokációkról tesz említés.[16] Ez a megközelítés talán némileg leegyszerűsíti az akkor történteket, mert egy kategóriába sorolva tárgyalja a határőrök által önkényesen kezdeményezett csetepatékat, a polgárok menekülését az adott országból és az ebből keletkezett problémákat, valamint a felemlített szolgálatok működését, kezdve a röplapok szórásától az ügynökök átjuttatásán keresztül a hosszabb-rövidebb időtartamú tűzharcokig, amelyek leginkább az UDB és az ÁVH embereinek át-, illetve visszajuttatását voltak hivatva biztosítani.

A biztonsági szolgálatok küzdelmének egyik látványos eseménye volt az úgynevezett Bálint-ügy, amelyről a korabeli pártsajtó, színes beszámolókban tájékoztatta a közvéleményt.[17]

Bálint László 1919-ben született Zentán. A háború után Magyarországon telepedett le és itt különböző jellegű és súlyú bűncselekményekért négy év börtönbüntetésre ítélték. Büntetésének letöltése elől Jugoszláviába szökött és ott az UDB szolgálatába állt. Rövid felkészítő tanfolyam elvégzését követően, 1952. január 28-án tették át először a határon azzal a feladattal, hogy a Magyarországon menedéket talált jugoszláv emigránsok közül meghatározott személyeket fogjon le és juttassa őket vissza. Bálint ehhez a feladathoz beszervezte Magyarországon élő rokonait és barátait dr. Bálint Györgyöt és feleségét, Kenyeres Sándort, Puhos (Pupos?) Jánost és Puhos (Pupos?) Istvánt, akik tevékenyen segítették feladatának teljesítésében. Az akció során dr. Bálint György villájába csalták, és ott elfogták, majd sikeresen kijutatták Jugoszláviába Vidorik Dusan nevű délszláv menekültet. Bálintot – vallomása szerint – ezért az akcióért az UDB őrnaggyá léptette elő. Második alkalommal 1952. július 21-én lépett az ország területére azzal a feladattal, hogy a budapesti délszláv közösség tagját Vorsztovsek Borisz újságírót fogja el és vigye ki Jugoszláviába. Bálint és társai a feladat egy részét sikeresen elvégezték, de az országot már nem tudták elhagyni. Az ÁVH emberei a nyomukban voltak: Csongrád és Szeged között az algyői Tisza-parton tűzharcban részben megsemmisítették, illetve elfogták őket. Bálintot a szegedi klinikára szállították súlyos fej- és mellkasi sérülésekkel. Az elfogás és az eljárás során az ÁVH könyörtelenül lecsapott mindenkire, aki Bálinttal kapcsolatba került. Nem kímélték a Magyarországon élő hozzátartozóit, de a menekülés során őket igazoltató és tovább

engedő rendőrt, illetve azokat a földműveseket sem, akiknek a szekerére a menekülők felkéredzkedtek.[18] (Papp István nevű fuvarosról van szó, akit az eset kapcsán feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt másfél év börtönre ítéltek.) Az elfogást követően Bálint Lászlót elszenvedett sérüléseiből az ÁVH orvosai Bálint István áv. orvos ezredes irányításával, úgy-ahogy kigyógyították, majd elfogott társaival együtt kötél általi halálra ítélték és kivégezték.[19]

1952. február 18-án az 5. HK kunbajai őrsének szolgálatban lévő járőre – miután az egyik tanyában leittasodtak – kézifegyvereikkel tűz alá vették a szemközti jugoszláv határőr kaorolát,[20] ahol riadót rendeltek el, majd a katonák elfoglalták tüzelőállásaikat és viszonozták a tüzet. A magyar járőr tagjai fegyvereikből kilőtték lőszer javadalmazásukat, és mintha mi sem történt volna, elhagyták a helyszínt. A járőr mindkét tagját az illetékes HK parancsnoka letartóztatásba helyezte.

A 3. HK zákánytelepi őrsénél 1952. október 23-án éjszaka egy korábban, az ország területére bejutott UDB-ügynök elfogása érdekében szoros határzárat hajtott végre. A figyelő járőröket egymástól 15–20 méterre állították fel az államhatár mentén a jelzett nap éjszakáján, akik várták az ügynök megjelenését. A járőrök egymással a kapcsolatot egyezményes jel alkalmazásával tartották. 22.30-kor Kaszás József áv. tizedes és Tüdős Sándor áv. határőr figyelő helyük közvetlen közelében mozgást észleltek és használták az egyezményes jelet, amelyre megérkezett a válasz is. Az ügynök négy-öt lépésre megközelítette a figyelő járőrt, és őket több pisztolylövéssel súlyosan megsebesített, majd gyors ütemben a határ felé rohant. A rejtett figyelőkben lévő határőrök, hallva a lövéseket, világító rakétákkal megvilágították a terepet és tüzet nyitottak a menekülőkre, akiket több halálos lövés ért. Az ügynöknél (Nagy Péter magyar állampolgár, barcsi lakos) megtalálták azokat a jelentéseket, amelyeket az UDB-s megbízóinak kellett volna átadnia a határ túloldalán. A két sebesült határőrt elsősegélyben részesítették a társaik, majd pedig kórházba szállították őket.[21]

A 2. HK szalafői őrs felelősségi területén közel ’30-es tűzpárbaj alakult ki magyar és jugoszláv határőrök között 1952. október 23-án, a késő éjszakai órákban. A tűzrajtaütést a jugoszláv határőrök kezdték abból a célból, hogy magukra vonva a magyar határőrizet figyelmét és lehetővé tegyék az UDB felfegyverzett ügynökeinek kijutását Magyarországról. A tűzharcba beavatkozott a magyar határőrség helyszínen tartózkodó két felderítő tisztje az összecsapás eredményeként két UDB-ügynököt agyonlőttek a nyomsávon, míg a harmadiknak (Sipos Pál) – bár megsebesült –, sikerült jugoszláv területre menekülnie. Veszteségek érték a tűzharcot kezdeményező jugoszláv erőket is. Az ügy kivizsgálásakor bebizonyosodott, hogy valóban keresett UDB-ügynökökről van szó: Oravecz Gyula és testvérei, Ferenc és Imre farkasfai lakosok, akik jugoszláv gyártmányú fegyverekkel rendelkeztek és magyar határőr egyenruhába voltak öltözve, hosszabb ideje, pontosan 1950 nyarától kezdődően folytattak kémtevékenységet Magyarországon az UDB megbízásából.

Az Oravecz-testvérek ügye 1950 nyarán kezdődött, amikor Sipos Pál, Oravecz Gyula farkasfai, valamint Takács Béla máriaújfalui lakosok – korábban mindhárman tehetős gazdálkodók voltak – a kitelepítés elől Jugoszláviába szöktek, ahol az UDB szolgálatába álltak. Sipos és Takács ügynökök éveken keresztül – mondhatni zavartalanul – jártak-keltek az államhatáron.[22] [Sipos 1950 őszén egy éjszaka az egész családját is kimenekítette Farkasfáról, és a mai Szlovénia területén, közel a magyar határhoz Mackovci (Mátyásdomb) nevű faluban telepedtek le. A farkasfaiak úgy tudják, hogy Sipos egy éjszaka gépkocsival érkezett a faluba és azon szállította el a családját és minden ingó vagyonát. Ezzel szemben az igazság az, hogy a család gyalog, batyukkal a hátukon a Sipos által jól ismert határszakaszon távoztak az országból. Minderről Nacus néni, Sipos Pál felesége számolt be a szerzőnek Mátyásdombon a vele készített interjú alkalmával. Sipos Pál 1998-ban halt meg. A fenti eset során szerzett sebesüléséből, bár hónapokat töltött a belgrádi katonai kórházban,

sohasem tudott felépülni, testi és talán lelki bajait nem tudta elviselni, öngyilkosságot követett el. Nevezettet Szlovéniában, Mátyásdombon temették el, ahol élete végéig egy általános iskola gondnokaként dolgozott. Felesége Nacus néni, férje halála után is ott élt egészen a közelmúltban bekövetkezett haláláig. A farkasfai emberek szerint, amikor már tehette Sipos Pál többször hazalátogatott szülőfalujába, de soha senkitől nem kért bocsánatot az egykor történtek miatt.]

Oravecz Gyula, aki szintén könnyedén és otthonosan járt-kelt a vidéken, többnyire egyedül végezte hírszerző munkáját, bár olykor egy ismeretlen társával is megfigyelték a mozgását magyar területen. Az ügynökök – az ÁVH vizsgálati anyaga szerint – főleg családi és baráti körből több mint 100 főt foglalkoztató ügynökhálózatot hoztak létre és működtettek a szentgotthárdi járásban. Az Oravecz fivérek lelövését követően a 2. HK és a szombathelyi ÁVH 1952. október hónapban több mint 70 személyt vett őrizetbe és helyezett vád alá hűtlenség, kémkedés, hazaárulás és egyéb más természetű bűncselekmények elkövetése miatt. Az ÁVH az ügynökök által létrehozott hálózat felszámolását összekapcsolta Treiber Károly nevével fémjelzett államellenes szervezkedéssel. Az ügyben a Katonai Felső Bíróság (KATF) 1953 márciusában és augusztusában két turnusban hirdetett ítéletet, amely szerint hét embert (főleg Sipos Pál családjából) halálra, többet életfogytig tartó szabadságvesztésre és súlyos, évekig tartó fegyházbüntetésre ítéltek.

A halottak számát növelték azok, akik a kivizsgálás során az ÁVH által alkalmazott vallatások következtében veszítették életüket. Így halt meg Szabó Ernő, a farkasfai MDP-titkár is, aki tudomással bírt Siposék tevékenységéről. Sipos Pált és Takács Bélát a magyar biztonsági szerveknek nem sikerült kézre keríteni. (Nacus néni szerint Takács talán Kanadába talált új hazára, de ezt ő sem tudta pontosan megmondani.)

1952. június 30-án a 4. HK felsőszentmártoni őrs felelősségi területén elhagyta az országot Raffai Béla honvéd tizedes drávaiványi lakos, a pécsi „Dózsa” Gyalogostiszti Iskola növendéke. Raffait az UDB elfogta és beszervezte, aminek következtében nevezett feladattal többször visszatért Magyarországra. 1952. szeptember 17-én Raffai Sósvertikén tartózkodott. A faluban felkereste a település tanácstitkárát, aki éppen egy ÁVH-s tiszttel tárgyalt. A két hivatalos személy kísérletet tett Raffai elfogására. Az ügynök a fegyverét használta és lelőtte a tisztet, míg őt a tanácstitkár egy üveg hamutartóval fejen találta. A helyszínre érkező határőrök őrizetbe vették Raffait, akit az ellene folytatott eljárás eredményeként, a Bálint-üggyel összekapcsolva, hazaárulásért kötél általi halálra ítélték és kivégezték. A Raffai-ügynek más érintettjei is voltak. Raffai szökésének elősegítéséért Drávaiványiban őrizetbe vették Kisfali Gézát és feleségét, valamint lányukat, Máriát.[23]

Természetesen előfordultak csúfos kudarcok is. Ilyen volt például 1953. március 16-án a 3. HK felelősségi területén vízvári határőr őrsnél lejátszódott eset is. 1953. március 13-án az UDB a Dráván keresztül feladattal Magyarországra jutatta Kulcsár János nevű ügynökét, aki március 14-én feladta magát a határőrségen. Vallomása alapján március 16-án 22.00–24.00 közötti időpontban Vízvár D-1 km-re a Dráva partján kellett lennie, ahol az UDB csónakkal tervezte átvinni a folyó túlpartjára. Erre az információra felfigyelt Kovács Dénes áv. alezredes, a határőrség felderítő osztály vezetője és Szalva János áv. alezredes, a határőrség törzsparacsnoka. Nevezettek leutaztak Budapestről a helyszínre, és ott sietve megszervezték a Drávához érkező másik ügynök elfogását. Az ötlet az volt, hogy Kulcsár, miután leadta jelzését a túlpart felé, megvárja az érte küldött csónakot és annak utasát, valamilyen ürüggyel kihívja a partra, ahol a lesben álló határőrök elfogják. Kulcsárnak valóban sikerült is a csónakból kiszállásra bírnia a társát, de a nála lévő gumibottal már nem tudta ártalmatlanná tenni. A két egymásnak eső ügynök vízbeesett és ott folytatták a küzdelmüket az életben maradásért. Az eseményekre felfigyeltek a jugoszláv oldalon elhelyezkedő biztosítók és tüzet nyitottak, amit a magyar oldalról viszonoztak. Mindeközben

az egyik áv. hadnagy előjött rejtekhelyéről és négy-öt géppisztolysorozatot lőtt a folyóban egymással viaskodó ügynökök felé. A felek közötti tűzharc 10–15 percig tartott, miközben az ügynökök életüket vesztették a Drávában. A sikertelen akcióért a két főtiszt vállalta a felelősséget, Piros László áv. vezérőrnagy előtt.[24]

1953. augusztus 17-én 13.30-kor a 3. HK rédicsi őrs egyik járőre, a jugoszláv oldalán található szabólakosi határőr karola figyelőtornyából, MG-42-es típusú géppuskával tüzet nyitottak. Kaitszki János áv. őrvezető járőrparancsnok és Tiliczki László áv. határőr fedezékbe vonultak, majd a géppuskatűz megszűnését követően a járőrtárs ismételten felment a figyelőtoronyba, ahol újból tüzet kapott a túloldalról. Tiliczki áv. határőr, a járőrparancsnok parancsának engedelmeskedve, egyetlen puskalövéssel kilőtte a jugoszláv géppuska kezelőjét. Ezen a területen egy ideig nem történt semmiféle provokáció egyik oldalról sem. De ugyanezen a napon a túloldalról lelőtték a 3. HK tótszerdahelyi őrs állományához tartozó Gőz Imre áv. határőrt.[25]

Piros László áv. vezérőrnagy 0114/1951. számú parancsában kötelezővé tette, hogy a határőrség minden katonája ismerje meg Steindl Tibor áv. őrvezető ügyét. Steindl 1949-ben társaival somogyudvarhelyi őrsről Jugoszláviába szökött, ahol az UDB beszervezte, és feladattal Hercegszántónál visszajuttatta Magyarországra. Steindl nem teljesített megbízóitól kapott kémfeladatot, de nem is jelentkezett a magyar hatóságoknál. Először Szőgyön élő rokonait kereste fel, majd pedig szülei sopronbánfalvai lakására ment, ahol két éven keresztül bujkált, mígnem 1952-ben az ÁVH elfogta. A hadbíróság első fokon csupán fegyházbüntetésre ítélte, de a Katonai Felső Bíróság az ítéletet, új eljárás lefolytatását követően megváltoztatta. Steindl Tibor áv. őrvezetőt kötél általi halálra ítélték és kivégezték. Szülei, mert fiúkat bújtatták, súlyos börtönbüntetést kaptak.[26]

Nem ezt volt az egyedüli eset, a Katonai Bíróság számos halálos ítéletet hozott hazaárulási ügyekben. Figyelemre méltó esetek is voltak még: a vízvári TSZCS elnökének menekülése vagy Rádi István áv. alhadnagy az 5. HK 3. őrsének parancsnokának dezertálása, illetve Újhelyi György áv. alhadnagy szökése. (Az elfogott ügynökök egybehangzó vallomásai valamint az ÁVH-nak és az UDB kirendeltségein dolgozó emberei arról számoltak be, hogy Újhelyi az ellenérdekelt szolgálat alkalmazottjaként tevékeny részt vállalt a Magyarország ellen alkalmazásra kerül ő ügynökök felkészítésében. Újhelyi további sorsa máig ismeretlen az ügy iránt érdeklődő kutató előtt.)

Az egyik legsúlyosabb, már-már nyílt összecsapással fenyegető esemény Letenye közelében történt. Az eset előzménye az volt, hogy a Mura egyik szigetére négy fegyveres biztosítása mellett, 10 jugoszláv polgár hatolt be és ott kiirtották a fákat, amire válaszul a magyar határőrség megszállta a szigetet. A jugoszláv fél jegyzékben fejezte ki tiltakozását, és kísérleteket tett a sziget visszavételére. A magyarok 1932-es határjegyzékre hivatkozva nem vonultak vissza, ott védelmi építményeket alakítottak ki és elaknásították a területet. A jugoszlávok, feltehetően nyomásgyakorlás okán, felrobbantották a letenyei Mura-híd honi hídfőit.[28]

Összegzés

A KüM, Belgrádnak címzett jegyzékekben nem titkolta, hogy a provokációkra a magyarok hasonló módon fognak válaszolni és azok következményeiért a jugoszláv félre terhelik a felelősséget. A felelősség áttolásának gyakorlata a két ország viszonylatában uralkodóvá vált, amelyekre az 1948. július 22-én történt felsőszölnöki gyermekgyilkosságra adott magyar reakciók szolgáltatnak bizonyságot. (Jugoszláv határőrök saját oldalon megsebesítették, majd a határ magyar oldalán szabályszerűen kivégezték Sömenek István 17 éves magyar fiút, mert barátaival játék közben áttévedtek a szomszéd ország területére.

Ugyanakkor 1949 tavaszán, rövid idő alatt 5 magyar határőrt lőttek agyon a KNOJ emberei. Ennek kapcsán a Szabad Nép 1949. június 8-ai számában erős kritikai éllel megszólalt az MDP első embere, Rákosi Mátyás is.)

A határincidensek közös kivizsgálása érdekében a felek 1949. augusztus 3-án Szabadkán megállapodtak a követendő eljárások rendjében. Az egyezményt azonban már szeptember 15-én Orfalu–Dolány körzetében jugoszláv részről elkövetett emberrablás miatt, a magyar fél felmondta. (Nagy Lajos és Horvát János határőröket ismeretlen tettesek az államhatár közelében leütötték, és Jugoszláviába hurcolták.)

A súlyos határincidensek és provokációk még azt követően sem szűntek meg, hogy a két ország képviselői 1953-ban Baján, illetve Zomborban tartott tárgyalásaik során megegyeztek a határesemények közös kivizsgálásában, amelynek érdekében megállapodtak a „határ megbízotti" intézmény létrehozásában. A megállapodások szerint a konkrét események vizsgálatát a területileg illetékes HK parancsnoka, illetve a jugoszláv oldalon ennek a beosztásnak megfelelő személy, esetleg a közös megegyezés alapján összeállított vegyes bizottságok folytathatták le. A megállapodás ellenére a kölcsönös államhatársértések alig-, vagy csupán kis mértékben csökkentek. (Pl. 1955-ben egy jugoszláv harci repülőgép a Duna vonalát követve egészen Sztálinvárosig berepült az ország légterébe, majd ugyanazon az útvonalon sértetlenül elhagyta az országot. A magyar honvédelmi miniszter, Bata István vezérezredes, hogy megtorolja a katonák hanyag szolgálatellátását, a honi légvédelmi csapatoknál két évről három évre emelte a sorkatonai szolgálat idejét.) A bajai tanácskozással kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a határzár berendezéseit csupán 1956 első felében bontották el a magyarok, ugyanis az ügynökmozgás a határon ekkorra csillapodott le.

Végezetül ki szeretném emelni, hogy az UDB és az ÁVH által elkövetett határprovokációkkal, a szerb kollegák részéről Katarina Kovacsevics a Belgrádi Egyetem Filozófia Fakultásának tanára foglalkozik behatóan, aki kutatási eredményeit jugoszláv szemszögéből több konferencián is bemutatta, többek között Magyarországon is. Előadásaiban és dolgozataiban bizonyítani igyekezett, hogy a provokációk kezdeményezője a két ország esetében többnyire a magyar fél volt. A magam részéről sajnálatosnak tartom, hogy a politikai körülmények és az események összegzésén túl, a szerb kutató nem elemzi a jugoszláv oldalról kiinduló történéseket és azok eredőjét, vagyis az UDB behatolási kísérleteit Magyarország és más, a béketáborhoz tartozó ország területére. Érteni vélem ennek az okát, ugyanakkor látni kell, hogy a korabeli magyar hivatalos jelentések sem szóltak másról, mint a jugoszláv fél által kezdeményezett akciókról, pedig – mint ahogyan azt igyekeztem bemutatni – sem az ÁVH, sem pedig az UDB nem volt jobb a „Deákné vásznánál". Vagyis nem kétséges, hogy mind a két fél hasonlóan járt el: kölcsönösen ügynököket szerveztek be a túloldalon, vagy dobtak át a határon, akik sorsa valószínűleg semmiben sem különbözött egymástól. Akik esetleg életben maradta közülük, azok az évek múlásával kérték a jugoszláv, illetve a magyar büntetés-végrehajtási intézetekben eltöltött éveknek az állami nyugdíjukban történő beszámítását (általában meg is kapták).

JEGYZETEK

1. Az UDB mint az Organ Zastite Naroda Armije (OZNA) utód szervezete vált hírhedten közismertté. Az OZNA emberei 1946-ban a Balaton környékén számukra eredményes akciókat hajtottak végre jugoszláv illetőségű háborús bűnösöknek tartott személyek elfogására, nem sokkal később pedig hivatalosan is kérték a magyar hatóságokat, több mint 180 általuk háborús bűnösnek ítélt személy kiadására. Brankov Lazar működése és vallomásai a különböző koncepciós perekben, valamint Rob Anton tevékenysége is rávilágít az UDB aktivitására Magyarországon.

Brankov szerint az ÁVH hírhedt vezetője, Péter Gábor áv. altábornagy „Bogdán” név alatt, igen megbízható hírforrása volt az UDB magyarországi rezidensének, állítása szerint ő volt az, aki átadta részére a Magyarország számára rendkívül fontos lispei olajmezők geológiai térképeit.

2. A korábbi időkben, a Vkf-2 egyik Svájcban telepített ügynökének jelentéseit felhasználva, ez a szervezet indította el a Rajk-Pálffy ügyet.
3. ÁBTL. 3. 2. 5. o-8-14/3 Belgrád, 1950. augusztus 15. Jelentés UDB ügynök átdobásáról Magyarországra.
4. Az ÁVH felszámolását követően, annak hírhedt tagjai közül többen a magyar közélet, illetve az államapparátus ismert szereplőivé váltak. Ilyenek voltak például Kutika Károly vezérőrnagy, Kardos László, Berkesi András, Komlós János vagy éppen a neves külpolitikai újságíró Ipper Pál. Tévedés lenne azt gondolni, hogy az ÁVH szervezeti egységei, a feloszlatást követően eltűntek a hatalmi gépezet rendszeréből ez nem történt meg, hiszen a manapság Magyarországon oly sokat emlegetett BM III. Fcsf-ség legfontosabb egységeinek jogelődei az ÁVH megfelelő főosztályai voltak.
5. Ma már meglehetősen szokatlan jelenségnek tűnhet, hogy a legnyomasztóbb időkben a magyar igazságügyi tárca második embere az a Décsi Gyula volt, aki Rákosi rokonságához tartozott és korábban vezérőrnagyi rangban az ÁVH egyik vezető beosztású tagjaként számos kiemelt ügy vizsgálatában vett részt.
6. A. Sajti Enikő, Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. A. Sajti Enikő előadása 2010. június 19-én hangzott el Baján az Eötvös József Főiskolán megrendezett szerb-magyar történész konferencián. (A konferencia anyaga megjelenés alatt áll.)
7. Némi diplomáciai vihart kavart egy 1949-ben Újvidéken zajlott per, amikor is Kárpáti István nevű személy ellen indítottak eljárást a jugoszláv hatóságok, mert belgrádi vád szerint, hivatali munkáját arra használta fel, hogy ügynökhálózatot szervezzen a Vajdaságban. A KüM tagadta ugyan kapcsolatát Kárpátival, de nem késlekedett a válaszlépéssel: kiutasították Magyarországról Leonard Dragutin követségi titkárt, Jovan Minics századost és Milan Punics követségi beosztottat. Az esetről 1949 junius 08-ai számában beszámolt a Szabad Nép is. Az MDP lapja 1949. 11. 1-jén megjelent számában hírt adott arról, hogy New Yorkban az ENSZ közgyűlés soros ülésén Bebler, a jugoszláv küldöttség vezetője, bepanaszolta Magyarországot, azt állítva, hogy a magyar határőrizeti szervek Donji Miholjac körzetében rendkívül súlyos fegyveres provokációt hajtott végre jugoszláv terület ellen. A magyar küldöttség cáfolta Bebler állításait, és viszont váddal élt, nevezetesen, hogy 1949. 10. 27-én a jelzett területen 30–40 főből álló jugoszláv fegyveres behatolt magyar területre és tűzharcba keveredtek magyar határőrökkel. Az összecsapásnak egyik oldalon sem keletkeztek sérültjei. A magyar lapok nem számoltak be arról, hogy az ENSZ közgyűlés elítélte e bármelyik felet is az eset kapcsán. Nagy port vert föl annak idején Hrabec István belgrádi ügyvivő és Radnai nevű gépkocsivezetője elleni, személyi sérüléssel járó az UDB emberi által elkövetett támadást. Hrabecet az elszenvedett sérülései miatt visszarendelték Budapestre. Az ügyvivő feleségének és három hónapos gyermekének hazautazását azonban a jugoszlávok huzamosabb ideig akadályozták. Az ügy több, erélyes hangvételű jegyzékváltásnak volt a forrása, ugyanakkor pedig a budapesti jugoszláv követség dolgozóinak szoros felügyelet alá helyezését eredményezte, amelyet az ÁVH foganatosított. Belgrádban a magyarokon kívül súlyos atrocitások érték a bolgár és az albán diplomatákat is. A támadásra 1951. március 31-én este 21.00-kor került sor. Berei András a KüM államtitkára szóban tiltakozott a Denovszky jugoszláv ügyvivőnél, majd pedig 1951. április 4-én tiltakozó jegyzéket nyújtott át részére. A KüM 1951. április 7-8-án több jegyzékben követelte Hrabec István feleségének Belgrádból történő elengedését. A jegyzékek szövegét közölte a Szabad Nép is.
8. Alekszandar „Leka” Rankovics (1909–1983): 1940-től a JKP PB tagja. A háború után belügyminiszterként irányította az OZNA-t, illetve az UDB-t, vagyis a politikai rendőrséget. 1966-ban, hatalommal való visszaélés vádjával menesztették posztjáról és kizárták a pártból. Azt követően haláláig Dubrovnikban visszavonultan élt. Temetésére Belgrádban nagy részvét mellett került sor.
9. A Szabad Nép 1950. január 14-ei számában arról tájékoztatta olvasóit, hogy az UDB 1949. november és december hónapban 70 ügynököt dobott át Bulgáriába, akik közül a bolgár hatóságok 64 személyt elfogtak és bíróság elé állítottak.

10. A magyar pártsajtó számos alkalommal tudósította olvasóit a Jugoszláviában dúló nélkülözésekről és az annak következtében kitört éhséglázadásokról. Ma már tudhatjuk, hogy e lázongásokat a belbiztonsági erők véresen leverték, például a cazini körzetben. A Szabad Nép 1949. október 1-jei számában arról számolt be, hogy Bjelopolje kerületben (Novi Pozar közelében a Szandzsákban) felkelés robbant ki Tito ellen. Ez egy korábbi hírnek a tovább fejlesztett változata, amelyet az lap 1949 tavaszán már leközölt. Akkor arról volt szó, hogy a nevezett területen egy század KNOJ alegység leverte a lázadást. Ezúttal viszont arról szólt a híradás, hogy Rankovicsnak komoly katonai erő alkalmazására volt szüksége a rend helyreállításához.
11. Lásd: Sreten Zsujovics és Andrija Hebrang lefogatását, vagy a jugoszláv sztálinisták tömegei elleni drasztikus fellépést, amikor is megtöltötték velük a goli otoki-, a grug-szigeti fegyenctelepeket, de jutott belőlük a bilecsáti és a stara grodiskai fegyházakban is. E helyeken 1955-ig, szlovén források szerint, 55 ezer politikai elítélt raboskodott. Damijan Gustin, Cold War between Neighbouring Countries: Yugoslav Relations with Hungary in the Beginning of the 1950s. A szlovén kutató tanulmánya megjelent: A baranyai államhatár a XX. században, című konferencia kötetben a 91–104. old. (95. old.)
12. Vallomások a holtak házából (Újszászy István vezérőrnagy a 2-vkf osztály és az Állambiztonsági Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.) ÁBTL-Corvina kiadó, szerk.: Haraszti György 321. old.
13. Barát Magdolna tette közzé Kartsatov állambiztonsági ezredesnek Abakumov, a Szovjetunió állambiztonsági minisztere részére készített összefoglaló jelentését, amely beszámol a magyar államvezetés legfontosabb tagjai politikai szilárdságának megítéléséről és a Szovjetunióhoz való viszonyáról. Baráth: Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00008/barath_magdolna.htm. Az ÁVH 1953-ban letartóztatásba helyezett munkatársainak vallomásaiból kitűnik, hogy Sücs Ernő áv. ezredes, mint az NKVD tisztje, adatokat gyűjtött, és szolgáltatott a szovjetet biztonsági szolgálatnak a magyar állami és pártvezetés tagjairól, mint például Nagy Imréről és Révai Józsefről. (L.: Farkas Vladimír, Nincs mentség. Bp. 1990.)
14. MOL 276. f. 54. cs. 94. öe.
15. Több esetben előfordult, hogy a jugoszláv határőrizeti szerv csábításának engedve, az otthon maradottak kilátástalan helyzetét tapasztalva, vagy csak kalandvágyból, magyar határőr katonák, de alakulatoktól megszökött sorkatonák is átmentek Jugoszláviába, majd pedig az UDB megbízásából, szükséges okmányokkal, pénzzel, fegyverrel ellátva, immár feladattal tértek vissza az országba. Az elfogott UDB-ügynökök között – nem voltak kevesen – előfordult olyan, aki semmiféle magyarországi kapcsolattal sem rendelkezett és a nyelvet sem beszélte. Az UDB-t lényegében minden érdekelte, ami Magyarországon történt: különös hangsúlyt fordítottak az itt menedéket talált jugoszláv politikai emigráció ellenséges tevékenységének és terveinek a felfedésére, illetve az országban működő Délszláv Szövetség működésének befolyásolására.
16. Katarina Kovacsevics:Yugoslav–Hungarian Border Incidents in the early 1950s. A baranyai államhatár a XX. Században. HM-HIM. Bp. 2008.
17. A Szabad Nép 1952. november 14-ei száma tájékoztatta olvasóit arról, hogy a budapesti megyei bíróság büntetőtanácsa november 15-én tárgyalja a jugoszláv emberrablók bűnperét. A lap november 16-ai számában leközölte a Bálinték ellen lefolytatott per érdekesebb részleteit. A lap ugyanezen számának közleménye: „Rádió közvetítés a jugoszláv emberrablók bűnperéről. A Kossuth-rádió vasárnap délben 13.30-tól 14,30-ig, egyórás helyszíni közvetítést ad a jugoszláv emberrablók bűnperének tárgyalásáról.” A Szabad Nép 1952. november 17-ei száma vezércikkben tárgyalta a Bálint ügyet, Gyilkosok és kémek bandája címmel. November 18-án megjelent szám pedig közölte a kihirdetett ítéleteket is. Ugyancsak a Szabad Nép közölte a KüM tiltakozó jegyzékét, amelyet 1952. november 20. tett közzé alap. A KüM a Bálint üggyel kapcsolatban juttatta el tiltakozását a jugoszláv kormánynak. Erre válaszul Belgrád 1952. november 29-én válaszjegyzékben tudatta a magyar féllel, hogy november 27-ei hatállyal kiutasítja az országból Kovács József belgrádi magyar ügyvivőt. (A Bálint ügy későbbi lecsapódásaként 1953-ban az Ifjúsági Könyvkiadó gondozásában, Fazekas György tollából Emberrablók címmel, még ponyvaregény is született a történetből.)
18. Valamilyen rejtélyes oknál fogva az eljárás során az ÁVH ehhez az ügyhöz csatolta Raffai Béla tizedes, a Dózsa Gyalogostiszti Iskola növendékének az ügyét. Bár látszólagosan, vagy valósá-

gosan is elkülönülő ügyek összevonására gyakorta került sor az ÁVH eljárásaiban, ez esetben nem lehet fellelni olyan körülményt, amely ezt indokolttá tette volna. A két ügy az ÁVH és az UDB más – egymástól földrajzilag is távol eső –, felelősségi területén keletkezett.

19. A közelmúltban a Bálint-ügyet egy szerb–magyar történészi konferencián, mely Zentán került sor, az egyik magyar előadó, az MTA TI munkatársa, hivatkozások nélkül interpretálta, annak ellenére, hogy a hazai szakirodalom korábban már foglalkozott az esettel. Az előadás szövegét, benne néhány számomra ismerős bekezdéssel és megállapítással a História 2010. 1–2. összevont száma leközölte. A megjelent anyagban zavaró pontatlanságok szerepelnek, pl. az illusztrációként bemutatott képek nagy valószínűséggel nem Bálint Lászlót és Kenyeres Sándort ábrázolják, bár azok a Szabad Nép egyik korabeli számában (1952. november 16.) kerültek nyilvánosságra. Bálinték nem cipelhettek magukkal USA felirattal ellátott gumicsónakot, kiváltképp akkor, amikor tudták, hogy az ÁVH a nyomukban van. Nem is beszélve arról, hogy eredetileg nem a Tiszán, hanem a Duna árterében tervezték elhagyni az országot. Kenyeres Sándor vallomásából kitűnik, hogy 1952. augusztus 11-én Bálint Lászlóval egy összerakható gumikajakon jöttek át a Tiszán, vallomásából az is kiderült, hogy csupán kényszerűségből döntöttek a Tisza árterében való visszaút mellett. Tehát menet közben meg kellett változtatniuk a menekülés útvonalát, amihez kezdetben egy kisteherautót használtak, majd pedig gyalogosan és alkalmi járműveken, fuvarosok szekerein folytatták útjukat. Az előadó szerint 9000 katona üldözte Bálintékat. Nincs ennek az állításnak igazságtartalma, az ÁVH belső karhatalom katonalétszáma országos szinten 10 ezer főt számlált (egy dandár), amelyek alegység – zászlóalj, század – kötelékben megyénként voltak széttelepítve. A honvédség kihelyezésen lévő alakulatai közül a kiskunhalasi 37. lövészezred egy éjszakára, Kistelek és Sándorfalva környékén területzárásra került bevonásra, minden eredmény nélkül, az üldözésben és az elfogásban nem vettek részt. Ugyanakkor nem esett szó a zentai előadás anyagban arról az állati kegyetlenségről, amelyet Bálinttal és társaival szemben elkövettek a vallatásuk során az ÁVH emberei, élükön Péter Gáborral és személyi biztosítójával, Kovács Józseffel, aki harapófogóval és zsák varrótűvel igyekezett vallomásra bírni a rabot.
20. Kaorolának nevezték a jugoszláv határőrök elhelyezésére szolgáló épületet az államhatár mentén, amelynek a magyar megfelelőjét határőrőrsként ismerjük.
21. OL BM HÖR.. XIX-B-10 (1952) 11. d. 554. fsz. Napijelentés. (L. továbbá: Betonba zárt hidegháború, az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM-HIM Bp, 2010. 77–82. old. (Dr. Jakus János alezredes, A magyar-jugoszláv katonai szemben állás kialakulásának körülményei és következményei, a déli államhatár biztosításának (védelmének) problémái.)
22. OL BM HÖR . XIX-B 10 (1952) 11. d. 103. fsz. Napijelentés. (L. továbbá: Betonba zárt hidegháború, az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM-HIM Bp, 2010. 77–82. old. (Dr. Jakus János alezredes, A magyar-jugoszláv katonai szemben állás kialakulásának körülményei és következményei, a déli államhatár biztosításának (védelmének) problémái.) A Duna televízió 2011. június 8-án 22.30-kor mutatta be a „Volt egyszer egy erődország” című dokumentumfilmet, amelyben a szerző, egyebek mellett beszámolt a Sipos ügyről és annak utóéletéről. A filmben megszólaltak Sipos Pál egykori rokonai, akik színes előadásban mondták el az akkori eseményekről-, és a börtönévekről szerzett élményeiket.
23. Sellye környéki településeken még ma is jól emlékeznek az esetre. Élnek még az ügyben érintett személyek Sellyén.
24. A KüM álszent módon, jegyzékben tiltakozott a jugoszláv félnél a súlyos provokáció miatt. A jegyzék szövegét a Szabad Nép 1953. március 18-ai számában leközölte, amely szerint Vízvár D-1 km területén 10–15’ ig tartó tűzpárpaly alakult ki jugoszláv és magyar határőrök között.
25. Az esettel foglalkozott a Szabad Nép az 1953. augusztus 2-ai számában, felemlítve, hogy az „aljas gyilkosság” nem marad válasz nélkül. A lap leközölte a Jugoszláv félnek eljuttatott KüM jegyzék szövegét is. A szemben álló felek gyakorta használták föl a határmentén lelőtt saját katonáik holttestét propaganda célokra. A magyar fél első alkalommal 1949. május 17-én a Szabad Népben tette közzé Puskás Imre határőr lelövésének történetét. A KüM jegyzékben tiltakozott a jugoszláv félnél felemlítve, hogy Puskás már a negyedik katona volt abban az évben, akit a túloldalról lőttek le. Ezt követően a magyar külügyminisztérium, de prominens párt- és állami

vezetők is (pl. Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Péter Gábor, Berei Andor) terjedelmes cikkekben tájékoztatták a közvéleményt a jugoszláv fél gaztetteiről. Belgrád szintén jegyzékekkel bombázta a magyar felet, mert a határőrség emberei több alkalommal használták fegyverüket jugoszláv célpontok ellen. 1951. január 22-én magyar oldalról lelőttek egy KNOJ katonát, akinek a holttestét közszemlére tették ki Zágrábban, Belgrádban és még számos nagyobb városban demonstrálva a magyarok vérengzését az államhatáron. (A Szabad Nép 1951. január 31-ei és február 3-ai számaiban közölte az esetet.) Válaszul a magyarok 1951. szeptember 14-én Kattymár térségében lelőtt Papp Elek esetét tálalták, amelyről a Szabad Nép 1951. szeptember 16-ai száma „Orvlövész" című terjedelmes cikke foglalkozik. A pártlap 1953. május 7-ei száma közzétette a jugoszláv félnek eljuttatott Küm jegyzékét Vida Barna áv. határőr Gara körzetében történt lelövéséről, amelyet bizonyítottan a túloldalról KNOJ katonák követtek el.

26. Jellemző volt, hogy a szökevények szüleit azonnal letartóztatták, és bíróság elé állították. A hozzátartozóknak súlyos börtönbüntetés mellett még teljes vagyonelkobzással, valamint a közügyektől való eltiltással is szembe kellett nézniük.
27. Az elfogott ügynökök egybehangzó vallomásai valamint az ÁVH-nak és az UDB kirendeltségein dolgozó emberei arról számoltak be, hogy Újhelyi az ellenérdekelt szolgálat alkalmazottjaként tevékeny részt vállalt a Magyarország ellen alkalmazásra kerül ő ügynökök felkészítésében. Újhelyi további sorsa máig ismeretlen az ügy iránt érdeklődő kutató előtt.
28. A KüM 1951. december 21-én tette közzé a jugoszlávoknak eljuttatott azon jegyzékét, amelyben tiltakozott a letenyei Mura-szigeten történt fakivágás ellen. Történt ugyanis, hogy 1951. december 19-én, 4 KNOJ katonafegyveres biztosítása mellett, 10 polgári személy átkelt a szigetre, és ott kivágták a sziget fáit. Az eset további diplomáciai jegyzékváltásnak lett forrása, amelyekről a Szabad Nép rendre beszámolt. A veszélyeztetett körzetben elszaporodtak a kölcsönös fegyveres provokációk, különösen azt követően, hogy a magyar határőrség megszállta és elaknásította a vitatott hovatartozású szigetet. A tárgyban a jegyzékváltások 1952 nyaráig folytatódtak, amelyekben már az államhatár Magyarország részéről történt önkényes megváltoztatatása képezte a vita tárgyát. Közben jugoszlávok 1952. július 5-én hajnali 02. 05-kor felrobbantották a letenyei vasúti híd déli pillérét. A magyarok a sziget hovatartozásának igazolására egy 1943-ban készült térképpel érveltek, amelyet Belgrád nem ismert el. Az újabb magyar bizonyítékot az 1949-ben Belgrádban lezajlott határmegállapító tárgyalásoknak az anyaga képezte, ahol szintén szóba került a sziget hovatartozásának kérdése. A jugoszláv tárgyalófél akkor azzal utasította el a szigettel kapcsolatos állásfoglalást, hogy bár a Mura és a Dráva folyók változtatják a medrüket, de attól az államhatár földrajzi helyzete nem változik. A magyar fél ezzel szemben azt az álláspontot képviselte, hogy az államhatár vonala a nevezett folyók sodorvonalában húzódik, függetlenül annak földrajzi fekvésétől. (Nem ellenőrzött források arról tudósítanak, hogy az eset kapcsán, a túloldalon egy hadosztályt helyeztek készenlétbe a sziget visszavételére, ennek hitelességéről azonban a magyar hírszerző szervek nem tettek említést. Gyanítható, hogy erre a katonai lépésre a felfokozott politikai hangulatban nem is kerülhetett sor.)

GULYÁS LÁSZLÓ*

SZERB ETNOREGIONALISTA TÖREKVÉSEK 1848–1849

SERBIAN ETHNOREGIONALIST EFFORTS 1848–1849

ABSTRACT

In the title of our study we use the expression „ethnoregionalist" that we define as follows. We can talk about ethnoregionalism, if a region formed by economic and social processes is more or less the same as the territory formed by language and/or religion.

In the 19th century, in the Carpathian Basin not only Hungarians, but other nationalities (Croats, Romanians, Slovaks and Serbs) claimed their own territory in the frame of historical Hungarian Kingdom. Practically it meant that they expressed etnoregionalist objectives against the Hungarian Kingdom.

In our study we present the etnoregionalist efforts of the Serbs living in Hungary in 1848–49, and the response of the dominant Hungarian nation to these efforts.

1. Bevezetés, vagy az alapfogalmak definiálása

Tanulmányunk címében az etnoregionalista kifejezést használtuk, ezt alapfogalomnak tekintjük, melyet Joó Rudolf definícióját[1] felhasználva az alábbi módon definiálunk: etnoregionalizmusról akkor beszélünk, ha a gazdasági és a társadalmi folyamatok eredményeképpen megszülető régió teljesen vagy kisebb-nagyobb mértékben egybeesik valamifajta (nyelv és/vagy vallás) tényező által kialakított területtel.

Kutatásunk során a nacionalizmust folyamatként fogtuk fel, és ebből következően szakaszokra bontottuk. Ehhez Miroslav Hroch cseh történész periodizációját[2] használtuk, eszerint az alábbi három szakasz létezik:

1. szakasz: A tudósok érdeklődésének kora
2. szakasz: A nemzeti propaganda kora
3. szakasz: A tömegmozgalmak kora

A fenti három szakasz közül jelen tanulmány szempontjából a nacionalizmus harmadik szakasza a fontos. Ebben a szakaszban jelennek meg a nemzeti programot képviselő politikusok és pártok, amelyek küzdelmet indítanak el a nemzet tagjainak irányítása alatt álló területi egység létrehozásáért. Ez a területi egység lehet egy adott birodalmon belüli területi autonómia, de lehet önálló állam is.

Véleményünk szerint a Kárpát-medencében az etnoregionalizmus (amely nemzeti alapon akar régiót létrehozni) és a nacionalizmus harmadik szakasza (amely „valamiféle nemzeti területet" elkülönítésére törekszik) teljesen összefonódott, pontosabban egymást erősítő folyamattá vált. Ehhez az alapot az szolgáltatta, hogy a történelmi Magyar Királyság keretei között a 18. század végén, a 19. század elején nem csupán a modern magyar nemzet született meg, hanem a velünk együtt élő népek – horvátok, szerbek, románok, szlovákok etc. – is a nemzetépítés útjára léptek. Gyakorlatilag párhuzamos nemzetépítési kísérletek indultak el.

* Dr. habil., PhD, PhD, egyetemi docens Szegedi Tudományegyetem.

Ezek az éppen megszülető közép-európai nemzetek kifejezetten kultúrnemzetként jöttek létre – azaz a nemzet mindazokat magába foglalja, akik a feltételezés szerint közös nyelvvel, történelemmel és kulturális identitással rendelkeznek –, és a nacionalizmus jellegéből következően annak harmadik szakaszába lépve legfőbb törekvésükké a saját terület, illetve az idő előrehaladtával a saját nemzetállam (lásd például az „összes román föld egyesítésének" programját) megteremtése vált.

Jelen tanulmányban a modern szerb nemzet – etnoregionalista törekvéseit mutatjuk be, 1848–49-ben, illetve ezzel szoros összefüggésben bemutatjuk az „uralkodó" magyar nemzet ezen törekvésekre adott válaszait is.

2. Szerb etnoregionalista törekvések 1848 tavaszán

Két nappal a 1848. március 15-i pesti forradalom után**,** március 17–19. között a Pesten tanuló szerb diákok kezdeményezésére egyesületük, a Matica Srpska, népgyűlést szervezett, ahol kiálltak a magyar forradalom mellett, de emellett hangsúlyosan követelték a szerb nemzet elismerését is.[3]

A pesti szerb népgyűlés után néhány nappal, 1848. március 21-én Újvidéken egy újabb szerb népgyűlés ült össze, mely üdvözölte a március 15-i pesti forradalmat és hitet tett a szerb–magyar testvériség mellett, továbbá megfogalmazta a szerbek követeléseit. Eszerint: a szerbek elismerik a magyar nemzet elsőbbségét és hatalmát, továbbá a magyar nyelv használatát az ország ügyeinek intézésekor, de kérik, hogy a magyarok törvénnyel erősítsék meg az alábbiakat:[4]

- a szerb nyelv használatát az egyházi és beligazgatási ügyekben,
- vallásuk függetlenségét és más keresztény vallásokkal való egyenlőségét,
- iskoláik, alapítványaik és intézményeik ügyeit maguk rendezhessék,
- rendezzék a maradék határőrvidék státusát,
- adják vissza elvett egyházi birtokaikat.

Az újvidéki szerb küldöttség nevében Aleksandr Koštič – Újvidék aljegyzője – díszmagyarba öltözve 1848. április 8-án terjesztette a Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés elé a fenti kéréseket. Kossuth válaszában elismerte a szerb kérések jogosságát és azt ígérte, a magyar kormány meg fogja vizsgálni azok teljesítésének lehetőségét. Másnap a szerb küldöttség a lakásán kereste fel Kossuthot, ahol vezetőjük – Djordje Stratimirovič – azt kérte, hogy a magyar országgyűlés ismerje el nemzetként a szerbeket. Erre Kossuth kijelentette, hogy Magyarországon csak egy nemzetet ismer, a magyart. Ha a magyarok „megtagadják tőlünk jogaink elismerését, akkor máshol fogjuk azt keresni" – válaszolta Stratimirovič. Erre Kossuth röviden odavetette: „Úgy hát döntsön közöttünk a kard."[5]

Az Újvidékre visszatérő küldöttség beszámolója nyomán a kezdeti magyarbarát hangulat gyorsan megfordult, magyarellenessé vált. Ugyanekkor a Határőrvidéken szerb és horvát parasztok feudális jellegű – elfoglalták a helyi nemesség földjeit – zavargásokat robbantottak ki. Ebben a helyzetben a szerbek vallási vezetője – Josif Rajačič pátriárka – május 13-ra Karlócára nemzeti gyűlést hívott össze. Ezen a gyűlésen a magyarellenes erők kerekedtek felül, ennek megfelelően arról hoztak határozatot,[6] hogy az uralkodótól egy ún. Vajdaság felállítását kérik. Ez az alábbi területeket foglalta volna magába: Baranya vármegye, Bácska (Bács vármegye), Bánát (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék), Szerémség.

A szerbek a Vajdaság számára már nem is autonómiát követeltek, hanem azt, hogy a Vajdaság váljon külön Magyarországtól és csatlakozzák a horvátok által követelt ún. Háromegy Királysághoz (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia egyesítésével megszervezendő és a Magyar Királyságtól független állam az osztrák császár fősége alatt).[7]

A Vajdaság élére a karlócai nemzeti gyűlés Supljikač-ot – a császári hadsereg éppen Olaszországban háborúzó tábornokát – vajdává választotta. Ezt követően Rajačič vezetésével küldöttség indult az Innsbruckban tartózkodó császárhoz, amely útközben megállt Zágrábban és Jelačič-csal is tárgyalt a horvát–szerb közös magyarellenes akciókról.[8] Ferdinánd császár Innsbruckban fogadta a szerb küldöttséget, de a várt válasz – a karlócai határozatok elfogadása – helyett az alábbi mondatokat kapták: *„Én nem erősíthetem meg a törvényellenes konvent (*mármint a karlócai kongresszus – G. L.) *határozatait, melyeket görögkeleti vallású alattvalóim hoztak meg egy rakás szerbiai jövevénnyel együtt. Kész vagyok görögkeleti hitvallású alattvalóim minden lojális óhajának eleget tenni, ha törvényes úton tárják elém…”*[9]

Mint látható a Ferdinánd császár nem volt hajlandó elismerni a szerbeket nemzetnek – ehelyett a *„görögkeleti vallású alattvalóim”* definíciót használta – és nem kívánta szentesíteni a karlócai gyűlés határozatait sem. Bár itt kell megjegyeznünk, hogy a bécsi udvar már ekkor kettős játékot játszott, a kihallgatás után a császár tanácsadói nem hivatalosan arra biztatták Rajačič-ot, hogy menjen végig a megkezdett úton.[10] Sőt a Karlócára visszatérő Rajačič 1848. augusztus 28-án magánlevelet kapott Ferdinánd Mayerhofer ezredestől – a bécsi udvar belgrádi konzuljától –, melyben arra ösztönzi, hogy folytassa magyarellenes fellépését, továbbá kilátásba helyezte, hogy az uralkodó el fogja ismerni a horvát és a szerb ügy jogosságát, „s erről hamarosan várható egy nyilatkozat is.”[11]

Ez a fordulat 1848. december 15-én történt meg, amikor az új császár Supljikač-ot megerősítette a májusi karlócai gyűlésen kapott vajdai méltóságban, míg Rajačič-csot felruházta a pátriárka címmel. A szerbek területi autonómiára vonatkozó kérését azonban lebegtette az uralkodó, annyit ígért, hogy a magyarországi szerbek „nemzeti beligazgatását” biztosítani fogja, de csupán a „béke helyreállítása után.”[12] Ráadásul az uralkodó szerbekkel szembeni játékterét jelentősen megnövelte, hogy a frissen kinevezett vajda, Supljikač 1848. december 27-én váratlanul elhalálozott. Ezek után érthető hogy Rajačič 1849. január 13-i ünnepélyes feliratában – melyet a görögkeleti újév alkalmából küldött – arról tájékoztatta Ferenc Józsefet, hogy a szerb nép bízván a császári szóban, türelemmel fogja kivárni a béke helyreállítását és „nemzeti beligazgatásának” ez utánra ígért megszervezését.[13]

3. A „délvidéki kis háború”

A karlócai gyűlés után – a fenti diplomáciai eseményekkel párhuzamosan – a Stratimirovič parancsnoksága alatt a szerbek három ún. felkelő tábort[14] hoztak létre, az elsőt Karlóca környékén, a másodikat Perlasz mellett (a Temesköz délnyugati részén) és a harmadikat a Bácska délkeleti szögletében húzódó ún. római sáncoknál. Ebbe a három táborban nagyjából húszezer – zömében a határőrezredek állományából – regrutálodott fegyveres koncentrálódott. A helyzet elmérgesedéséhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy bár a Szerb Fejedelemség hivatalosan semlegességét nyilvánította ki, valójában Belgrád a délvidéki szerbek erőteljes támogatásába kezdett. 1848 májusában több ezer szerb önkéntes érkezett a Szerb Fejedelemségből a Délvidékre. Ezeket a magyarországi szerbektől – akiket rácoknak neveztek – való megkülönbözetés érdekében szerviánusoknak nevezték el.

A kibontakozó szerb-Habsburg együttműködés és a szervániusok megjelenése nagy ellenszenvet váltott ki a magyar politikai elitből, Csernovics Péter magyar kormánybiztos még megpróbált tárgyalni a karlócai nemzeti mozgalom vezetőivel, de kísérlete rövidesen kudarcba fulladt. Ezek után a magyar kormány 1848. május 15-én Batthyány Lajos miniszterelnök vezetésével válságtanácskozást tartott, amelyen elrendelte a délvidéki várak háborús készenlétbe helyezését és a magyar szerb határ lezárását. Az egyre magabiztosabbá

váló szerbek nem törődtek a magyar kormány intézkedéseivel. Gondoljunk bele, a határ lezárását pont azoknak a szerb határőröknek kellett volna végrehajtani, akiknek a megsegítésére érkeztek szerb önkéntesek a Szerb Fejedelemségből!

1848. június 3-án Stratimirovič Újvidéken fegyverbe szólította a szerbeket. Az ún. római sáncokból június 6-án több száz főnyi szerb felkelő Titelbe vonult, ahol a csajkás egységek fegyvertárából felfegyverkezett. Ezzel kezdetét vette a hadtörténeti szakirodalom által „délvidéki kis háborúnak" nevezett összecsapás sorozat.[15]

Mint az *1. térkép*ről leolvasható, a délvidéki háború két térségben zajlott, egyrészt a bácskai (Bács vármegye), másrészt a bánsági területeken (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék).

1. térkép. **A délvidéki kis háború 1848 nyarán és őszén**

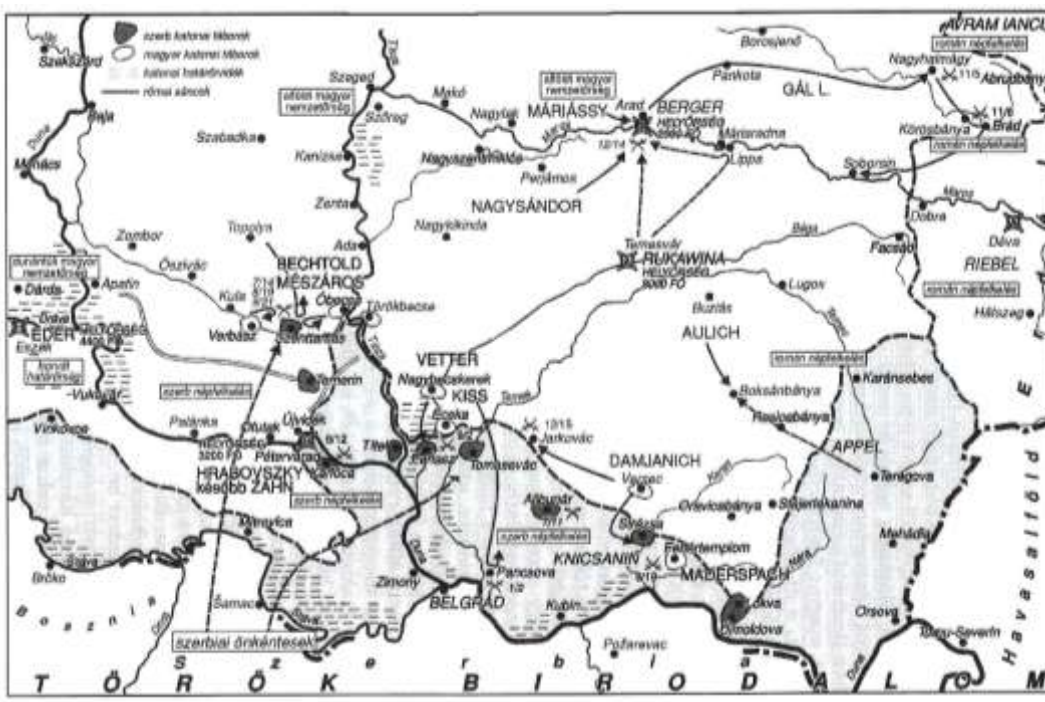

Forrás: Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Budapest. 115. old.

Nézzük meg először a szemben álló felek elhelyezkedését: A szerb felkelők három nagy (Karlóca 15 ezer felkelő, Temerin 6 ezer felkelő, Perlasz 3 ezer felkelő) és néhány kisebb (Tomasevác, Titel, Alibunár) táborba tömörültek. A magyar kormány csapatai Temesvár (Rukawina ezred), illetve Pétervárad erődjében (Hrabovszky altábornagy egységei) készülődtek az összecsapásra.

A bácskai hadszíntéren az egymással szemben álló csapatok első összecsapására 1848. június 12-én került sor Karlócánál, amikor Hrabovszky altábornagy Péterváradról kiküldött csapatai sikertelenül próbálták meg feloszlatni a karlócai szerb tábort. (Itt jegyezzük meg, Karlóca és Pétervárad távolsága mindössze 12 km). Az összecsapás után Csernovics Péter kormánybiztos ismét kísérletet tett a fegyveres küzdelem leállítására, június 24-én egy 10 napos fegyverszünetet sikerült is tető alá hoznia. Ez azonban törékenynek bizonyult, a szerviánusok június 26-án vérengzést rendeztek Újvidéken. A szerviánusok utcai verekedéseket provokáltak, majd hajtóvadászatot rendeztek a kisebbségben élő magyarok, sőt németek ellen, ami több tucat halálos áldozattal járt.

1848 júliusa mindkét fél részéről az erőgyűjtés időszaka volt. A szerbek Szenttamáson egy előre tolt tábort hoztak létre, míg a magyar kormány Bechtold altábornagy vezetésével csapatokat irányított a Délvidékre, illetve meggyorsította a nemzetőrcsapatok szervezését. Bechtold altábornagy július 14-én kísérletet tett a 3 ezer határőrből és a 2 ezer szerviánusból, továbbá több ezer népfelkelőből álló szenttamási szerb tábor felszámolására, de Szenttamás első ostroma az előkészítés hiányában kudarcba fulladt.

Ugyanekkor a bánsági hadszíntéren a magyar csapatok két nagy győzelmet is arattak, Versecnél súlyos vereséget mértek az alibunári táborukból kitámadó szerbekre (1848. július 11), illetve Fehértemplomnál szintén vereséget mértek a települést megtámadó szerb csapatokra (1848. augusztus 19).

A bácskai hadszíntéren Bechtold altábornagy egy hónapi készülődés után augusztus 19-én újabb ostromot indított Szenttamás ellen, de ez a támadása is kudarcba fulladt. Bechtold sürgősen beadta lemondását és távozott, egyenesen a császári csapatokhoz. A délvidéki hadműveletek irányítását Mészáros Lázár hadügyminiszter személyesen vette át, utasítására Kiss Ernő ezredes csapatai augusztus 2-án megtámadták a szerbek perlaszi táborát, amelyet elfoglaltak, de a szerbek szekereken elmenekültek. A győzelem után a magyar csapatok, ismét – immár harmadjára – megkísérelték Szenttamás elfoglalását, de a szeptember 9-én meginduló ostrom megint kudarcba fulladt, a szerbek visszaverték a támadó magyar csapatokat. Mészáros Lázár Szenttamás sikertelen ostroma után felhagyott a délvidéki hadműveletek személyes irányításával, és visszautazott Pestre.

Ezzel párhuzamosan a szerbek a bánsági hadszíntéren is sikert arattak, amikor augusztus hónap folyamán elfoglalták Pancsova városát. Ráadásul, miután október 4-én megjelent a császár rendelete a magyar országgyűlés feloszlatásáról, a temesvári erőd és az aradi erőd parancsnokai felmondták a magyar kormány iránti engedelmességét. A szerb felkelők ki akarták aknázni ezt a helyzetet és elhatározták, hogy egy Tisza menti támadással elvágják egymástól a bácskai és a bánsági magyar haderőket. Mivel a titeli és a bácsföldvári átkelőhelyek már szerb kézen voltak, a tervük sikeres megvalósításához Óbecsét és Törökbecsét kellett volna elfoglalniuk. A szerb csapatok október 14-én támadták meg Óbecsét és Törökbecsét. Óbecsénél a nyugállományból visszahívott, 69 éves Fackh ezredes személyesen vezette rohamra a magyar huszárokat, akik gyorsan szétszórták a szerb csapatokat. Törökbecsénél a szerbek behatoltak a városba és csak a belvárosban, torlaszok építésével sikerült őket feltartóztatni. A szerbek megunva a rohamozást, gyújtogatni és fosztogatni kezdtek, mire a vagyonukat féltő nemzetőrök kitörtek a torlaszok mögül és véres harcokban verték ki a szerbeket a városból. Ekkor érkezett meg Damjanich segélycsapata, amely hátba támadta a menekülés közben soraikat rendezni akaró szerbeket. A támadás eredményeképpen a szerbek fejvesztetten menekültek a Tisza túlsó partjára.

Az ősz folyamán a magyar kormány csapatainak hadműveletei főleg a Dunántúlra koncentrálódtak (Jellačič támadásának visszaverése). Október hónap folyamán Beöthy Ödön délvidéki kormánybiztos jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a szerbek béketárgyalásokat kezdeményeztek. A Tiszán egy kompon lefolyó tárgyalásokról a történészeknek nem sikerült jóformán semmit se kideríteniük, de az tény, hogy október végén és november elején mindkét fél leállította a hadműveleteket. Sőt a magyar hadvezetés csapatokat csoportosított át a bácskai hadszíntérről a Lajta mellé.

A béketárgyalások azonban eredménytelenül zárultak, november végén a bánsági hadszíntéren kiújultak a küzdelmek – míg Bácskában nem történt jelentősebb összecsapás –, a magyar csapatok (Kiss Ernő és Damjanich vezetésével) megkísérelték a tomeseváci szerb központot felszámolni. A váltakozó sikerrel és nagy kegyetlenséggel folyó bánsági magyar–szerb küzdelmeknek az vetett végett, hogy a magyar kormány az összpontosítás érdekében (felkészülés a tavaszi hadjáratra) a magyar csapatok túlnyomó részét kivonta a

bánsági hadszíntérről. Így 1849 januárjában a szerb felkelők a Délvidéket a Zombor–Szabadka–Szeged–Maros vonalig megszállták. Egyedül Pétervárad erődje és az ágyúi által ellenőrzött Újvidék maradt magyar kézen. A délvidéki magyar haderők – melyek a szerb és császári csapatok létszámának alig egyharmadát tették ki – egyes pontok védelemére rendezkedtek be, azaz Pétervváradra, Eszékre, Szegedre és Aradra húzódtak vissza, illetve a Baja–Szeged vonalat a népfelkelők segítségével próbálták meg tartani.

A császári-szerb csapatok (a szerb csapatok jelentős része ún. szerviánus volt) élve erőfölényükkel, Todorovič tábornok vezetésével a délvidéki front teljes hosszában támadást indítottak, 1849 januárjának második felében. A szerviánus csapatok kegyetlenkedéseinek hírére Bács vármegye magyar és német falvainak lakossága tömeges menekülésbe kezdett. A kegyetlenkedések mértékét jól mutatja, hogy 1849. február 1-jén Zentán a szerviánus csapatok betörése 2 ezer polgári áldozatot követelt.

Todorovič csapataival a Tisza két partján nyomult előre, a jobb parton Ókanizsáig, míg a bal parton február 9-én Szőregig, majd február 11-én Szegedig jutottak. Itt azonban megfordult a hadiszerencse, Hadik Gusztáv csapatai előbb Új-Szegednél, majd egy nappal később Szőregnél vereséget mértek Todorovič csapataira. Ellentámadásra viszont már nem futotta erejéből, így megelégedett Szeged és Szabadka szilárd birtoklásával, mindkét várost egy-egy hadosztály biztosította. Így a front e szakaszon egy időre megmerevedett. Február és március hónap folyamán a délvidéki magyar katonai erők jelentős mértékben megerősödtek. A Szegeden és Szabadkán állomásozó csapatok létszáma e két hónap alatt 3-4 ezer katonáról 14 ezerre nőtt. E létszámnövekedést az okozta, hogy Bácska és Bánság szerbek elől elmenekült lakosságából Batthyány Kázmér – a Délvidék új kormánybiztosa – több félreguláris és reguláris egységet állított fel. Ugyanekkor a délvidéki szerbek és a Habsburgok között vita támadt, Bécs túlzónak tartotta a szerbek nemzeti követeléseit. E vita következtében az osztrák kormány felkérte a Szerb Fejedelemséget, hogy rendelje haza a szerviánusokat. Belgrád eleget tett a kérésnek, így 7–10 ezer főnyi szerviánus visszatért anyaországába.

Ráadásul 1849. március 4-i olmützi alkotmány (ennek ismertetésére még visszatérünk) alaposan lehűtötte a magyarországi szerbek harci kedvét. A megerősödött magyar csapatok Szegedről és Szabadkáról kiindulva Perczel Mór parancsnoksága alatt március 22-én egy nagy délvidéki offenzívát indítottak. Ennek során felszabadították a körülzárt Pétervváradot, majd a szerb felkelés jelképe a háromszori ostromot kiálló Szenttamás ellen fordultak. 1849. április 3-án Perczel elfoglalta Szenttamást, az Óbecse felé menekülő szerbeket a magyar lovasság a nyílt terepen lemészárolta. A hadtörténészek szerint az ostrom és a menekülés során mintegy 2 ezer szerb katona veszítette életét.

Szenttamás bevétele katonailag (a legfontosabb szerb támaszpont volt) és morálisan (szétfoszlott a bevehetetlenség mítosza) is fontos győzelem volt, ezek után Perczel csapatai hozzákezdtek Bácska visszafoglalásához. E tervük csaknem teljes sikerrel járt, egyedül a Tisza és a Duna összefolyásánál található Titeli-fennsíkot nem tudták a magyar csapatok elfoglalni. Bácska visszafoglalása után április utolsó hetében Perczel a bánsági hadszíntérre koncentrált, új célja a Temesköz felszabadítása volt. Perczel ez alkalommal is sikerrel járt, több győztes csata után 1849. május 10-én bevonult Pancsovára és ezzel a Temesköz nyugati fele is felszabadult. Ezzel egyidőben Temesköz keleti részén Bem tábornok folytatott hadműveleteket. Perczel és Bem sikeres hadműveletei következtében a Délvidék túlnyomó része – kivétel a Titeli-fennsík, Arad és Temesvár várai – a magyar kormány fennhatósága alá került 1849 májusára.

A bácskai hadszíntéren 1849 nyarán a magyarok számára kedvezőtlen fordulat kezdődött, Jellačič csapatai június első hetében Titelnél (amely a szerb felkelők kezén volt) átkeltek a Dunán és megkezdték bácskai hadműveleteiket. Perczel megpróbálta feltartóztatni

Jellačič előretörését, de június 7-én Kátynál súlyos vereséget szenvedett. De Jellačič nem használta ki győzelmét, így a Délvidéken a front a Ferenc-csatorna vonalában húzódott június hónapban. Július 14-én a magyar csapatok ellentámadást indítottak és Jellačič-ot egészen Titelig szorították vissza. Ez a helyzet egészen a szabadságharc bukásig fennmaradt.

4. A szerb etnoregionalista igények részleges kielégítése

Mint az az előző fejezetekben láthattuk a délvidéki szerbek egyik legfontosabb törekvése egyfajta territoriális autonómia létrehozása volt. Ennek megvalósulására 1849 tavaszán nyílt először komoly esély. A magyarokkal harcban álló császári udvar az 1849. március 4-i olmützi alkotmányban a szerbeknek kilátásba helyezte az autonóm Vajdaság létrehozását. Ennek a területi egységnek az elnevezéséről és pontos területéről a bécsi udvarban hosszas viták folytak.[16] A viták lezárása után 1849. november 18-án egy császári pátens életre hívta a Szerb Vajdaság-Temesi Bánság elnevezésű koronatartományt. Az így megszülető Vajdaság területe négy vármegyét (Bács, Torontál, Temes és Krassó-Szörény) és Szerém vármegye két járását (rumai járás és illoki járás) ölelte fel, központja Temesvár, katonai kormányzója gróf Johann Coronini-Cromberg altábornagy volt.

De rögtön rögzítenünk kell, hogy az így megszülető Vajdaság nem az a Vajdaság volt, amit a szerbek követeltek.[17] A *2. térkép*en világosan látszik, hogy a császár nem csatolta hozzá az ún. Katonai Határőrvidéket, tehát nem volt közvetlenül határos Szerbiával, és nem terjedt ki minden olyan magyarországi területre, ahol szerbek éltek. A hivatalos nyelv papíron a német és az illír lett, de a gyakorlatban csak a németet használták.

2. térkép. **A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság 1849–1860**

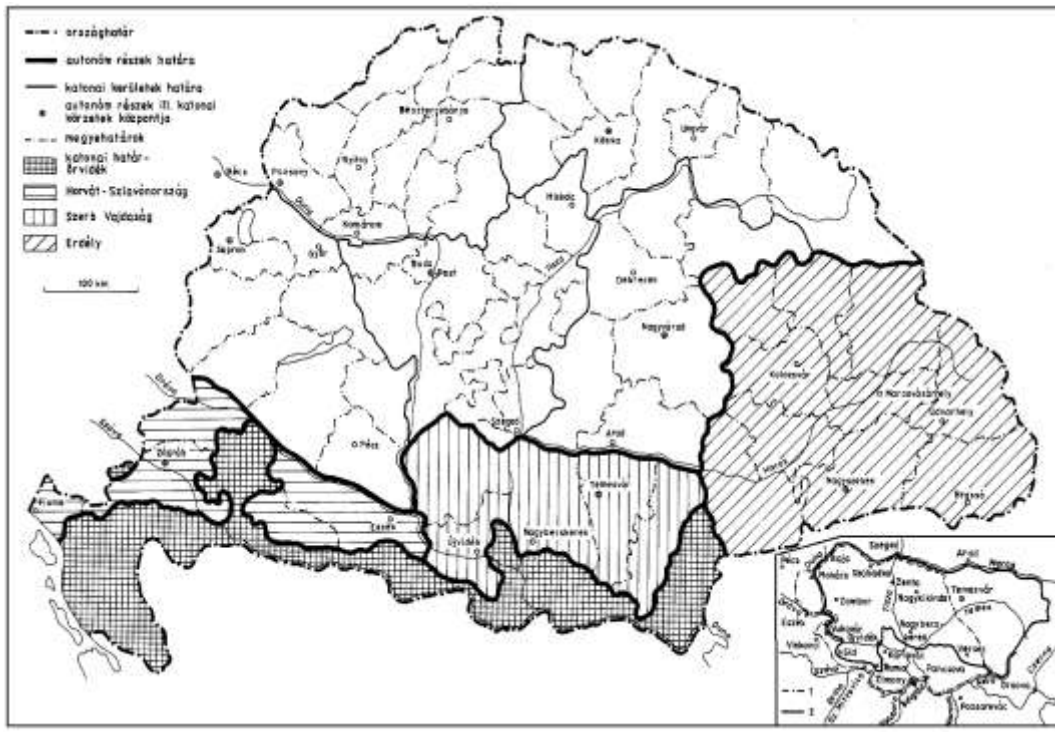

Forrás: Köztes-Európa 1763–1993. Szerk. Pándi Lajos. Osiris Századvég. Budapest. 1995. 144. old.

Szintén fontos üzenete volt annak a ténynek, hogy a szerb nemzeti központnak számító Karlóca helyett a nagyszámú német polgársággal bíró Temesvár lett a tartomány székhelye. A bécsi kormány minden fontosabb vajdasági vezető pozíciót cseh és osztrák hivatalnokkal töltött be. Jól mutatja a bécsi udvar eljárását, az, hogy 1849 őszén Ferenc József felvette uralkodói címei közé a „a Szerb Vajdaság nagyvajdája" címet és ezzel megakadályozta, hogy a szerbek saját maguk választhassanak vajdát. Ezek után Ferenc József kinevezte szerb alvajdává a Temesi Bánságot igazgató katonai kormányzót, aki viszont nem szerb nemzetiségű volt.[18] Természetesen a szerbek megpróbálkoztak azzal, hogy változtassanak ezen a helyzeten és szerb nemzetiségű alvajdát neveztessenek ki, de ez a törekvésük megbukott a bécsi udvar ellenállásán.

1. táblázat. **A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság etnika viszonyai 1849–1860**

Etnikum	Fő	%
Szerb	309 855	27,8
Román	414 947	37,1
Német	256 164	22,9
Magyar	73 642	6,6
Bunyevác és sokác	23 014	2,1
Horvát	25 982	2,3
Egyéb	13 253	1,1
Összesen	1 116 857	100

Forrás: A szerző saját szerkesztése Kemény G. Gábor (1946) alapján

Az, hogy a szerbek követelései milyen felemásan valósultak meg, jól mutatja az *1. táblázat*, melyből megállapítható, hogy a szerb autonóm területként létrehozott Vajdaságban a szerbek aránya nem érte el a 30%-ot, a románok arány ennél jóval magasabb volt. Azaz kijelenthetjük, hogy a szerbek saját Vajdaságukban kisebbségbe szorultak.[19]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szerbek olyan „jutalmat" kaptak a Vajdaság felállításával, amellyel kifejezetten elégedetlenek voltak, úgy érezték követeléseiket a császár csak felemásan teljesítette. Ráadásul a Vajdaságot alig több mint 10 évi fennállás után, a Bach-rendszer felszámolásával párhuzamosan 1860. december 27-én Bécs megszüntette, területét ismét Magyarországhoz csatolta, ezzel visszaállította a korábbi vármegyéket és azok önkormányzatát. Ez a szerb etnoregionalista igények totális vereségét jelentette.

JEGYZETEK

1. Joó Rudolf (1988): Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Gondolat Kiadó. Budapest.
2. Hroch, Miroslav (1986): Evropská národni hnuti v 19. stoleti (Európai nemzeti mozgalom a 19. században. Nakl. Svoboda. Praha. Hroch művének magyar interpetetációját lásd Kosáry Domokos (1984): Nemzeti fejlődés és ellentétek a 19. századi Magyarországon. 308–320. old. Id. mű Hanák Péter szerk. (1984): Gólyavári esték. Előadások a magyar történelemből. RTV-Minerva. Budapest; Niderhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 26–109. old.
3. Kovacek, Bozidar (2000): A szerbek Pesten 1848 márciusában. Id. mű Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 107–112. old. Lásd még Gulyás László (1994/d): A szerbek és a magyar szabadságharc 1848–49. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből IV. KAPU 1994/8. szám 65–68. old.
4. Sokcsevits et. al. (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. (1994) 63–64. old.

5. Sokcsevits et al (1994) 63–64. old.
6. A határozatok szövegét közli Kemény G. Gábor (1946): A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely Rt. Budapest. 25. old.
7. A horvátok elképzeléseiről lásd Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest. 339-340. old.
8. Heka László (2005): Szerbia állam- és jogtörténete. Bába Kiadó. Szeged. 68. old.
9. Ferdinánd császár szavait idézi Slavko Gavrilovic (2000): A szerb nemzeti program és a Szerb Vajdaságért folytatott politikai harc az osztrák császárságban. 1848–49-ben Id. mű Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 22–57. old.
10. Slavko Gavrilovic (2000) 40. old.
11. Mayerhofer levelét ismerteti Slavko Gavrilovic (2000) 41. old.
12. Spira György (1980): A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Kossuth Könyvkiadó. 1980. 83–84. old.
13. Az ünnepélyes feliratot ismerteti Spira György (1980) 88. old.
14. Arday Lajos (2002/b): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története. Id. mű Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest. 2–60. old.
15. A „délvidéki kis háború" hadműveleteit részletesen ismerteti Kedves György (1998): Az 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsapatok kivonásáig. Id. mű Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Zrínyi Kiadó. Budapest; a vajdasági hadműveletekről lásd még Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. Id. mű.: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 96–99. old.
16. Ennek részleteiről lásd Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás 1849–1860. Osiris Kiadó. Budapest. 80–86. old.
17. Krestic, Vasilije (1987): A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok 1848–1867. Id. mű: Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb magyar-kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–146. old.
18. Deák Ágnes (2000) 143.old.
19. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 36. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Arday Lajos (2002/b): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története. Id. mű Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest. 2–60. old.

Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás 1849–1860. Osiris Kiadó. Budapest.

Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 36. old.

Gulyás László (1994: A szerbek és a magyar szabadságharc 1848–49. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből IV. KAPU 1994/8. szám 65–68. old.

Heka László (2005): Szerbia állam- és jogtörténete. Bába Kiadó. Szeged.

Hroch, Miroslav (1986): Evropská národni hnuti v 19. stoleti (Európai nemzeti mozgalom a 19. században. Nakl.

Joó Rudolf (1988): Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Gondolat Kiadó. Budapest.

Kedves Gyula (1998): Az 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsapatok kivonásáig. Id. mű Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Zrínyi Kiadó. Budapest.

Kemény G. Gábor (1946): A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely Rt. Budapest.

Kosáry Domokos (1984): Nemzeti fejlődés és ellentétek a 19. századi Magyarországon. 308–320. old. Id. mű Hanák Péter szerk. (1984): Gólyavári esték. Előadások a magyar történelemből. RTV-Minerva. Budapest.

Kovacek, Bozidar (2000): A szerbek Pesten 1848 márciusában. Id. mű Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 107–112. old.

Krestic, Vasilije (1987): A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok 1848–1867. Id. mű: Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb magyar-kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–146. old.

Niderhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Slavko Gavrilovic (2000): A szerb nemzeti program és a Szerb Vajdaságért folytatott politikai harc az osztrák császárságban. 1848–49-ben Id. mű Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 22–57. old.

Sokcsevits et. al. (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.

Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest. 339–340. old.

Spira György (1980): A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Kossuth Könyvkiadó. 1980. 83–84. old.

LŐRINCZNÉ DR. BENCZE EDIT*

GAZDASÁG ÉS REGIONALITÁS: HORVÁTORSZÁG

ECONOMY AND REGIONALITY: THE CROATIAN CASE

ABSTRACT

The aim of the paper is to analyse characteristics features of regional and economic disparities of former Yugoslavia as well as Croatia. The study introduces the three broad geographical regions – Pannonian, Mediterranean and Mountainous – and their economic differences, the economic nationalism emerging in two Yugoslavias. To demonstrate the various stepping-stones of this tendency the major differences among regions are shown and three indicators of economic development are examined. It is proved that Slovenia and Croatia and portions of Serbia – so called North – are advanced, but the rest of the country – South – is essentially underdeveloped. The economic development in Croatia is heavily burdened by huge regional disparities. Although, they existed in the self-government socialistic period even before the independence of the Croatian state, during the recent 20 years these disparities have widened. At the county level and NUTS 2 level in Croatia it is observed significant demographic, socio-economic and other interregional disparities. The population, economic activities and income are polarised. The developmentally depressed regions of Croatia covered around 47% of the territory, and in that area around 28% of Croatian population was settled. That is why a large number of counties in Croatia fall under the category of areas receiving state aid, either being Areas of Special State Concern, hilly-mountainous areas or the islands. The purpose of this paper is to analyse the strengths and constraints in resolving this problem that includes regional inequalities focusing on economy.

1. Bevezetés

Az első világháború után nagyhatalmi segédlettel létrejövő délszláv állam, a későbbi Jugoszlávia, elsősorban a nagyszerb elképzeléseket valósította meg. Ennek érdekében a délszlávokat jelentős részben egyesítő ország a többi nemzetiség ébredező nacionalizmusának elnyomásával, az önálló államiság megteremtésének különféle módon történő megakadályozására építette hatalmát, melynek egyik eleme a gazdasági differenciáltság ellenében egy egységes nemzetgazdaság, de Belgrád által vezérelt gazdaság kialakítása volt. Amíg a szerb dominancia megvalósítása nagyobb sikereket könyvelhetett el az ország térfelosztása, s ezáltal a politikai erőviszonyok megváltoztatása terén, a belső határok újrarajzolásával és az ország regionális tagolódásának többszöri megváltoztatásával, addig a gazdasági egység létrehozásában Belgrád kényszerintézkedései sem tudták átalakítani a heterogenitást és nem tudták csökkenteni a nagy különbségeket. Nem véletlen, hogy a rendszerváltáskor Jugoszlávia gazdaságilag két legfejlettebb állama – Horvátország és Szlovénia – kilépése indította el a dezintegráció folyamatát.

2. Jugoszlávia természetföldrajzi és gazdasági heterogenitása

A természetföldrajzi osztályozás szempontjai különbözőek lehetnek. Domborzat alapján három nagy rész különíthető el, s ez a felosztás sok hasonlatosságot mutatott az ország kulturális tagolásával, így elkülöníthető a Pannon régió vagy Alföld (mely részét képezi a

* PhD, főiskolai docens, tanszékvezető-helyettes, Kodolányi János Főisk. Társadalomtudományi Tanszék.

magyar alföldnek), a Mediterrán, vagy tengerparti régió, és a Hegyvidék. A Pannon régió az ország éléskamrája, míg a Tengermellék a maga mediterrán éghajlatával a turizmusra, a kert- és gyümölcstermesztésre épített. Jugoszlávia területének legnagyobb részét a Hegyvidék tette ki, mely mindig is strukturális problémákkal küszködött, hiszen a rendkívül alacsony népsűrűség, a nehezen járható hegyek – bár ritka természeti erőforrásaival – miatt a legszegényebb régiója volt az országnak.[1]

A gazdaság fejlettsége szempontjából négy egység különíthető el. Az elsőt a fejlett nyugati és észak-nyugati részek alkották, ide koncentrálódott az ipar és itt volt a legnagyobb a népsűrűség. A második nagy egységet az északi Pannon régió alkotta, ahol a húzóágazatot a mezőgazdaság képviselte. A gazdasági térfelosztás harmadik eleme az ország középső és keleti területe, melynek strukturális nehézségekkel kellett szembenéznie, s fejletlen gazdaságának felzárkóztatását még az ide juttatott jelentős pénzösszegekből sem tudta megvalósítani. Ebben a térségben az egyetlen kivételt a maga mesterségesen megerősített iparával a főváros, Belgrád és környéke jelentette. A negyedik régió a tengerparti részeket fedte le, s az oda koncentrálódó idegenforgalom miatt jóval fejlettebb volt, mint az ország többi része, ezért mindvégig megmaradt ezen területek gazdasági különállósága.[2]

A gazdasági sokszínűség lényeges meghatározó eleme, hogy az állam három civilizáció találkozási pontjában feküdt, így a közép-európai, a mediterrán és a bizánci-török kulturális hatások, valamint négy központ, Bécs és Budapest, Velence és Isztambul határozták meg életét.[3] Az ország nyugati területei, Szlovénia és Horvátország a közép-európai régió határmezsgyéjén található, s kulturális, történelmi, vallási és gazdasági hagyományaira támaszkodva Közép-Európa részeként tekint magára, melyet az évszázados osztrák és magyar fennhatóság, valamint a latin kereszténység is igazol. Gazdasági kapcsolatai is ide kötötték, bár a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia részeként annak gazdasági perifériáján helyezkedtek el. A második civilizációs kört a mediterrán kultúra alkotja, melynek alapjául a középkortól egészen 1797-ig tartó velencei befolyás szolgált, s ezen déli, főként dalmát területek – kivéve Dubrovnik városát – csak ez után kerültek osztrák fennhatóság alá, ellenben a mediterrán hatások mindvégig megőrződtek a térségben.

A harmadik civilizációs teret a volt Jugoszláviában azok a keleti régiók teszik ki, melyek hosszú ideig bizánci-török befolyás alatt álltak. Gazdasági szempontból jól láthatóan a török területeken az ipar elenyésző volt, az új állam ipari létesítménynek mintegy 15%-a található a régióban.[4]

A természetföldrajzi tagolás ugyanakkor felfogható a területek tengerhez való relációjában is, így megkülönböztethető a tengeri és a szárazföldi Jugoszlávia, északi és déli térségek, sőt az éghajlati felosztás is hasonló – mediterrán és kontinentális – térszerkezetet eredményez. Ebből a szempontból is jól látható a gazdaság diverzifikációja, s míg „Észak” erőteljesebben urbanizálódott, jelentős nagyvárosokkal, és a gazdaság nem csak fejlettebb, hanem sokrétűbb is, addig Délen a mezőgazdaságra épülve, a kisebb városok is betöltik a centrum szerepet, és teljesen hiányoznak a 60 000 és 150 000 lakossal rendelkező nagyvárosok.

3. Sikertelen intézkedések az egységes nemzetgazdaság megteremtésére

Az új állam gazdasági téren nem volt egységes, s az egyes országrészek közötti különbségeket sem a második világháború előtt, sem utána nem sikerült felszámolni, hiszen nem csak eltérő fejlettségű, de egymással korábban szoros gazdasági kapcsolatban nem álló régiókat kellett volna egységes nemzetgazdasággá alakítani. Az állam gazdasági integrációját számtalan tényező akadályozta. Létrejöttekor a különböző országrészek eltérő gazdasági berendezkedéséből fakadó nehézségekkel kellett megküzdenie, így 1918 és 1920

között ötféle valuta,[5] hat vámszabályozás[6] volt érvényben, és az ország vasútvonalait négy vasúti társaság kezelte.[7]

Az egységes gazdaságpolitika első lépését 1919 márciusában a korábbi szerbiai vámtételek országos bevezetése jelentette, mely további akadályokat gördített a horvátok történelmileg kialakult szerves kereskedelmi kapcsolatainak folytatása elé. 1920-ban megalakult a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Nemzeti Bankja, az ország egységes fizető eszköze a dinár lett, mely azonban csak az 1920-as évek közepére vált stabil pénzzé. A dinár bevezetése érzékenyen érintette a fejlettebb nyugati területeket, így a horvátokat is, ugyanis az átváltás során a pénzpiaci értékeknél rosszabb arány megállapítása miatt korábbi megtakarításaik elértéktelenedtek. Gondot okozott az is, hogy a különböző országrészekben más-más adórendszer volt érvényben, s az adórendszer egységesítése hosszú ideig, tíz évig tartott. Ebben szerepet játszott, hogy a korábbi osztrák–magyar területeken magasabbak voltak az adóterhek, s Belgrád nem változtatva ezen továbbra is a magasabb adókat szedte be mind a horvát, mind a szlovén területekről. Ez lehetővé tette és állandósította a tőkeelszívást a fejlettebb területekről, Szerbia irányába, mely a gazdasági kiegyenlítésre tett kísérlet legfőbb formájává vált a két világháború között. Az ország gazdasági tagoltsága és az egyes régiók közötti gazdasági különbségek áthidalhatatlan problémaként húzódtak végig Jugoszlávia történelmén.[8]

Mindkét Jugoszlávia esetében igaz, hogy örökös problémát jelentett és éles ellentétben állt a gazdasági és politikai hatalom megosztottsága, előbbi a szlovén és horvát területekre koncentrálódva, míg utóbbi Belgrádban központosulva. A politikai és gazdasági hatalom rivalizálását erősítette, hogy nemzeti választóvonalak mellett húzódott, s erősen nemzeti, civilizációs, vallási jelleget is öltött, ún. gazdasági nacionalizmussá válva. Szerbia gazdasági hátrányát a déli régiókat vonzáskörzetébe vonva próbálta meg ellensúlyozni, melyet nyomon követhetünk az első térképen a jugoszláv városok gazdasági gravitációjának tanulmányozásával (lásd *1. térkép*).

1. térkép. **A jugoszláv városok gazdasági gravitációja**

Map 1. **Economic gravitational orientation of major Yugoslav cities**

Forrás: Fisher, Jack, C. (1966): Yugoslavia – A Multinational State. Regional Difference and Administrative Response. San Francisco, Chandler Publishing Co., 52.

Mindez állandósította a közgazdasági vitát a két fő gazdaságfejlesztési koncepció – a „dunai” és „adriai” – között. Előbbi a szerb érdekeknek megfelelően a Duna vonalában kívánta meghatározni a fejlesztések fő irányát, s egy erőteljesebb keleti orientációt feltételezett, míg az adriai irány a horvát érdekeknek megfelelően az Adriai-tenger és a Száva folyók vonalában húzódott, s a nyugati gazdasági kapcsolatok megerősítését feltételezte. A kérdéskör két közgazdasági iskolát teremtett, évtizedes vitát generálva arról, hogy az erősen centralista (szerb érdekek), vagy a horvátok által preferált decentralista gazdaságpolitika szolgálja-e megfelelőbben az állam érdekeit.[9]

Az Észak és Dél közötti különbségek jól érzékelhetőek, ha megtekintjük a Statisztikai évkönyv 1961-re vonatkozó adatait az ipari létesítmények és a foglalkoztatottak száma, valamint az előállított GDP vonatkozásában. Míg az északi tagköztársaságok, Horvátország és Szlovénia közel 50%-át adták a fenti mutatóknak, s minden tekintetben több mint dupláját a déli területekének, addig Szerbia köztes értékeket produkált.

***1. táblázat.* Az iparosodottság szintjének fő indikátorai 1961-ben**

***Table 1.* Basic indicators of the level of industrialization in 1961**

	Jugoszlávia	Észak		Dél		Szerbia	
	szám	szám	%	szám	%	szám	%
Ipari létesítmények	2 787	1 187	42,6	576	20,6	1 024	36,8
Alkalmazottak	1 137 737	505 534	44,5	249 971	21,9	382 232	33,6
GDP részesedés (millió dinár)	1 423 774	695 507	48,8	281 990	19,8	446 277	31,4

Forrás: Statistički godišnjak SFRJ Belgrade, 1963. 393. In: Fisher 1999. 66.

A közlekedési infrastruktúrában – mely indikátort gyakran használják a gazdasági fejlettségi mutatójaként – hasonló a diszparitás. Mind a közúti, mind a vasúti közlekedés tekintetében hatalmas a különbség az Észak és Dél között, s a közlekedés hiányossága miatt a déli területeknek esélyük sem volt az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódásra, hiszen mezőgazdasági termékeiket nem tudták eljuttatni a távolabbi piacokra. Egyes becslések alapján a rossz közlekedési infrastruktúra következtében Szerbia vesztesége éves viszonylatban elérte a 16 milliárd dinárt. A mellékelt térkép a vasúthálózat sűrűségét, valamint az áruszállítás volumenének nagyságát (millió tonna áru) ábrázolja, s ezen mutatók is alátámasztják a Dél lemaradását. Az is látható, hogy a központi vezetés elsősorban Belgrád irányába hajtotta végre a fejlesztéseket és ez Horvátország esetében azt is jelentette, hogy az idegenforgalom szükségleteinek és Zágráb törekvésének figyelmen kívül hagyásával, nem a tengerparti összeköttetést tartotta fontosnak, hanem a Zágráb–Belgrád vonalat erősítette.[10]

***2. térkép.* A vasúthálózat sűrűsége és az áruszállítás volumene (millió tonna áru) 1961.**

***Map 2.* Railroad density and flow. Million net tons of freight hauled. 1961.**

Forrás: Fisher, Jack, C. (1966): Yugoslavia – A Multinational State. Regional Difference and Administrative Response. San Francisco, Chandler Publishing Co.,70.

A közgazdaságtan által a gazdaság fejlettségének ábrázolására leggyakrabban használt mutató, az egy főre jutó jövedelem is azt igazolja, hogy Jugoszlávia legfejlettebb területei az északi tagköztársaságok. Ha az 1962-es adatok alapján az egy főre jutó jövedelem országos átlagát 100-nak vesszük, akkor Szerbia mellé 90,5%-ot, Horvátországhoz 123,5%-ot, Szlovéniához 193%-ot, Bosznia-Hercegovinához 69,5%-ot, Macedóniához 64%-ot, Mon-

tenegróhoz 62%-ot rendelhetünk. A legfejlettebb és legelmaradottabb régió között tehát háromszoros a különbség, s Szerbia az átlagoshoz közeli pozíciót vívott ki magának.

Amíg azonban a második világháború előtti időszakban a gazdasági egyenlőség kivívása valójában alárendelt szerepet játszott a nemzeti küzdelmekben, addig a titói korszakban a tagköztársaságok közötti gazdasági vetélkedés, saját érdekeik akár az ország kárára történő kielégítése, a nacionalizmus megerősödésének legfőbb elemévé vált. A jelenség leírására a szakirodalom a dinár-nacionalizmus elnevezést használja.

1945 előtt a gyengén fejlett területeket segélyezéssel kívánták felzárkóztatni, de ez a nemzetiségi kérdést nem terhelte meg erősen, hiszen az ellentétek a viszonylag fejlett népek (horvátok, szlovénok, szerbek) között húzódtak. 1945 után azonban a vezetők zöme az elmaradott régiókból származott, s az ő retorikájukban a gazdasági felzárkóztatás első helyre került. A szocialista Jugoszláviában a kiegyenlítést két módon kívánták megvalósítani. Egyrészt az ipar fellendítésére nyújtott beruházási alapokkal, másrészt a fejletlen térségek számára feltételek nélkül biztosított állami szubvenciókkal, melynek pénzügyi hátterét a fejlettebb tagköztársaságoktól történő nagyobb elvonásokból fedezték.[11] Mindez az ország fejlett nyugati régióiban egyre erősödő ellenállásba ütközött, s a szlovének és horvátok inkább saját gazdasági fölényük megtartásában, az általuk termelt javak saját hasznosításában voltak érdekeltek, mintsem a gazdasági kiegyenlítésben. A probléma súlyosságát szemléletesen támasztják alá az 1971. évi horvát tavasz követelései, s hogy a mozgalom egyik legnagyobb eredményének az számított, mely szerint a köztársaságok a korábbi 12% helyett a megtermelt valuta 45%-át megtarthatták.

A gazdasági kiegyenlítés 1945 után azért is került első helyre, mert Tito azt vallotta, hogy a nemzeti kérdés mindaddig megoldatlan marad, amíg fel nem számolják a gazdasági különbségeket.[12] Minden erre irányuló törekvés ellenére az ország gazdasági diverzitását nem tudták megszüntetni, a „gazdasági regionalizmus,”[13] az ország gazdasági tértagoltsága Jugoszlávia egész története során változatlan maradt, mely tovább szította a nemzetiségek és a tagköztársaságok közötti ellentéteket, végül az 1990. évi dezintegrációba torkollva.

3. A horvát gazdaság a jugoszláv kiegyenlítő rendszerben

Az új délszláv állam létrejöttének akár területét, akár politikai súlyát, vagy gazdaságát tekintjük, legnagyobb vesztese Horvátország volt. Zágráb kiszakadva az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági és politikai közegéből, egy csupán 12 milliós ország részeként, a korábbi 677 000 km^2-nyi piac helyett egy sokkal szűkebb, 248 000 km^2-nyi piacon találta magát, mely nem csak területében volt kisebb, hanem lényegesen szegényebb lévén erősen beszűkítette a keresletet is.[14] A békeszerződés évszázados gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat vágott ketté, s a horvát termékek korábbi biztos piacai megszűntek. 1918 előtt Horvátország a birodalom fejletlenebb régiója lévén, főként mezőgazdasági termékeit az iparosodottabb osztrák és magyar piacokon értékesítette, s ezekért cserébe iparcikkeket importált.

Ezen negatívumok ellenére azonban 1918 után Zágráb gazdasága hamar magára talált, hiszen a korábbi elmaradott periféria helyett megváltozott gazdasági súlya a délszláv államban, melynek egyik legfejlettebb területévé vált. A többi tagállam korrelációjában lényegesen több volt az ipari létesítmények száma és gazdasági súlya, a külföldi tőkebefektetések ide irányultak, célpontjuk a feldolgozó- és textilipar, valamint a gépgyártás lett. Mindez megnyitotta a horvát termékek előtti kapukat Jugoszlávián belül, a kereskedelem jelentősen fellendült, melynek következtében Zágráb vált az új állam legnagyobb ipari, kereskedelmi és pénzügyi központjává. Antagonisztikus ellentmondás rejtőzött abban, hogy míg Belgrád a két világháború közötti időszakban a politikai hatalom szinte kizáróla-

gos birtokosává vált, addig a horvát főváros pénzügyi hatalommá nőtte ki magát, s 1924-ben az állam tőkéjének 50%-a horvát bankok kezében koncentrálódott. A szerb központi intézkedések ellenére a különbség a fejlett Észak és fejletlen Dél között nemhogy csökkent, hanem tovább nőtt.[15]

A gazdasági prosperitásnak a világválság, valamint az 1931. évi alkotmány által létrehozott új térszerkezet kialakítása vetett véget, mely az országot 9 bánságra osztotta. A bánságok kialakításánál a fő rendező elv a korábbi történelmi egységek különállásának megszüntetése volt, s a határok mesterséges meghúzásával lehetetlenné tették az elszakadást. Jól példázza mindezt Horvátország esete, melynek területén négy bánság is osztozkodott. A Száva bánság ugyan az egykori horvát területek központi részét felölelte, de a történelmi Horvátország jelentős régióit más bánságokhoz csatolta, így a Szerémséget a Dunai, Dalmáciát a Tengermelléki, míg jelentős keleti területeit a szerb dominanciájú Vrbasi bánsághoz. Ez a megosztottság a gazdasági kapcsolatok folytonosságát erőteljesen akadályozta.[16]

A lépés a centralizációs iskola győzelmét jelentette, s mivel a központosítás egy kevésbé fejlett régióból indult ki, így nem vette figyelembe, illetve még jobban alárendelte Horvátország érdekeit a kevésbé fejlett területek igényeinek. A pénzintézetek egy része állami irányítás alákerült, a kormányzat részvénytársaságot alapítva rátette kezét a mezőgazdasági termékek exportjára, ezzel ellenőrzése alá vonva az árakat. Mindezt csak tetézte a világválság, a külföldi tőkebefektetések kivonása, s a horvát területek még erősebben Belgrád befolyása alá kerültek. Jelzésértékűnek tekinthető, hogy az Első Horvát Takarékszövetkezet, az állam legrégebb óta működő pénzintézete jelentett először bankcsődöt.[17] A gazdasági visszaesés következtében fokozatosan megerősödött és egyre szélsőségesebbé vált a horvátok ellenállása a központi hatalommal szemben, melyek célja kezdetben az autonómia, majd a teljes függetlenség kivívása lett. 1939. augusztus 20-án – nem kis mértékben az európai eseményeknek köszönhetően – a szerbek meghátráltak és aláírták a Cvetković-Maček megegyezést, a Sporazumot (Megegyezés), létrehozva autonóm Horvát Bánságot.[18]

A háború utáni időszak a második Jugoszlávia egészének gazdasági felemelkedését hozta, mely azonban nem jelentette a különbségek automatikus csökkenését. A szocialista iparosítás nyertesei ismét a fejlettebb észak-nyugati régiók lettek, s előnyüket annak ellenére megőrizték, hogy növekedési ütemük lényegesen alacsonyabb volt, mint a déli területeké (pl. a horvát gazdaság 1953 és 1959 között mindössze 19%-os növekedést produkált szemben a jugoszláv 202%-kal).[19] Horvátországban kezdetben az erőltetett nehéziparhoz kapcsolódóan a kohászat, a hajógyártás és gépipar fejlesztései, később a fogyasztási cikkek, a feldolgozóipar, valamint az idegenforgalmi infrastrukturális beruházások megindulása voltak jelentősek. Utóbbiak következtében a 60-as évektől a horvát tengerparti turizmus fellendülése hatalmas bevételeket eredményezett, melynek túlnyomó része, akárcsak az exportból és a külföldi vendégmunkások hazautalásaiból származó deviza a központi költségvetést gyarapította (1971-ben ez az összjugoszláv devizabevételek 51%-át tette ki). A szerb gazdasági kiegyenlítő taktika részeként a fejlett nyugati területek jelentős összegeket fizettek be a fejletlen tagköztársaságok felzárkóztatását elősegítő szövetségi alapba (Horvátország és Szlovénia adta a 60%-ot), melyek azonban tényleges ellenőrzés nélkül kerültek felhasználásra. A gyakran elhibázott beruházások, ezen régiók lakosságának gyorsabb növekedése, iskolázatlansága, alacsonyabb munkakultúrája, valamint magas fogyasztása miatt nem hozták meg a kívánt kiegyenlítő hatást, ellenkezőleg tovább növelték az egyenlőtlenségeket. Mindez Horvátországban ellenálláshoz vezetett és a Horvát Tavaszba torkollott, melynek követelései a nagyobb gazdasági önállóság (s ennek következtében a politikai is) mellett szálltak síkra.

A gazdasági differenciáltság nem csak Jugoszlávia egészére volt jellemző, hanem a horvát tagköztársaságra is. Ekkor alakultak ki azok a jelentős regionális gazdasági különb-

ségek, melyek a mai független állam elé is megoldhatatlan problémaként tornyosulnak. Habár Jugoszlávia második legfejlettebb tagállama volt, mégis 29 općina tartozott az országosan fejletlennek nyilvánítottak közé, az intenzív urbanizáció következtében a vidéki lakosság és a mezőgazdaságban dolgozók száma, nagy mértékben csökkent, visszaesett az agrártermelés, a hegyvidéki területek és szigetek elöregedő és gyorsan fogyó népessége pedig tovább fokozta a régiók közötti különbségeket. A horvát gazdaság ezen örökséggel lépett az önállóvá válás útjára.[20]

4. A független Horvátország regionális gazdasági különbségei

A horvát gazdaságnak a függetlenség kikiáltása után strukturális nehézségekkel, recesszióval, pénzügyi gondokkal, magas inflációval, növekvő munkanélküliséggel és csökkenő GDP kellett szembenéznie, melyet csak fokozott a 90-es évek háborúja. A válságon csak az évtized végére sikerült úrrá lennie, amikor a nemzeti központú gazdaságpolitikát felváltotta az exportot és foglalkoztatást segítő külföldi befektetések ösztönzése, a gazdasági nyitás, a strukturális átalakulás és a piacgazdaságra való átállás tekintetében a térség egyik legsikeresebb országa lett.

Mindez azonban nem oldotta meg a területi különbségeket, melyek továbbra is jelentősek az országban. A regionális, fejlettségbeli választóvonalak nem az állam nyugati és keleti részei között húzódnak, mert mindkét irányban találhatóak fejlett és kevésbé prosperáló térségek. A térszerkezet vizsgálatakor elkülöníthetőek a centrum és periféria vidékei. A centrum szerepet négy nagyváros[21] és vonzáskörzeteik töltik be, míg a perifériku s területek a ritkán lakott, alig járható hegyvidékek és szigetek, a rurális és a határ-menti térségek.[22]

Természeti-földrajzi és gazdasági szempontból három régió különíthető el Horvátországban: a Pannon régió vagy Alföld (mely részét képezi a magyar alföldnek), a Mediterrán régió, és a Hegyvidék (az előző kettő között helyezkedik el, része a Dinári-hegységnek).

A Pannon régió a Kárpát-medence déli részén található, s felöleli Horvátország területének mintegy 47 százalékát, lakosságának 64 százalékát, s ezzel az ország legsűrűbben lakott területe. Kedvező földrajzi fekvése következtében jelentős kereskedelmi kapcsolatokat épített ki nemcsak az ország többi régiójával és a közelben található fővárossal, hanem a szomszédos országokkal is. Gazdag természeti erőforrásaira épülve hagyományosan fejlett mezőgazdasággal és erre épülő iparágakkal rendelkezik. Ugyanakkor ezen adottságokat nem képes az egész térség kihasználni, s két egy mással ellentétes részre tagolódik. Egyrészt továbbra is itt találhatóak Horvátország legfejlettebb vidéki terei, melyek jellemzői a tradicionálisan magas színvonalú gabona- és szőlőtermesztés, bortermelés, állattartás és virágzó erdőgazdaság. Másrészt itt vannak a háború által leginkább sújtott területek, melyek közül Szlavóniában volt a legnagyobb a pusztítás. A térség gazdasága mind a mai napig nem heverte ki a háború okozta visszaesést, ráadásul a kiváló mezőgazdasági területeken a termelés újraindítását továbbra is akadályozzák az itt maradt aknák. Mindez kihatott a gazdasági átalakulásra is, mely olyan problémákkal küszködik, mint a befejezetlen privatizáció és a tulajdonviszonyok rendezetlensége. A vidékpolitikát tovább bonyolítja a régióban, hogy a határ menti térségek fejlesztésére az utóbbi időben nem sok figyelmet fordítottak, így ezeket a kevésbé fejlett, nagy odafigyelést igénylő területek közé sorolhatjuk.

A Hegyvidéki régió meglehetősen változatos képet mutat. A hegyek és a túlzottan csapadékos időjárás miatt a mezőgazdaság szerény eredményekre képes, melynek középpontjában a kisparaszti gazdaságok, az extenzív fejlődés és főként az állattartás áll. A térség erőssége kiváló természeti adottságaiban rejtőzik, így gazdag érintetlen erdőségei, azok flórája és faunája turisztikai látványosságnak számítanak. Ennek ellenére azonban ez a

régió az ország legfejletlenebb rurális térsége, melyet alacsony és egyre csökkenő népsűrűség, az elöregedő lakosság, a fiatalok elvándorlása, szegényes infrastruktúra (pl. közlekedés). Prioritásként fogalmazódik meg a gazdasági felzárkóztatás részeként a perifériáról való elmozdulás, az üzleti környezet és a beruházások ösztönzése.

A Mediterrán régió Horvátország tengerpartját és szigeteit öleli fel, melyeket hegyvidékek tesznek változatosabbá. Ez a térség az ország legvárosiasabb része, ahol a vidéki terek számára is kiváló fellendülést biztosít egyrészt a városok ellátása mezőgazdasági termékekkel, főként zöldség- és gyümölcsfélékkel, másrészt a turizmus. A terület legfejlettebb részei északon találhatóak, ugyanakkor a dalmát tengerpart még mindig szenved a háború következményeitől. A régió legszegényebb és állami segítségre szoruló területei a szigetek, ahol a gyér lakosság, és a gazdasági fellendülésnek nem kedvező természeti viszonyok nehezítik a fellendülést.[23]

A diszparitás nem csak a három természetföldrajzi-gazdasági régió esetében nyilvánvaló, hanem megyei szinten is jelentkezik. A megyék között jelentős interregionális különbségek alakultak ki, mely népességi, gazdasági, szociális és kulturálisszinten egyaránt kimutathatóak.[24] A 2001. évi népszámlálási adatok szerint a horvát területek 47%-a depressziós térségnek számít, s itt él a lakosság 28%-a. A horvát regionális politika prioritási között ezért kiemelkedő jelentőséggel bírnak a „különleges bánásmódban részesülő területek", ezen belül a háború sújtotta és a háborús károkat szenvedett térségek, a rurális terek és határ-menti területek, valamint a fejletlen régiók, így a hegyvidéki térségek és a szigetek, melyek az ország területének 64,3%-át teszik ki, a lakosság 23%-át és 275 települési önkormányzatot érintenek.[25]

Legalább ilyen diszparitás mutatható ki a három tervezési-statisztikai régió (NUTS 2) – az északnyugati, a közép- és kelet horvát, valamint az adriai régió – vizsgálata során. A táblázat adatai jól szemléltetik, hogy bár kiterjedésében az északnyugati régió a legkisebb, mégis az ország GDP-jének mintegy felét adja, itt a legnagyobb a lakosság száma és a népsűrűség majdnem négyszerese a másik két régióénak. A városok száma ugyan jóval kisebb, de a lakosság több mint fele városlakó és az itt található nagyvárosok és vonzáskörzeteik a gazdasági élet hajtómotorjai, az üzleti környezet, a vállalkozások száma és teljesítőképessége alapján a legjobb mutatókkal rendelkezik.[26]. Második helyen áll a rangsorban az Adriai régió, ahol a lakosság túlnyomórésze szintén városlakó, de az itt található városok zömében kis- vagy közepes méretűek. Területének nagyságát és az alacsony népsűrűséget illetően inkább hasonlítható a harmadik, a Közép-és Kelet Pannon régióhoz, ahol a legkisebb az urbanizálódás foka, s az ország GDP-jének csak egyötöde származik ezen területről.

***2. táblázat.* A NUTS 2 szintek legfőbb mutatói**

***Table 2.* Basic indicators at the NUTS 2 level of regions**

NUTS 2	Kiterjedés km^2	Kiterjedés %	Népesség	Népesség %	Népsűrűség km^2	Városok száma	Városlakók száma %	GDP/ országos
ÉNY	8 699	15,4	1 658 935	37,4	191	29	56,17	48,2
KK Pannon	23 220	41	1 351 517	30,5	58	38	42,11	20,6
Adriai	24 705	43,6	1 427 008	32,2	57,8	60	56,57	31,2
Összesen	56 594	100	4 437 460	100	78,4	127		100

Forrás: Ministry of Regional Development, Forestry and Water Management.

JEGYZETEK

1. Pleština Dijana (1992): Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences. Boulder – San Francisco – Oxford, Westview Press, 2–3. (A továbbiakban, Pleština, 1992.)
2. Lőrinczné Bencze Edit (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In.: Modern Minerva Könyvek „Politika – egyház – mindennapok" című tanulmánykötet, Heraldika Kiadó, Bp., 299–321.
3. Lőrinczné Bencze Edit (2009): Az európai civilizációk találkozási pontja: a Nyugat-Balkán. In: Az integrált Európa narratívái és diskurzusai. Budapest Fórum, KJF, Székesfehérvár, 2009.
4. Fisher, Jack, C. (1966): Yugoslavia – A Multinational State. Regional Difference and Administrative Response. San Francisco, Chandler Publishing Co., 1966. 30–35. (A továbbiakban Fisher, 1966.)
5. Szerb dinár, osztrák–magyar korona, német márka, bolgár leva és a montenegrói perper.
6. A szerb, montenegrói, magyarországi, horvát–szlavón, dalmáciai, bosznia–hercegovinai.
7. Gulyás László (2005) Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 87–88.
8. Dragnich, Alex N. (1983): The First Yugoslavia: Search for Viable Political System. Stanford, Hoover Institution Press, Stanford University, 135–145., Pleština, 1992. 10–13.
9. Fisher (1966): 51–52.
10. Fisher (1966): 66–70.
11. Shoup, Paul (1972): A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában. Kossuth, Bp., 298–343.
12. Bíró László (1992): Az egységes délszláv állam megalakítása. História 14. (1992) 4. sz. 19–22.

Bíró László (1995): A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása. História 17. (1995) 5–6. sz. 35–38.

13. Pleština, 1992. A szerzőnő munkájában mindvégig ezt a kifejezést alkalmazza.
14. Fisher, 1966. 41–42.
15. Goldstein, Ivo (1999): Croatia: A history. McGill-Queen's University Press. 117. (A továbbiakban Goldstein, 1999)
16. Constitution of the Kingdom of Yugoslavia September 3 1931. Official Gazette of Yugoslavia 207/1931., Lampe, John, R. (2000): Yugoslavia as History. Twice there was a country. New York, Cambridge University Press, 2000. 164–167.
17. Goldstein, 1999. 122–124.
18. Cvetković-Maček Agreement. In: Yugoslav Federalism, Ideas and Reality. Volume 1. 1914–1943. Szerk.: Petranović, Branko – Zečević, Momćilo. 508–510.
19. Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Budapest, 641.
20. Berend T. Iván (1999) Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Budapest, Vince Kiadó, 161–190.
21. A négy legnagyobb város: Zágráb (779 145), a dalmát területek központja Split [Spalato] (188 694), Rijeka [Fiume], mely Nyugat-Horvátország központi települése (143 800) és Osijek [Eszék] (114 616), a keleti területek, Szlavónia centruma, mely városok és vonzáskörzeteik az ország magterületei.
22. Reményi, Péter (2006): Horvátország térszerkezetének alapvonásai a XXI. század elején. In: Horvátország az Európai Unió kapujában. Balkán Füzetek, No. 4. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 57–78.
23. SAPARD Programme – Agriculture and Rural Development Plan 2006. A Horvát Köztársaság Mezőgazdasági, Erdő- és Vízgazdálkodási Minisztériuma. 1–2.
24. Strategic Coherence Framework 2007–2013. Instrument for Pre-accession Assistance http://www.strategija.hr/datastore/filestore/16/Strateski_okvir_za_razvoj_2006_2013.pdf
25. Lőrinczné Bencze Edit (2009): A horvát regionális politika prioritásai: a „különleges bánásmódban részesülő területek. In.: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár. 161–166.
26. Regional Competitiveness Operational Programme 2007–2009. 2007HR16IPO001, Instrument for Pre-accession Assistance. Republic of Croatia. 2007 September.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berend T. Iván (1999) Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Budapest, Vince Kiadó, 161–190.

Bíró László (1992): Az egységes délszláv állam megalakítása. História 14. (1992) 4. sz. 19–22.

Bíró László (1995): A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása. História 17. (1995) 5-6. sz. 35–38.

Constitution of the Kingdom of Yugoslavia September 3 1931. Official Gazette of Yugoslavia 207/1931., Lampe, John, R. (2000): Yugoslavia as History. Twice there was a country. New York, Cambridge University Press, 2000. 164–167.

Cvetković-Maček Agreement. In: Yugoslav Federalism, Ideas and Reality. Volume 1. 1914–1943. Szerk.: Petranović, Branko – Zečević, Momćilo. 508–510.

Dragnich, Alex N. (1983): The First Yugoslavia: Search for Viable Political System. Stanford, Hoover Institution Press, Stanford University,

Fisher, Jack, C. (1966): Yugoslavia – A Multinational State. Regional Difference and Administrative Response. San Francisco, Chandler Publishing Co., 1966.

Gulyás László (2005) Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest,

Goldstein, Ivo (1999): Croatia: A history. McGill-Queen's University Press. 117.

Lőrinczné Bencze Edit (2009): A horvát regionális politika prioritásai: a „különleges bánásmódban részesülő területek. In.: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár. 161–166.

Lőrinczné Bencze Edit (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In.: Modern Minerva Könyvek „Politika – egyház – mindennapok" című tanulmánykötet, Heraldika Kiadó, Bp., 299–321.

Lőrinczné Bencze Edit (2009): Az európai civilizációk találkozási pontja: a Nyugat-Balkán. In: Az integrált Európa narratívái és diskurzusai. Budapest Fórum, KJF, Székesfehérvár, 2009.

Pleština Dijana (1992): Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences. Boulder – San Francisco – Oxford, Westview Press, 2–3.

Regional Competitiveness Operational Programme 2007–2009. 2007HR16IPO001, Instrument for Pre-accession Assistance. Republic of Croatia. 2007 September.

Reményi, Péter (2006): Horvátország térszerkezetének alapvonásai a XXI. század elején. In: Horvátország az Európai Unió kapujában. Balkán Füzetek, No. 4. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 57–78.

SAPARD Programme – Agriculture and Rural Development Plan 2006. A Horvát Köztársaság Mezőgazdasági, Erdő- és Vízgazdálkodási Minisztériuma. 1–2.

Shoup, Paul (1972): A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában. Kossuth, Bp., 298–343.

Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Budapest, 641.

Strategic Coherence Framework 2007–2013. Instrument for Pre-accession Assistance.
http://www.strategija.hr/datastore/filestore/16/Strateski_okvir_za_razvoj_2006_2013.pdf

SZILÁGYI ISTVÁN*

KATALÁN TANULSÁGOK A KÁRPÁT-MEDENCE SZÁMÁRA

KATALONIA'S EXPERIENCES FOR THE CARPATHIAN BASIN

ABSTRACT

The 21st century is the age of globalisation, of connections between cultures and civilisations representing different values and value systems. The Westfalian international system based on the principle of the exclusivity and omnipotence of state entities has been transformed and has largely disappeared. The notion of the Nation State, which dates back to the 18th and 19th centuries and conveys the concept of homogenity, has also lost its validity.

At the end of the 20thcentury the processes aiming at democracy and principle of subsidiarity had a significant influence on the state structure in the three semi-peripherical areas of the word. The transformation in the Spanish state-system calls attention to its importance. Between 1979 and 1983, in the first phase of the institutional development of the democratic parliamentary monarchy which displaced the Franco system, Spain saw the realisation of a democratically regulated coexistence between the state (the Kingdom of Spain), historical nations possessing their own language (Basque, Galician, Catalan, Valencian), and regions without a history (Cantabria, Asturiass, Extremadura, Madrid, Murcia, La Rioja etc.). In Spain the population is made up of 20% Catalans, 6% Basques, 2,5% Galicians,and 2,5% Valencians.

It is a fact that by creating an autonomy model resting on cooperation between seventeen self-governing communities, the Spanish new democracy has played an exemplary role in the solution of a centuries-old ethno-regional problem. The system formed between 1979 and 1983 has proved to be viable to the present day.

The relative stability of a democratic state structure in the historical sense does not preclude change. The institutional system is in a process of constant motion. Changes pointing from the semi-federalism of autonomous communities to federalism, which are based on national and cultural identities, have markedly accelerated from the second half of the 1990s. In July 2006, they led to the passing of the new Autonomy Statute of Catalonia. The separation of the autonomous province, which has gained independent nation status and the formation of an independent state with the capital of Barcelona has presented itself as a realistic alternative.

At the same time, current events and processes in Spain provide important lessons for the autonomy aspirations of national minorities in the Carpathian basin. The Spanish-Catalan solution involving the notion of the concept of the cultural nation may bring official attention to the issue of the validity and feasibility of this model in the case of the minorities in the multinational states of our region. The reality of political self-government, territorial autonomy, the preservation of identity and its connection to the official use of language as well as the creation and maintenance of the necessary institutional framework calls attention to the practicability of a democratic state-formation practice already existing in the European Union.

A huszonegyedik század a globalizációnak, a különböző értékeket, értékrendszereket képviselő kultúrák, civilizációk, identitások és identitásformák találkozásának, a külkapcsolatok társadalmasodásának, a multikulturalizmus egyetemessé válásának, az univerzális modellekben rögzült kormányzati formáknak és politikai rendszereknek a korszaka. Hálózatok és áramlatok formájában szerveződik és működik a turbulenssé vált és sokszereplős,

*Az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet.

a nemzetállami, a regionális és a globális terek összekapcsolásával új térbeli integrációs struktúrát kialakító, nemzetközi rendszer.

***1. ábra.* Új térbeli integrációs struktúra**

***Figure 1.* New spacial structure**

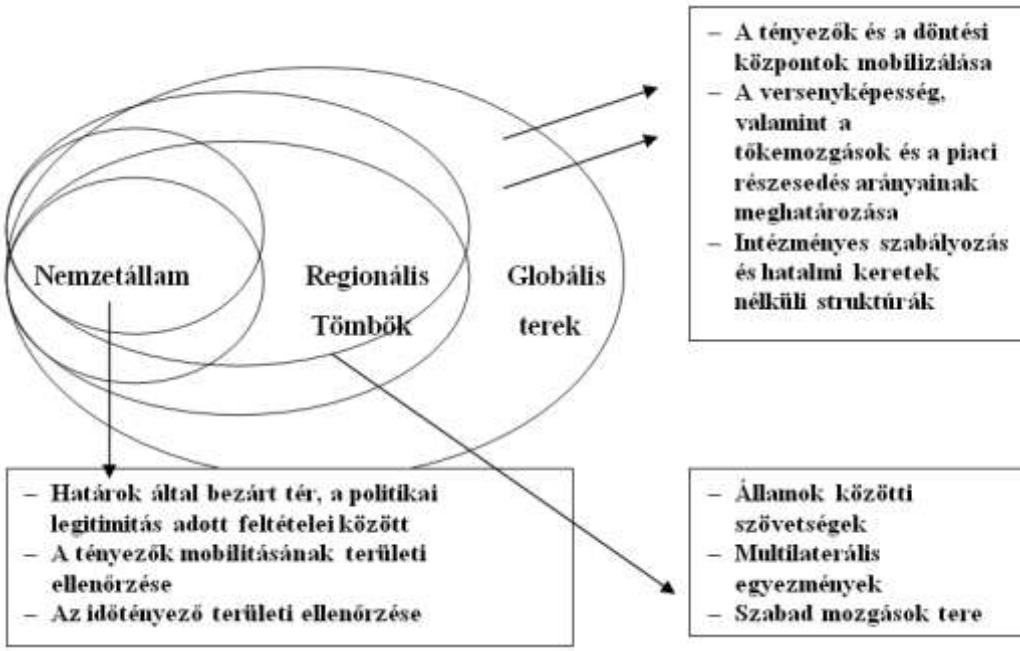

Forrás: a szerző összeállítása

A „Governance without Government" állapota és a klasszikus regionalizmus intézményi megoldásai kiegészülnek az Európai Unió által is megjelenített új regionalizmus többszintű kormányzati struktúráival. Átalakult és eltűnt az állami szereplők kizárólagosságán és mindenhatóságán alapuló westfáliai típusú nemzetközi rendszer Megszűnt a XVIII–XIX. században használt homogén nemzetállamot feltételező Nation State fogalom érvényessége. Az Európai Unióban általános társadalompolitikai szervező erővé vált a Lisszaboni Szerződésben és a hozzá csatolt kiegészítő jegyzőkönyvben is rögzített *szubszidiaritás elve*.

Általános tendenciát jelez az unitárius, centralizált államok és területi berendezkedések devoluciós, decentralizációs, és regionalizációs folyamatok révén történő átalakítása és a különböző szintű és típusú területi, személyi és nemzeti autonómiákat megjelenítő önkormányzatok, önkormányzati rendszerek kiépülése.

A különböző típusú és alapú identitások, identitásformák és demokratizációs folyamatok egymás mellett élése, találkozása és összekapcsolódása Európában is megváltoztatta az állam, a nemzet, az állampolgárság és az önkormányzatiság klasszikus értelmezését.[1] Egyre inkább általános értelmet nyert Juan José Linznek a többnemzetiségű Spanyolországgal kapcsolatban 1982-ban adott megállapítása, mely szerint „Spanyolország ma valamennyi spanyol államát jelenti; nemzetállamot jelent a lakosság nagy része, csak államot és nem nemzetet jelentős kisebbsége számára."[2] A jelen problémáinak és megoldásainak gyökerei azonban a múltban keresendőek. Ezért a tanulmány címében jelzett kérdés érdemi megválaszolásához nélkülözhetetlennek tarjuk a két szóban forgó térség elmúlt száz éves államépítési tapasztalatainak és folyamatainak komparatív összegzését.

1. Az önkormányzati rendszer kiépítése és fejlődése Spanyolországban

Spanyolországban a Franco-rendszert felváltó demokratikus parlamenti monarchia intézményi fejlődésének 1979-1983 közötti első szakaszában megvalósult az állam (Spanyol Királyság), a saját nyelvvel bíró történelmi nemzetek (baszk, gallego, katalán, valenciano) és Roberto Blanco Valdés kifejezésével élve a történelem nélküli régiók[3] (Cantabria, Asztúria, Extremadura, Madrid, Murcia, La Rioja,stb.) demokratikusan szabályozott együttélése. Abban az országban, ahol a lakosság 20%-a katalán, 6%-a baszk, 2,5%-a gallego, 2%-a valenciano nemzetiségű.

Tény, hogy a tizenhét önkormányzati közösség együttműködésén alapuló autonómia modell megteremtésével a spanyol új demokrácia nemzetközi szempontból is példaértékű szerepet játszott egy több száz éves probléma megoldásában. Az 1979 és 1983 között kialakított rendszer máig életképesnek bizonyult.

A régi hatalommal való gyökeres szakítást jelentő új demokráciának az önkormányzati-közigazgatási rendszer kiépítése és a nemzeti-regionális kérdés megoldása során alapvető figyelmet kellett fordítania a nemzeti, a regionális autonómiák és a demokratikus önkormányzati rendszer kompromisszumos összekapcsolódására épülő tagolt és szimmetrikus államszerkezet kialakítására. A modell kielégítette a baszk, a gallego, a katalán kisnemzetek (valamint a saját nyelvvel rendelkező Navarra, a Baleári-szigetek és a Valenciai Közösség) nemzeti igényeit is, de másfajta alapelvű – már idézett kifejezésével élve – „történelem nélküli" régiók alkotta regionális-autonómiák létrehozásával ellensúlyt is képeztek azokkal szemben. A kettős megoldás közös államszervezeti alapját a hatalom területi megosztása képezte, amelyet az autonómiák állama (Estado de las Autonomias) érzelmileg semleges elnevezése foglalt egységes keretbe. A tizenhét önkormányzati közösség.[4] létrehozásával, valamint az önálló státussal rendelkező, Marokkó testébe ékelődő két város: Ceuta és Melilla jogi helyzetének rendezésével Spanyolországban technikai-jogi értelemben félföderális rendszer jött létre. A részben az ország történelmi hagyományaira, részben a gazdasági fejlődés által létrehozott regionális tagozódásra, s nem kis részben a politikai szempontok által motivált közigazgatási decentralizációra és politikai önkormányzatiságra épülő folyamat első szakasza Kasztília és León 1983. február 25-én elfogadott autonómia statútumával zárult.[5]

***1. térkép.* Spanyolország Önkormányzati Közösségei**

***Map 1.* Self-government Communities of Spain**

Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Autonomous_communities_of_Spain.svg

A spanyol regionalizmus, a megosztottság[6] és a térbeli elkülönülés gyökerei a római birodalom és a nyolcszáz éves (711–1492) arab hódítás időszakáig nyúlnak vissza. Az 1979–1983 között kialakított modell közvetlen történelmi előzményét azonban a második köztársaság 1931-ben elfogadott alkotmánya alapján végrehajtott területi reform képezi. A harmincas évek elején az integrált államfelfogás jegyében tizenhárom, korlátozott önkormányzatisággal rendelkező régióra osztották az országot.[7] Nem tettek azonban említést a baszk, a gallego és a katalán kisnemzetekről, amelyeket szintén régiónak minősítettek. Így minden demokratikus jellege ellenére valójában e reform is a centralista felfogást, az egységes nemzetállam hagyományos koncepcióját képviselte.

A vázolt előzmények után érthető, ha az új spanyol demokrácia nem zárkózhatott el a történelmi régiók (Andalúzia, Aragónia, Asztúria, Extremadura, Kasztília és León, Kasztília La Mancha, Murcia) és a kis nemzetek (Baszkföld, Galícia, Katalónia, Navarra, a Valenciai Közösség) autonómia igényeinek kielégítésétől. Nem tagadhatta meg ezt a jogot a saját hagyományokkal rendelkező Kanári-szigetektől, s a Baleároktól sem. Politikai-közigazgatási és államhatalmi szempontok motiválták Cantabria (1981), La Rioja (1982) és Madrid önkormányzati közösségeinek létrehozását.

A látszólag egységes szabályozás ellenére a spanyol önkormányzati közösségeknek az autonómia megszerzése, az autonómiához jutás módja, a folyamat véghezvitele, az alapszabály kidolgozása, elfogadása, a szervezeti- és hatáskörök elosztása alapján két típusa alakult ki. Beszélhetünk a korlátozott és a teljes önkormányzatisággal rendelkező közösségekről.[8] Ez utóbbiak sorába tartozott Katalónia, Baszkföld, Galícia, Andalúzia, a Valenciai Közösség, a Kanári-szigetek és Navarra. A többi Comunidad Autonóma korlátozott önkormányzatisággal rendelkezett.

Az autonómia megszerzésének általános útját a 143. § (2) alapján lefolytatott eljárás képezi.

Ez az érintett közösségeket korlátozott önkormányzatisággal ruházza fel. A kezdeményezés joga a provinciák és a helyi hatalmi szervek képviselőit illeti meg. Az autonómia elnyeréséhez az érintett testületek kétharmadának az alapegyezményhez hat hónapon belül történő csatlakozása szükséges. E határidő elmulasztása, avagy túllépése esetén a kezdeményezés eredménytelennek minősül. Újabb próbálkozásra csak öt év elteltével kerülhet sor 143. § (3).

Az önkormányzati közösségek legnagyobb részében azonban az alkotmány 143. paragrafusa első és második bekezdésében vázolt eljárást a demokratikus politikai átmenet során még az alapcharta elfogadása előtt megelőzte az előautonómia megadása.

A vázolt eljárás keretében „lassú úton” (vía lenta) autonómiához jutott közösségek a 140. § (2) rendelkezései alapján önkormányzatiságuk elnyerését követő öt év elteltével alapszabályuk módosításával a 149. § (1) bekezdésében felsorolt, kizárólag az állam központi szerveinek kompetenciájába tartozó tevékenységi körök kivételével kiterjeszthetik hatáskörüket és illetékességüket minden más életviszony szabályozására. Ezáltal elérhetik a teljes önkormányzatiság státuszát, s az autonómiák rendszere egységes szerkezetűvé alakul át.

A kiteljesedett önkormányzatiság – amely azonban nem foglalja magában az önálló államalapítás vagy a kiválás jogát – elnyerésének (kivételes) útját a 151. § (1) bekezdése szabályozza. A kezdeményezés ebben az esetben is a helyi hatalmi szervek és provinciák képviselőit illeti meg. Az autonómia megszerzéséhez azonban valamennyi megyében a városi-községi önkormányzatok háromnegyedének egyetértése, s az aláírt szerződésnek helyi népszavazás útján történő ratifikálása szükséges.

A demokratikus politikai átmenet során a Cortes nem kívánta meg a referendum megtartását Katalónia és Baszkföld esetében, mivel ezek a területek a második köztársaság

időszakában, a harmincas évek elején már rendelkeztek önkormányzati statútummal és szervezettel (Generalitat-Katalónia; Consejo General-Baszkföld).

Nem rendezett népszavazást Galíciában sem, mivel a régió 1936 júniusában autonóm státuszt kapott. A polgárháború azonban megakadályozta annak bevezetését. Referendum és hosszas tárgyalások után nyerte el a teljes körű önkormányzatiság státuszát 1980 decemberében Andalúzia, állami kompetenciák átadásával a Kanári-szigetek és a Valenciai Közösség, s az alkotmány 144. § a) pontja alapján nemzeti érdekből a Cortes General döntésével Navarra. Navarra mint egyprovinciájú tartomány választhatott. Vagy Guipúzcoa, Vizcaya és Álava mellett negyedik megyeként Baszkföldhöz csatlakozik, vagy különállását megtartva önkormányzati közösséget alkot. Annak ellenére, hogy Navarrában a lakosság jelentős része az euskera nyelvet beszéli, a provincia történelmi okokra hivatkozva, az önálló önkormányzati közösségi jogállás mellett döntött.

Az alkotmány 144. § b) pontja tette lehetővé Madrid, s végezetül – mint említettük – a Marokkó testébe ékelődött két spanyol város, Ceuta és Melilla statútumának elfogadását.

Az 1978 decemberében elfogadott alkotmány 148. paragrafusa huszonkét pontban taxatíve felsorolja az autonóm közösségek kompetenciájába tartozó ügyeket, amelyeket az önkormányzatok alapszabályai,[9] valamint a központi kormány és a nemzeti pártok által kötött „autonómia paktumok”[10] tovább részleteznek. Az alapcharta rendelkezései szerint az önkormányzati közösségeket megilleti az önkormányzati intézmények megnevezésének, a helyi szervek felállításának, a területrendezésnek, a területfejlesztésnek, a lakásproblémák kezelésének, a közmunkák, a vasutak irányításának, a közlekedési rendszer működtetésének, a kikötők, a légi és vízi sportcélú létesítmények fenntartásának, a gazdaság egészével összefüggő mezőgazdasági tevékenységek és állattenyésztés irányításának, a vízügyi öntözési létesítmények, a csatornák üzemeltetésének, az erdőgazdálkodásnak, a természeti környezet védelmének, a belső vásárok rendezésének, a közösség nemzeti gazdaságpolitika keretében megvalósuló gazdasági fejlesztésének, az autonóm terület érdekeltségi köréhez tartozó múzeumok, könyvtárak, konzervatóriumok fenntartásának, az önkormányzati közösség nyelve, kultúrája, iskolarendszere fejlesztésének, a turizmus, a sporttevékenység előmozdításának, a szociális gondozásnak és az egészségügyi ellátás biztosításának a joga.

A következő, a 149. § harminckét bekezdése a központi állami szervek kizárólagos kompetenciájába tartozó ügyeket rögzíti. A törvényalkotó azonban lehetőséget nyújt arra, hogy a központi hatalomhoz tartozó hatásköröket, vagy azok egy részét a spanyol parlament valamennyi, vagy egy-egy autonóm közösségre átruházza vagy átengedje, s ezáltal megvalósítsa a racionálisan szabályozott, a teljes jogegyenlőség és a kiteljesedett nemzeti-regionális önkormányzatiság alapjára épülő demokratikus jogállamiság eszméjét. Hispániában 1983 és 2006 között az ország történetében példa nélkül álló decentralizációs és demokratizálódási folyamat zajlott le. A saját parlamenttel, s a spanyol törvényhozás második kamarájában, a Szenátusban önálló képviselettel rendelkező alkotmányos monarchiában szokatlan módon, elnöki rendszerben szerveződő önkormányzati közösségek közötti kezdeti jogi különbségek 2011 végére kiegyenlítődtek. Ez elsősorban a központi hatalom részéről az egészségüggyel, valamint az alap- és középfokú oktatással kapcsolatos hatáskörök önkormányzati közösségekre történő átruházásával, átengedésével magyarázható. Az autonómiák állama napjainkban tehát föderális rendszerekre jellemző sajátosságokat mutat.

A demokratikus államszerkezet történelmi értelemben vett relatív stabilitása azonban nem jelent változatlanságot. Az intézményi berendezkedés az állandó mozgás állapotában van. Az autonóm közösségek félföderalizmusától a föderalizmus irányába vezető, a nemzeti-kulturális és nyelvi identitásokra alapozott változások különösen a kilencvenes évek

második felétől gyorsultak fel és 2006 júliusában, Katalónia új Autonómia Statútumának elfogadását eredményezték. Reális alternatívaként felmerült az önálló nemzet státuszát elnyert, Barcelona székhelyű autonóm tartomány Spanyolországból történő kiválása is.

2. Nemzeti identitás és önkormányzatiság – Katalónia az önálló nemzetállamiság útján?

Katalónia 2006. július 19-én elfogadott Alapszabálya az önkormányzati rendszer intézményi megerősítését összekapcsolta a kulturális-nyelvi és történelmi identitásra alapozott önálló államiság megteremtésére irányuló törekvéssel, e célkitűzés történelmi megalapozásával és indoklásával. A Statútum Preambuluma a következőképpen fogalmaz: „A katalán nép évszázadokon át megőrizte saját önkormányzata melletti szilárd elkötelezettségét,amely az 1359-ben létrejött Generalitatban öltött intézményes formát … a Generalitat életre keltése az 1932-es Statútummal következett be, majd 1977-ben a demokrácia megszületésével, az 1979-es Alapszabály és az 1978-as Alkotmány elfogadásával,valamint az autonómiák államának megteremtésével állt helyre … Katalónia önkormányzatisága az Alkotmányon,a katalán nép történelmi jogain és e keretek között a Generalitat különleges helyzetének elismerésén alapul. Katalónia olyan államon belül fejleszti politikai személyiségét, amely elismeri és tiszteletben tartja Spanyolország népeinek eltérő identitásait.

Katalónia polgári és társadalmi hagyományai mindig a nyelv és a kultúra fontosságát hangsúlyozták … A katalán parlament Katalónia állampolgárainak érzéseit és akaratát tolmácsolva, a széles többség támogatását élvezve *Katalóniát nemzetként határozza meg* (kiemelés tőlem – Sz. I.). A spanyol Alkotmány második paragrafusa – olvashatjuk a Preambulumban – a katalán realitást elismerve Katalóniát *nemzetiségként – nacionalidad* (kiemelés tőlem – Sz. I.) ismeri el.”[11] A nemzet és a nemzetiség fogalma azonban politológiailag és jogilag egyaránt eltérő tartalmat takar. A nemzetiség a többségi állam területén élő (etnikai) kisebbséget jelent. *A nemzet ellenben objektív és szubjektív kritériumokkal leírható, az esetek nagy többségében önálló államisággal rendelkező entitást, vagy pedig egy többnemzetiségű államon belüli államalkotó tényezőt jelenít meg*.[12]

Az 1978. december 6-án elfogadott spanyol alkotmány második és harmadik paragrafusa a fenti eszmefutatás igazát támasztja alá. Az alaptörvény második cikkelye Spanyolország megbonthatatlan területi egységét az autonómiák államát alkotó nemzetek és régiók szolidaritására alapozva leszögezi: „Az alkotmány a spanyol nemzet, valamennyi spanyol közös hazájának megbonthatatlan egységén alapul; elismeri és biztosítja a szolidaritás által egyesített nemzetiségek és régiók autonómiához való jogát.”[13]A harmadik paragrafus a nyelvhasználat elvi kérdéseit rendezi, s kimondja: „A kasztíliai az állam hivatalos spanyol nyelve. Minden spanyolnak kötelessége ismerni és jogában áll használni azt. A többi spanyol nyelv is hivatalos nyelvnek számít az érintett Önkormányzati Közösségekben, Alapszabályaiknak megfelelően. Spanyolország nyelveinek változatos gazdagsága olyan kulturális örökség, amelyet különleges tisztelet és védelem illet meg.”[14]Nem feladatunk itt most az alaptörvény szóhasználatának nem egészen világos pontjaira rámutatni. Arra azonban felhívjuk a figyelmet, hogy az alkotmány a spanyol nemzetet egy olyan többnemzetiségű, többnyelvű közösségnek tartja, amely közösség sokszínű kulturális egységét a spanyol nyelv kasztíliai változatának hivatalos állami nyelvvé nyilvánítása biztosítja.

Katalónia Önkormányzati Alapszabályának 6. § (1) bekezdése ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy: „Katalónia saját nyelve a katalán. Mint ilyen, a katalán nyelv a katalán közigazgatás és tömegtájékoztatás általánosan használt és előnyben részesített nyelve, amely az oktatás és tanulás folyamatának is általánosan elterjedt eszköze.”[15]

Ugyanezen paragrafus második bekezdése *Katalónia hivatalos nyelveként a spanyollal mint államnyelvvel szemben a katalánt nevesíti.* „Katalónia hivatalos nyelve a katalán. – olvashatjuk. – A kasztíliai, mint a spanyol állam hivatalos nyelve szintén hivatalos nyelv. Mindenkinek joga van a két nyelv hivatalos használatára; Katalónia állampolgárainak joga és kötelessége ismerni azokat."[16] Ez utóbbi kitétel komoly vitákat és alkotmányjogi aggodalmakat váltott ki Spanyolországban. Sokan a hatályos politikai és alkotmányos rend súlyos sérelmének tartják az alapszabályban megfogalmazottakat.[17.]

A katalán megoldás ugyanis a Baszkföldi, a galíciai és a valenciai igényeket is figyelembe véve felveti és magában hordozza az alkotmányos modell átalakításának és egy generális államreform beindításának a lehetőségét és szükségességét.[18] Ezek az aggodalmak, valljuk be őszintén, reálisnak tekinthetők. Katalónia Alapszabálya Első Címe Harmadik Fejezete 32. §-nak bekezdései ugyanis nyelvi akkreditációhoz, a katalán nyelv ismeretéhez kötik a közszolgálati, köztisztviselői, közalkalmazotti, tanári és bírói stb. munkaviszony betöltését. A 35. § pedig az oktatás nyelveként a katalánt nevesíti. „Mindenkinek joga van a katalán nyelvű oktatáshoz. A jelen Alapszabály rendelkezéseinek megfelelően általános szabályként a katalánt, mint közvetítő nyelvet kell használni az egyetemi és nem egyetemi oktatásban"[19]

Katalónia komoly erőfeszítéseket tesz a katalán nyelv megóvása és fejlesztése érdekében egy virtuális, ám földrajzi térben ténylegesen létező, a katalán kultúrkörhöz tartozó területek *(Països Catalans – Katalánföld)* szellemi-nyelvi közösségének a megteremtésére. Katalónia legfőbb törvényhozó szervét, a Generalitatot az Alapszabály 6. §-a nem csupán felhatalmazza, hanem fel is szólítja arra, hogy a Katalónia nyelvi örökségét képviselő más spanyolországi autonóm tartományokkal[20] és egyéb entitásokkal mozdítsa elő a kommunikációt és kooperációt.

Katalónia új Alapszabálya rögzíti az Önkormányzati Közösség intézményrendszerét. Ennek megfelelően a Generalitat részét képezi a Parlament, a Generalitat Elnöksége, a Kormány, egyéb hatalmi intézmények (Ombudsman, Számvevőszék stb.), valamint a helyi, a megyei önkormányzatok és az önkormányzatok szövetségei. Az Alapszabály részletesen foglalkozik Katalónia Európai Unióhoz fűződő kapcsolatrendszerével, Katalónia külpolitikai szerepvállalásával, valamint a spanyol központi kormányzattal e téren kialakított, az önálló fellépést, egyben a nemzetközi viszonyok rendszerében a koordinált és közös érdekérvényesítést lehetővé tevő intézményi struktúra megjelenítésével.

A jelzett folyamatok, a Spanyolországban és Katalóniában végbement változások, Baszkföld elszakadási törekvései – mint jeleztük – Hispániában felvetik egy generális államreform és alkotmánymódosítás kérdését.[21]

3. A modell alkalmazhatósága a Kárpát-medencében

Az Ibériai-félsziget nagyobbik államában végbemenő események és folyamatok a Kelet-Közép-Európa országaiban élő nemzeti kisebbségek autonómia törekvései számára is fontos tanulságokkal szolgálnak. A spanyol-katalán megoldás a kulturális nemzetfelfogás jegyében térségünk többnemzetiségű államaiban élő magyar nemzeti kisebbségek esetében is naprendre tűzi a modell érvényességének és érvényesíthetőségének a kérdését. A politikai önkormányzatiság, a személyi és területi autonómia, az identitás megőrzésének és a hivatalos nyelvhasználat összekapcsolhatóságának realitása, az ahhoz szükséges intézményrendszer kiépítése és fenntartása az Európai Unióban már megvalósult demokratikus államépítési gyakorlat alkalmazhatóságára hívja fel a figyelmet. Az összehasonlító társadalomtudományi elemzések legfontosabb hozzájárulása ugyanakkor a különböző típusú

autonómia modellek bevezetéséhez szükséges feltételek számbavétele mellett a hasonlóságok és az eltérések kimunkálása és az abból fakadó következtetések levonása lehet. Az analógiák világára koncentrálva leszögezhetjük, hogy a Spanyolországban Katalónia esetében alkalmazott alkotmányos modellnek a kisebbségek nyelvi, kulturális és politikai jogait rögzítő előírásai hozzájárultak a nemzeti identitások megőrzéséhez. A Kárpát-medencében a szomszédos országokban élő magyarság esetében is ez a helyzet. Az Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, Pannon-Horvátországban, és a Vajdaságban kialakítandó autonómiaformák feltételezik a személyi elven, az adott településen többségben élők helyi (kisebbségi), valamint a települési autonómiák társulásából keletkező autonóm régió formájában szerveződő kulturális, területi, önkormányzati, politikai, gazdasági és részben külképviseleti hatáskörökben megnyilvánuló autonómiát. Ennek kereteit a katalán esethez hasonlóan a Kárpát-medencében is egyrészt a nemzeti kisebbségek államalkotó nemzetként történő elismerése, másrészt az adott állam területi integritásának megőrzése képezi. A folyamat a katalán tapasztalatok alapján természetesen nem nélkülözheti a kisebbségi érdekérvényesítést biztosító intézményrendszer létét, a kisebbség által lakott terület megfelelő gazdasági teljesítőképességét,[22]a nemzeti kisebbség erős regionális tudatának meglétét, önazonosságának szilárdságát és identitásának vállalását, a működéshez szükséges erőforrásokat, az adott állam többségi nemzete, valamint az uralkodó politikai elitek és a társadalmi erők támogatását, a magyarországi és a szomszédos országokban működő magyar pártok, kulturális,tudományos, civil szervezetek és alapítványok közötti konszenzus megteremtését. A párhuzamosságok és az analógiák mellett jelentős különbségek is kimutathatók a Kárpát-medencei népek és a katalán nemzeti önmegvalósítást szolgáló törekvések között. A magyarság szempontjából a jelenlegi helyzet kialakulásának gyökerei dátumszerűen az 1920. június 4-én aláírt Trianoni Szerződés aláírásához nyúlnak vissza. Az 1920-as rendelkezéseket az 1947-es Párizsi Béketárgyalások is fenntartották. Ennek következtében nemzetközi jogi jelleggel három évtizeden belül kétszer is megerősítést nyert a Kárpát-medencei kisebbségi kérdés igazságos és méltányos rendezésének nagyhatalmi érdekek által diktált, erő útján történő szőnyeg alá söprése.

1920 óta e tanulmány megírásáig kilencvenegy év telt el. Az asszimiláció, a migráció, a kényszerű lakosságcsere, a nemzeti kisebbségeket ért politikai-gazdasági jellegű hátrányok, üldöztetések, méltánytalanságok és megtorlások, valamint a napjainkban érvényesülő globális kortendenciák következtében a Kárpát-medence magyarságának százalékos aránya a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézetének 2011-ben kiadott monográfiája által közölt adatok szerint[23] az 1920-as 46,7%-ról 2001-re 40,1%-ra csökkent, miközben létszáma az 1920-as 9 710 500 főről 2001-ben 11 822 000-re nőtt. A számok olvastán örömujjongásra azonban semmi ok nincsen, mivel a népességi szempontból csúcsévnek számító 1980-as esztendő óta eltelt időszakban a Kárpát-medencei magyarság létszáma 13 403 300 főről 1 581 300 főt veszítve csökkent a 11 822 0000-es létszámra és ezen belül éppen az anyaországban élők száma esett tíz millió alá. Erdélyben a magukat magyarnak vallók száma 1920-ban 1 305 800 volt. Ez az akkori lakosság 25,5%-át tette ki. 2001-ben 1 416 800 főről szólnak a források, az viszont már a betelepülő és gyorsabb népszaporulatot produkáló román nemzetiségűek miatt csupán az Erdélyben élő népesség 19,6%-át jelenti. Jelentős létszámveszteséget szenvedett el a magyarság Szlovákiában, a Vajdaságban, Pannon-Horvátországban, a Muravidéken és az Őrvidéken. A létszámvesztés százalékos és abszolút számokban mért arányai nagyobbak, ha az első világháború előtti 1910-es népszámlálás adatait vesszük alapul. A tíz évvel korábban mért adatok valószínűleg jobban tükrözik a tényleges helyzetet, mint az utódállamokban készült felmérések. 1910-ben a 10 036 200 fős Kárpát-medencei összmagyarság a térség lakosságának 49,2%-át tette ki. Arányuk Erdélyben 31,6%-ot, a szlovák részeken 30,2%-ot, a Vajdaságban 28,1%-ot,

Kárpátalján 30,8%-t, Pannon-Horvátországban 3,5%-ot, a Muravidéken 22,9%-ot, az Őrvidéken pedig 9,0%-ot ért el. Összességében azonban elmondható, hogy „ *A világ 13–14 millió magyarja* 90%-nak hazája a Kárpát-medence,a magyar állam évezredes,történelmi területe. Közel 3 milliónyi európai magyar él a Magyar Köztársaság határain túl, akik a kontinens olyan nemzeti kisebbségének számítanak, akiknek a létszáma meghaladja a Föld 86 országáét (pl. Mongóliáét, Lettországét, vagy akár Namíbiáét). A magukat magyar nemzetiségnek vallók közül 9,4 millió Magyarország, 1,4 millió a romániai Erdély, 520 ezer Szlovákia, 290 ezer a szerbiai Vajdaság,151 ezer az ukrajnai Kárpátalja és 15 ezer Horvátország pannon tájának lakója."[24] Nagyon fontos annak hangsúlyozása is, hogy az országhatárokon kívül lakó magyarság nemzetiségi szempontból a katalánokhoz hasonlóan területileg kompakt egységet képez. Elvileg ezért a korábban vázolt feltételrendszer, valamint a szubszidiaritás általános társadalomszervező elvének, továbbá a kisebbségek önrendelkezési jogának érvényesítése lehetőséget nyújt az etnikai alapú politikai önkormányzatiság területi megjelenítésére, az autonómiával rendelkező önkormányzati régió/legfelső középszint adott országban történő létrehozására. Ez a megoldás a nemzetközi jogi státusz quot megváltoztató és felforgató elemeket, vagy szándékokat nem tartalmaz. Nagy Katalónia ábrándjával ellentétben ugyanis nincs szó Nagy Magyarország restaurálásáról. Elméletileg a kettős állampolgárság sem jelent más országok belügyeibe való beavatkozást. Ezt a Spanyol Királyság több latin-amerikai országgal, Románia pedig Moldáviával kapcsolatos kettős állampolgárságra vonatkozó szabályozása is bizonyítja. A katalánok és a Kárpát-medencei magyarság történelmi helyzete és pozíciói között mindazonáltal jelentős államszerveződésbeli különbségek is kimutathatók. Katalónia a „Katolikus Királyok" – Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd – 1492-es országegyesítése óta Spanyolország többkevesebb önkormányzatisággal rendelkező tartománya, az egységes spanyol királyság része. Az 1359-ben létrejött Generalitat életre keltésére csupán az 1932-es önkormányzati Statútummal került sor és az új demokrácia intézményrendszere kiépítésének eredményeképpen fogadták el a második lépcsőben a 2006. júliusi Alapszabályt. A katalánok ugyanakkor a spanyol királyság lakosságának 20%-át teszik ki. A kárpát-medencei magyar államiság ezzel szemben több mint ezer éves múlttal rendelkezik, s a magyarság részaránya a történelmi Magyar Királyság területén 1910-ben 49,2%-ot ért el. Magyarország nem új önálló állam megteremtésére, hanem a nacionalizmus nélküli nemzetfelfogás[25]jegyében az országhatárok virtuálissá válása következtében az identitás alapú politikai, kulturális és területi autonómiát is magában foglaló és békés nemzetegyesítésre törekszik.

Amint azt a katalán tapasztalatok Kárpát-medence számára hasznosítható tapasztalatainak vázlatos áttekintése mutatja, az elemzett problémakör fontosságára való tekintettel további, komparatív szempontokat előtérbe helyező vizsgálódásokat igényel. Aziránt azonban a legcsekélyebb kétségünk sincs, hogy a különböző típusú, szintű és alapú önkormányzatok a jövőben is fontos szerepet játszanak majd az államok életében és a nemzetközi viszonyok rendszerének alakításában.

JEGYZETEK

1. Részletesen lásd: Ricard Zapata-Barrero: Multiculturalidad e inmigración. Editorial Sintesis, Madrid, 2004.
2. José Linz (1992): Politics in a Multilingual Society with Dominant World Language. In: J. G. Savard and R. Vigeault (comps.): Les etats multilingues. Problemes et solution. Presses de Université Laval, Québec. 423. o.
3. Részletesen lásd: – Roberto Blanco Valdés (2005): Nacionalidades históricas y regiones sin historia. Alianza Editorial, Madrid.

4. Andalúzia, Aragónia, Asztúria, a Baleári-szigetek, Baszkföld, Cantabria, Extremadura, Galícia, a Kanári-szigetek, Kasztília-La Mancha, Kasztília és León, Katalónia, Madrid, Murcia, Navarra, La Rioja, Valenciai Közösség.
5. Részletesen lásd: Szilágyi István: Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Napvilág Kiadó, Budapest. 1996. 78– 83. és 133–145. o.
6. Részletesen lásd: Anderle Ádám: Megosztott Hispánia. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.
7. A tizenhárom régió a következő volt: Andalúzia, Aragónia, Asztúria, Baszkföld, Extremadura, Galícia, Katalónia, León, Navarra, Murcia, Ó-Kasztília, Új-Kasztília és Valencia.
8. A kiteljesedett önkormányzatiság sem foglalja azonban magában az önálló államalapítás vagy a kiválás jogát.
9. Az Önkormányzati Közösségek Alapszabályait lásd: Ignacio Torres Muro: Los Estatutos de Autonómia. CEPC, BOE, Madrid, 1999.
10. Az 1992.február 28-i Autonómia Egyezmények,az 1998 július 16-án a katalán és galíciai nemzeti pártok által közzétett Barcelonai Nyilatkozat, az 1998 szeptember 12- én Baszkföldön aláírt Estellai (Lizarrai) Szerződés,valamint a tárgykörben elfogadott különböző alkotmánymódosítások és Alkotmánybírósági Határozatok .
11. Ley Orgánica 6/2006.19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27269.o.
12. A nemzet és a nemzeti identitás kérdésével foglalkozik Szilágyi István: Nemzeti identitás, nemzetfelfogás és kulturális diplomácia a huszonegyedik században. Magyar Tudomány. 2010. 2. sz. 198–208. o. tanulmánya.
13. Jorge de Esteban: Las Constituciones de España. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales (CEPC), 2000. Boletín Oficial del Estado (BOE). Textos y Documentos Madrid. 372. o.
14. Uo.
15. Ley Orgánica 6/2006.19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27270. o.
16. Uo.
17. A spanyol Alkotmánybíróság 2010. június 28-i Határozata több szempontból is alkotmányellenesnek minősítette Katalónia új Autonómia Statútumát. Az ezzel kapcsolatos politikai és jogi vita még nem zárult le. Az Alkotmánybírósági határozatot lásd: Pleno. Sentencia 31/2010, de 28 de junio de 2010.BOE núm. 172, de 16 de julio de 2010.
18. A nyelvi komponens témakörében kibontakozó alkotmányjogi és politikatudományi vita jól nyomon követhető Alberto López Basaguren: Las lenguas oficiales entre Constitución y Comunidades Autónomas:¿desarrollo o transformación del modelo constitucional? Revista Española de Derecho Constitucional, núm. 79, enero-abril de 2007. 87–112.o. tanulmányában.
19. Ley Orgánica 6/2006.19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27274. o.
20. A Spanyol Királyság katalán nyelvű autonóm tartományai közé tartozik: a Baleari-szigetek. A Valenciai Önkormányzati Közösségben beszélt valenciano nyelv is a katalán egyik dialektusának tekinthető. Andorrában szintén a katalán a hivatalos nyelv és Franciaország Katalóniával határos területein sem csupán baszkul, hanem katalánul is értenek. Hivatalos adatok szerint az Európai Unió kilencedik legnagyobb nyelve a katalán. A katalán nyelvterület 68 000 km^2-t tesz ki, 13 530 000 fős népességet számlál. Ezen belül Katalónia Önkormányzati Közösségének joghatósága 32 000 km^2-re és 6 300 000 lakosra terjed ki.
21. Katalónia függetlenné válásáról 2009. december 13-án civil szervezetek kezdeményezésére több mint 160 városban és településen 700 000 állampolgár részvételével referendumot tartottak. A válaszra váró kérdés a következőképpen hangzott: „Egyetért-e Ön azzal, hogy Katalónia független, szociálisan elkötelezett, demokratikus és szuverén jogállam,az Európai Unió tagja legyen?” Bár a voksolás eredménye nem volt kötelező erejű, mivel az alkotmány szerint népszavazást csak a madridi kormányzat írhat ki, José Luis Rodríguez Zapatero miniszterelnök közölte, hogy nem ismeri el a referendumot. A népszavazás egyébként is érvénytelen volt, mivel a szavazásra jogosultak alig több mint 30%-a járult az urnákhoz és azt a Generalitat sem támogatta. A megjelentek 95%-a ugyanakkor

Katalónia önállóságára szavazott. S már újabb szervezetek jelezték, hogy további népszavazásokat terveznek és kezdeményeznek az önkormányzati közösség nagyvárosaiban.

22. Spanyol hivatalos források szerint az egy főre jutó GDP és a gazdasági fejlettség tekintetében Katalónia Baszkföld, Madrid és Navarra önkormányzati közösségek után a negyedik helyet foglalja el az országos rangsorban. Tudományos elemzések ugyanakkor a katalán „boom" végéről írnak. Xavier Casals. A katalán oázis (1975–2010) című könyve alcímében már a délibáb, vagy realitás kérdést állítja vizsgálódásai előterébe. (Xavier Casals: El oasis catalán. 1975–2010. ¿espejismo o realidad? Edhasa, Barcelona, 2010).
23. Magyarország térképekben. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2011. 100. o.
24. I. m. 101. o.
25. Lásd: Szilágyi István: Nemzeti identitás, nemzetfelfogás és kulturális diplomácia a huszonegyedik században. Magyar Tudomány. 2010. 2. sz. 198–208. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Eliseo Aja (2003): El Estado autonómico. Federalismo y hechos diferenciales. Alianza Editorial, Madrid.

A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében (2010) Magyarságtudományi Kutatások. I. (Szerkesztette:Garaczi Imre és Szilágyi István). Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.

Anderle Ádám (1985): Megosztott Hispánia. Kossuth Kiadó, Budapest.

Alberto López Basaguren (2007): Las lenguas oficiales entre Constitución y Comunidades Autónomas: ¿desarrollo o transformación del modelo constitucional? Revista Española de Derecho Constitucional, núm. 79, enero-abril. 87–112. o.

Roberto Blanco Valdés (2005): Nacionalidades históricas y regiones sin historia. Alianza Editorial, Madrid.

Xavier Casals (2010): El oasis catalán (1975–2010). ¿Espejismo o relidad? Edhasa, Barcelona.

Jorge de Esteban (2000): Las Constituciones de España. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales (CEPC), Boletín Oficial del Estado (BOE). Textos y Documentos Madrid.

Horváth Zoltán–Ódor Bálint: (2008): Az Európai Unió szerződéses reformja. Hvgorac Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest.

Ley Orgánica 6/2006.19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27269-27310. o.

Juan José Linz (1992): Politics in a Multilingual Society with Dominant World Language. In: J. G. Savard and R. Vigeault (comps.): Les etats multilingues. Problemes et solution. Presses de Université Laval, Québec.

Magyarország térképekben. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc) (2011). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

Pleno. Sentencia 31/2010,de 28 de junio de 2010. BOE núm. 172, de 16 de julio de 2010.

Szilágyi István (1996): Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Napvilág Kiadó, Budapest.

Szilágyi István (2010/a): Nemzeti identitás, nemzetfelfogás és kulturális diplomácia a huszonegyedik században. Magyar Tudomány. 2. sz. 198–208. o.

Szilágyi István (2010/b):Spain: from the Autonomy Model to thr Federalism – the Case of Catalonia. Comitatus. English Edition. XX. évfolyam, 193. sz. 2010. június.

Ignacio Torres Muro (1999): Los estatutos de Autonómia. CEPC, BOE. Madrid.

Ricard Zapata-Barrero (2004): Multiculturalidad e migración.Editorial Sintesis, Madrid.

SZABÓ PÁL*–FARKAS MÁTÉ**

A FEJLETTSÉG KÜLÖNBÖZŐ FELFOGÁSAI ÉS MÉRÉSEI EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

DIFFERENT APPROACHES AND MEASUREMENTS OF DEVELOPMENT IN EUROPE AND HUNGARY

ABSTRACT

State of development is a fundamental idea in regional policy and considerable amount of money is attached to it (financial aid for the poor countries, support for the convergence regions in the EU, etc.). For this reason the explanation and measurement of this phenomenon is essential demand. In the past years more and more approaches have been formed and this process has created serious debates. One part of it is the explanations of this phenomenon, and its connection to human development, competitiveness, standard of living, happiness etc. Another part is the measurement of the state of development: different statistical indexes and complex indicators are used to measure this phenomenon, in contrast with the GDP per capita. In this study at first the new waves are summarized shortly, thereafter the results of our researches (for Europe and Hungary) are presented. The main questions were: What kind of relations are there between the different approaches and measurements of the development? Is it practical to use the new indicators in regional policy?

1. Bevezetés

A területi kutatásokkal foglalkozó szakterületek és a területfejlesztés, regionális politika sarokköve a fejlettség-elmaradottság, s komoly pénzösszegek mozgatórugója lehet különböző területi szinteken a fejlettség mértéke (az afrikai szegény országoknak nyújtott segélyektől a fejlesztési támogatásban részesített EU konvergencia régiókon át a hátrányos helyzetű hazai kistérségek területfejlesztési támogatásáig). Emiatt e jelenségek értelmezése és mérése alapvető szükséglet. Az elmúlt években felerősödőben a szakmai hév e téren: egyre több értelmezés, közelítés és mérési mód lát napvilágot, s ez egyre komolyabb szakmai és szakpolitikai vitákat generál. Ebben egy külön frontot nyitottak azzal, hogy újabb fogalmakat vittek bele a témába, olyanokat mint a humán fejlettség, a versenyképesség, valamint az életszínvonal, boldogság, szabadság stb., s így egyrészt elméleti oldalról kikezdték az erősen gazdasági bázisú közelítést, másrészt a kérdéskör módszertani oldalát is alaposan felduzzasztották, mivel ezek kapcsán különböző újabb statisztikai mérőszámokat vontak be és komplex mutatókat is készítettek a jelenségek mérésére. E cikkünkben először röviden összefoglaljuk ezeket az újabb utakat, majd ezt követően az európai szinten és Magyarország esetében végzett vizsgálatok eredményeit mutatjuk be, amelyekben arra kerestük a választ, vajon miként függnek össze a fejlettség különböző felfogásai-mérései, valamint célszerű-e eltérni a területfejlesztés esetében a gazdasági fejlettségi felfogástól.[1]

* PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszék.
** BSc, egyetemi hallgató (geográfus MSc), Eötvös Loránd Tudományegyetem.

2. A fogalmi kérdések

A korábbi évszázadokban a társadalom és a gazdaság jóval „megfoghatóbb", egyszerűbben leírható volt, mára viszont rendkívül sokoldalúvá és sokeleművé vált, így számos jelenség egyre nehezebben konkretizálható világunkban; ilyen a fejlettség is: „A fejlettség összetett, sokoldalú, sokdimenziós és (ha mérni próbáljuk) sokmutatós társadalmi jelenség".[2] Ezek vezetnek felfogásának, leírásának, valamint mérésének kaotikussá váló sokaságához. Ráadásul a mai posztmodern közegben már az is kérdés, hogy van-e olyan mint fejlettség, míg a szakpolitika, a területfejlesztés esetében pedig egyesek azt kérdőjelezik meg, hogy szükséges-e pénzt osztani az elmaradott térségeknek, segít-e ez rajtuk. Ezek ellenére a mi álláspontunk az, hogy létezik a fejlettség-elmaradottság jelensége, és szükségesnek ítéljük a számszerűsítést, valamint ezáltal területfejlesztési támogatások osztását, s így a területi kohézió erősítését. Cikkünk ezekből az alapokból indul ki, s célunk rávilágítani arra, hogy a túlburjánzó elméleti-mérési kérdések ellenére valószínűleg lehet és kell is egyszerűen kezelni a jelenséget, s a gazdasági fejlettség és mérőszámai, minden kritika ellenére, alkalmasnak tűnnek erre.

Tény, hogy a klasszikus, gazdaság- és infrastruktúra-fejlődés központú fejlettség/fejlődés-felfogás és mérés egyre nehezebben tartható fent. Ennek okai egyrészt az előbb említett sokszínűség, másrészt a társadalom- és a természeti környezet fontosságának erősödése a szemléletekben.

A földrajzi tér változatossága megfejelve a társadalom és a gazdaság sokszínűségével oda vezet, hogy az egyes, a fejlettséghez sorolható tényezők tekintetében nincs mindig szoros összefüggés, egy térség egyes elemeiben fejlett, míg másokban lehet, hogy kevésbé fejlett. Ennek kapcsán célszerű kitérni a fejlettség sokdimenziós jellegére. A klasszikus négyes osztatot véve beszélhetünk a társadalom, a gazdaság, az infrastruktúra (művi környezet) és a természeti környezet fejlettségéről. (Lehetne részletesebb felbontást is venni, pl. Bartke (2001) szerint egy területi egység hét dimenziója a természeti környezet, a művi környezet, a társadalom, a gazdaság, az életmód, az értékrend és az eszmék[3] – az utolsó hármat azonban mi a társadalom részének tekintjük.) Ezek fejlettségéről lehet beszélni kissé általánosítva, nem konkretizált határokat véve, ugyanakkor ha az ún. területi fejlettségről beszélünk, akkor egy adott térségben, konkrét területi keretben (azaz konkrét földrajzi határokkal lehatárolt egységekben, ország, régió, település stb.) jelenlévő (előbb felsorolt) tényezők fejlettségéről van szó. S ha továbblépünk, akkor ezek a dimenziók még további aldimenziókra bonthatók fel (például a gazdaság szektorokra, a társadalom „ágazatokra" (iskolázottság, egészségügy, életszínvonal stb.), a művi környezet közlekedési, energetikai stb. infrastruktúrára, a természeti környezet pedig a vizekre, a légkőrre, a talajra stb.), amelyek esetében ismét csak értelmezhető (értelmezendő) a fejlettség. Ez a sokszínűség (amely számtalan statisztikai mutatókkal mérve számszerűsíthető) mutatja, hogy mit is jelent a fejlettség összetett mivolta, s így válik érthetővé, hogy miért is olyan sok fejlettségi felfogással találkozunk, és a fejlettség mérése és eredményei attól függhetnek, hogy mely tényezőket, milyen súllyal vesszük figyelembe. Ami lényeges, s már itt kiemeljük, hogy ha ezt a szakpolitika szintjére emeljük, akkor választani kell, s egyértelmű, világos, konszenzuson alapuló felfogásnak és mérésnek kell megjelennie. Másrészt, visszakanyarodva az elindított szálhoz, ami fontos még, hogy az egyes tényezők esetében természetesen vannak különbségek, nem lesz mindig ugyanaz a fejlettségi sorrend térségek között, mert ez függ a kiválasztott tényezőktől. Ugyanakkor az is igaz, mint talán vizsgálataink is alátámasztják, hogy a klasszikus, fejlettséghez köthető mérőszámok esetében nem áll a „fejre a világ", azaz többféleképpen közelítve a jelenséghez, nem jönnek ki teljesen ellentétes eredmények, mindössze egy-egy tényező ill. egy-egy térség specifikuma módosítja a végeredményt, valamint az is igaz, hogy a gazdasági fejlettség jó iránymutató e kérdésben.

A másik része a kérdésnek, hogy a klasszikus fejlettség felfogással szembeni az elmúlt időszakban egyre többen inkább a jelenség társadalmi oldalát (társadalmi fejlettség) hangsúlyozzák. Ennek oka, hogy egyre „ember-központúbbá" válik a világ, egyre érzékenyebb ilyen kérdésekben a társadalom, s egyre nagyobb értéket képvisel az emberi élet és annak minősége. Egyre többen hívják fel arra a figyelmet, hogy a szakpolitikák többségének a végcélja az egyén, a társadalom boldogulásának elősegítése, magasabb életszínvonalának elérése stb. Egy (részben) másik oldalról pedig az fogalmazódott meg, hogy a természeti környezetnek kiemelt szerepe van (erre is érzékennyé vált a világ), s védelme érdekében egyre inkább önkorlátozásra próbálják bírni a társadalmat és a gazdaságot, ami esetünkben azt jelenti, hogy a természeti környezet fejlettségét (ami érintetlenségét, vagy megkímélt ill. megkímélendő állapotát stb. jelenti) is igyekeznek beléptetni a rendszerbe, s egyenrangúvá tenni a gazdasági és a társadalmi fejlettség jelenségével.

Ezen két oldal erősödése azért is feltűnő, mivel a fejlettség általános értelemben vett értelmezése és mérése az elmúlt időszakban, és a legtöbb helyen jelenleg is, inkább gazdasági-infrastrukturális jellegű, s leginkább a gazdasági értéktermeléshez kötött. Ennek oka, hogy eléggé gazdaság és gazdasági fejlődés központú volt a XX. század második fele, s a területi fejlettséghez kapcsolódó szakpolitika, a területfejlesztés leginkább gazdaságfejlesztést jelentett (a termelés, a „termelők", a művi környezet fejlesztése stb. által), s emiatt a fejlettség is leginkább gazdasági fejlettséget jelentett, ehhez kapcsolódó mérőszámokkal együtt (leginkább GDP/fő, GNI/fő). Igazából csak a közelmúltban lett a területi fejlettséghez hasonlóan a területfejlesztés is sokdimenziós.

E kérdéskört taglalja az ún. Stiglitz-jelentés, s arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elég a gazdasági értéktermelésre figyelni csak a fejlettség kapcsán. A Stiglitz-jelentést Nicolas Sarkozy francia államfő felkérésére a Nobel-díjas Joseph Stiglitz vezette bizottság (CMESP, a Gazdasági Teljesítmény és a Társadalmi Haladás Mérésével foglalkozó Bizottság) készítette. A Bizottság célja volt, hogy meghatározza a GDP-nek, mint a gazdasági teljesítmény és a társadalmi haladás mutatójának a korlátait (beleértve a GDP mérésével kapcsolatos problémákat), áttekintsék, hogy milyen további információkra lehet szükség a társadalmi haladást jobban jellemző indikátorok kialakításához, értékeléseket végezzenek az alternatív mérési módszerekről, és megvitassák milyen formában lehet megfelelő módon ismertetni a statisztikai információkat. A jelentés a központba emeli a jólét fogalmát, amely sokrétű dimenziói (felfogásukban): az anyagiakon alapuló életszínvonal (jövedelem, fogyasztás, jó anyagi helyzet), egészség, iskolázottság, személyes tevékenységek (munkatevékenység), politikai szólás-szabadság és irányítás, társadalmi viszonylatok, környezeti tényezők, gazdasági és fizikális biztonság megléte/hiánya. A jelentés leszögezi, hogy a statisztikai hivataloknak különböző mutatószámokkal ezeket mérnie kell (számos indikátor kell), s véleményük szerint komoly igény van e mutatók összegzésére. A jelentés szerint a jólét objektív és szubjektív dimenziói egyaránt fontosak, s véleményük szerint a kutatások kimutatták ezek mérhetőségét. A fenntarthatóság is a dokumentum kiemelt fogalma: véleményük szerint szükséges a fenntarthatóság értékeléséhez is indikátorkészlet előállítása, annak mind gazdasági, mind környezeti aspektusaira.[4] E dokumentum hatása már érezhető, többek között az EU Ötödik kohéziós Jelentése is hivatkozik rá.

A gazdasági fejlettség felfogástól való elmozdulás első komoly és nagy publicitást, s egyre nagyobb elfogadottságot kapott megnyilvánulása az ENSZ-hez kötődik: e szervezet bevezette a Human Development Indexet (humán fejlettség/fejlődés), amelyben a fejlettséget többtényezős formában méri, gazdasági és társadalmi mutatókkal. Újdonsága az, hogy tartalmában elszakad a gazdasági értéktermelésre, jövedelemre korlátozódó fejlettségi mutatóktól, mivel ezek mellett a várható élettartam és az iskolázottság, írni-olvasni tudás is szerepet kap a komplex mutató kiszámításakor.[5] E jelenségnél az emelhető még ki, hogy

egy egyén-központú szemléletet hoz be: maga a jelenség az ember választási lehetőségeit tükröző állapot ill. a humán fejlődés olyan folyamat, amely révén a választási lehetőségek bővülnek, s ezzel nő az egyén szabadsága. Három alapelemet hangsúlyoznak: az egészségi állapot (élettartam), a tudás (iskolázottság) és a jövedelem (életszínvonal); ezek magas értékei magas humán fejlettséget tükröznek, a minél jobb egészségi állapot, a minél nagyobb tudás és a minél nagyobb jövedelem pedig növeli az egyén választási lehetőségeit.[6] Ha ezt területileg értelmezzük: az ilyen egyének nagy aránya a térség társadalmában eredményezi a térség magas humánfejlettségi szintjét. Persze sok kritika éri e felfogást és mutatót is. Egyrészt a HDI alapvetően világszinten értelmezett, sőt Andrási (2009)[7] rámutat, hogy a nemzetközi szakirodalomban a fejlődéstudományi munkákra és a nemzetközi szervezetek ilyen témájú anyagaira rányomja bélyegét a világszint, s így a fejlődő országok-fejlett világ kérdéskörében mozognak, s bár több dimenzióban értelmezik a fejlettséget, de a jellemzők a világszintű ellentétek, problémák indikátorai, s nagyobb arányban társadalmi vonatkozásúak. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a fejlettség felfogása és mérése függ a földrajzi tértől [valamint az időtől (kortól) és a társadalom szemléletétől][8]. Emiatt vitatható például HDI-t számítani egy-egy ország régióira. Másrészt kritizálják magukat a kiválasztott mutatókat: miért nem például a szabadság, biztonság, egyenlőség stb. indikátorai jelennek meg, illetve az egyes kiválasztott mutatók maguk se teljesen megfelelők: az írni-olvasni tudás kultúra-függő, nehezen mérhető, vagy hogy a születéskor várható élettartam helyett a boldogságban, egészségben megélt életévek száma lenne jobb,[9] valamint a GDP is problémás (erről ld. később). Gondként merül még fel az is, hogy a komponensek nincsenek súlyozva, a sima számtani átlagot használják (a HDI úgy is növekedhet, hogy csak a születéskor várható élettartam nő), valamint nem veszi figyelembe az országokon belüli egyenlőtlenségeket – az index akkor is javul, ha csak az ország lakosságának egy kis része javít az oktatási vagy jövedelmi helyzetén.[10] Sőt, a mutatók objektívek, „jól mutatnak a papíron, viszont az emberek életét alkotó szubjektív tapasztalatok realitása és mérése jobb mutatója lehet az általános jólétnek…”,[11] vagy másként felfogva: a választási lehetőségeket a külső környezet jellemzői is befolyásolják, például hiába a nagy választási lehetőség, ha nincs miből, vagy ha nem elérhető, vagy ha a politikai rendszer nem engedi stb. Ezek igazából azt tükrözik, hogy hiába a jobbító szándék, kritikusok és kritikák mindig lesznek. De ez persze nem meglepő.

Az előbb említett tényezők, az egyén választási lehetőségei és a szabadsági fok kérdése köszön vissza egyre több fejlődési (fejlettségi) meghatározásban a különböző külhoni, e témával foglalkozó munkákból.[12] Azonban nem szabad arról megfeledkezni, hogy nem mindegy mi a célunk a fejlettség mérésével, mert ha a területfejlesztést nézzük, akkor az ún. területi fejlettség esetében nem egy társadalmi csoport fejlettségét akarjuk mérni, hanem egy térségét, azaz probléma a túl emberközpontú szemléletek esetében, hogy a térségre csak mint egy társadalmi csoport fizikai megjelenésének kerete tekint, kizárva a térség más alkotóelemeit és azok fejlettségét (a gazdasági tevékenységtől a művi környezeten át a természeti környezetig). Az persze egy külön kérdés, hogy vajon mennyire képeződik le ezen tényezők fejlettsége a társadalmi fejlettségben (a jó környezeti állapot az egészségben, a megfelelő infrastruktúra például az iskolázottságban stb.).

E téma kapcsán röviden tárgyalnunk kell még a boldogság fogalmát is. E jelenséget ötvözi a korábban említettekkel a fejlettséget szintén komplexen (három dimenzióban) mérő ún. Happy Planet Index: a születéskor várható élettartam, a fenntartható fejlődéshez kötődő, a természeti környezet terhelhetőségét tükröző ökológiai lábnyom és a szubjektív elégedettséget tükröző boldogság index a mutató alapjai.[13] (E szemlélet a GDP-t radikálisan elutasítja.) Felfogásukban a boldogság az elégedettséget méri azon egyszerű módon, hogy milyen választ kapunk arra a kérdésre: „Mindent figyelembe véve, összességében mennyi-

re van Ön megelégedve az életével manapság?" (0 = elégedetlenség, 10 = elégedettség); alkotói az országokból gyűjtik be az információkat hozzá. Egyre több vélemény szerint ez a meghatározó, azaz ott kell cselekedni, ahol a nem boldogok az emberek. A jelenség azonban megint csak nagyon sokoldalú, szerteágazó, s egyáltalán nem egyértelmű. Az esőerdőkben elzárt közösségekben élő indiánok a boldogok vagy a gazdag nagyvárosok magas jövedelmű csoportjai? Lehet, hogy mindkettő elégedett, ugyanakkor megismerve egymás életformáját, megfordulhat a kép: az indiánok sportkocsikat akarnak vezetni, a milliomosok meg ökoturisták lesznek… Igazából magához a feltett kérdéshez az kapcsolódik, hogy mihez viszonyítva. S létezik olyan, hogy a boldog tudatlanság? Jót tesz vagy nem a modern társadalom a világ „civilizálttá" tételével? Ami fontosnak tűnik, hogy a mai világban, sajnos(?), egy térség nem nagyon tud és nem is nagyon maradhat ki a „fejlődésből", nem maradtak meg a lehetőségek erre. S ha egy „egyszerű térség" már kapcsolatba kerül az általános felfogású „fejlett térséggel", akkor annak csábító elemei megkérdőjelezik lakóinak saját életével való elégedettségét.

Léteznek még más szemléletek, s a különböző mutatók sora meg csak egyre nő: Bandura munkájában (2008) majd' 180 féle számított mutatót állított össze, amelyekből számos kötődik valamiként a fejlettséghez.[14] Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy nemcsak kritikák vannak, hanem alternatívák is, méghozzá rengeteg. De kérdés, hogy valóban mást mutatnak ezek a mérőszámok? És kell ezekkel kalkulálni a területfejlesztésnek?

3. A mérés kérdései

Alapvető fontosságú, hogy lehet beszélni a fejlettségről, lehet ezt „érezni a levegőben", de ami a cselekvés, szakpolitika számára lényeges, hogy ezt számszerűsíteni, mérni is kell. Miért? Alapvető törekvés a világban különböző területi egységekben, szinteken (különböző formákban), hogy az egyének és a társadalmi csoportok közötti jelentős jövedelmi, életszínvonalbeli különbséget mérsékelni próbálják. Ennek humanitárius oldala és önös érdekei is vannak, ebbe itt részletesen nem mennénk bele. Ami itt lényeges számunkra, hogy a javak, jövedelem átcsoportosítása történhet társadalmi oldalról, azaz egyéni és csoportos szinten (szociális segély stb.) és történhet területi alapon. Mindkét esetben szükség van valamiféle objektív mérési lehetőségre, hogy a társadalom által ellenőrizhető és elfogadható legyen az átcsoportosítás. Az egyéni szinten ez – bár ott is vitatható egy-egy módszer, eljárás és a végeredmény – sokkal egyértelműbb, mint területi szinten. A területek esetében egyrészt probléma, hogy egy térség társadalmi szempontból nem homogén, azaz egy fejlett térségben is élnek emberek alacsony életszínvonalon és egy elmaradott térség esetében is találunk gazdag embereket (magas életszínvonallal). Persze a számuk itt is, ott is viszonylag kevés más térségekhez viszonyítva, emiatt jön ki a statisztikai adatokból, hogy például itt magas, ott alacsony az átlagjövedelem. De itt az átlagon van a hangsúly, s az átlag akár nagy szóródást takarhat. (Ez a probléma nem jelentkezik, amikor egyénileg bírálják el, hogy kinek kell pénzt adni, ki az aki rászorult.) A másik probléma, hogy egy térségben sokféle módon lehet mérni a fejlettséget. Ez megnehezíti a konszenzus kialakulását és társadalmi elfogadhatóságát. Azonban a szakpolitika, a regionális politika számára nem a bizonytalanság és a vita kell, hanem egy konszenzusos módszer, amely révén lehatárolhatók az elmaradott térségek, hogy számukra fejlesztési juttatásokat biztosítsanak. Emiatt szükséges a területi fejlettség mérése. S emiatt áll állandóan a viták kereszttűzében. Kérdés az, hogy milyen konkrét mérési lehetőségek vannak és vajon ezek mennyire hasonlók?

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a területi fejlettség mérésének két alapvető útja van: egyik, amikor egy kiemelt, közvetlen statisztikai számbavétel alapján előállt mutatót hasz-

nálnak a mérésre, a másik, amikor valamiféle komplex mutató készítenek, figyelembe véve a jelenség sokdimenziós, sokmutatós jellegét. Ami érdekes számunkra, hogy vajon elég a gazdasági fejlettséget mérni, egyszerű módon, mert ez úgyis tükrözi a fejlettség más oldalait is, az életszínvonalat stb., vagy szükséges valóban a másfajta, többféle mérési mód.

A területi fejlettség leggyakoribb mérési módja az értéktermeléshez és a jövedelemhez kötődik. A fejlettség klasszikus, világszerte elfogadott mérőszámai a GNI/fő (vagy GNP/fő) és a GDP/fő. Míg az előző csak országos szinten mért mutató, s számos nemzetközi szervezet (OECD, ENSZ, EU stb.) használja, addig a GDP regionális szinten is elterjedt (más néven GRP: Gross Regional Product). Maradva csak a GDP-nél, ha a szakirodalmat áttekintjük, akkor kiderül, hogy a GDP fajlagos verziója, azaz az egy főre jutó GDP általánosságban a területi fejlettség-elmaradottság legfontosabb egydimenziós mérőszáma, ám gyakorta szűkebb értelemben is használják, mint a (területi) gazdasági fejlettség indikátora. Elméleti oldalról nézve inkább a gazdasági fejlettség mérésére használható, azaz a társadalmi fejlettség, vagy a társadalmi-gazdasági fejlettség kicsit más tartalmú, vagy lehet más tartalmú, ám egyre több olyan eredmény születik, amely azt támasztja alá, hogy magának a fejlettségnek is jó indikátora.[15]

Mérési módszere miatt sok szempontból támadható, vitatható mutató a GDP. Az egyik gond az értéktermelés lokalizációja, területi elosztása. Erre példa, hogy egy-egy TNC a különböző országok adózási feltételeitől függően variálja, hogy hol könyveli el az adózásra váró értéktermelését, vagy hogy egy több telephelyes cégnél székhely szerinti lehet a GDP számbavétele, ami erősen kérdőjeles egy országos hatókörű tevékenységet végző közlekedési vállalat esetében. A lokalizált számbavételt másik oldalról megkérdőjelezi a munkaerő ingázásának jelensége is: eltérő lehet, hogy a régión belül az értéktermelésének mekkora hányadát állítják elő helyiek, s mekkora szerepük van ebben az ingázó munkaerőnek. Vitatható a mutató tartalma olyan szempontból is, hogy nem méri az értéktermelés során vagy közvetlenül, vagy közvetve okozott, igaz, gyakran nehezen számszerűsíthető, a természetben vagy a társadalomban jelentkező értékcsökkenést, valamint nem jelentkezik benne a nem számszerűsített értéktermelés. Ezekre megoldást jelent a mutatószám korrigálása, amire többféle kísérlet történt. Egy kísérlet például nonprofit szervezetek által az 1990-es évek elején kidogozott, sajnos csak országos szinten számbavehető index, a GPI (Genuine Progress Indicator, Valódi Fejlődés Mutatószáma). Többféle verziója ismert, de lényege, hogy a GDP-ből levonja a GDP-előállítása során a természetben és a társadalomban okozott veszteségek és költségek értékét (például a GDP-számítás egyik ellentmondásának tartják, hogy nemcsak a kitermelt fa, a kiaknázott ásványkincsek növelik a GDP-t, de a termelés révén leromló környezeti állapot javításának [pl. szennyezés-mentesítés] munkálataiért megfizetett szakemberek fizetése is, vagy például a munkavégzésből [értéktermelésből], a szennyezett környezetből vagy akár a közlekedési balesetekből eredő egészségkárosodás orvoslására megfizetett egészségügyi dolgozók bére is; ezeket inkább le kellene vonni…) és hozzáadja a nem fizetett munkaerő (pl. háztartási munka, társadalmi munka) értéktermelését. Emellett olyan kísérleteket is találunk, amelyek a nem, vagy csak nehezen számbavehető (így becslés útján történt mérés révén keletkező) értékek hozzáadásával próbálják módosítani az értéktermelést, például a fekete gazdaság produktuma is így kerülhet be a GDP-be.

Minden hátránya ellenére azonban ma is több szinten a legelfogadottabb gazdasági fejlettségi indikátor az egy főre jutó GDP, s a legtöbb esetben – ha rendelkezésre áll – prioritást élvez az elérhetősége, összevethetősége és kezelhetősége miatt.[16] (A GDP-t nemzeti valutában, vagy euróban, dollárban szokták megadni, valamint a nemzetközi összehasonlítások miatt vásárlóerő-paritáson.)

Gyakorta használatos mutatószám még egy térség fejlettségének mérésekor az egy fő-

re/egy háztartásra jutó jövedelem. A jövedelemmel kapcsolatban is vannak azonban problémák, egyrészt ez csak a hivatalos jövedelem, nem kalkulál a személyes jövedelmen kívül például a háztájival vagy az állam által nyújtott természetbeni és közszolgáltatásokkal. Ami itt a leglényegesebb számunkra, hogy az egy főre jutó GDP kapcsán kritikáként fogalmazódik meg: nem szükségképpen azt fejezi ki, hogy melyik térség lakói élnek jobban, azaz a jövedelem akár a GDP-nél megfelelőbb mutató lehet a szakpolitikákban (mert jobban kifejezi az életszínvonalat, a jólétet). Azonban, mint látni fogjuk, a kettő szorosan összefügg, de tény, hogy vannak problémás esetek.

Egyrészt példaként hozható, hogy egy térség GDP-jét nagyon megemeli néhány jelentős értéktermelő vállalat (pl. atomerőmű), amely „hátterében" a térség nagyobbik része akár elmaradott is lehet (magas egy főre jutó GDP, alacsony egy lakosra jutó jövedelem), de ugyanakkor ez fordítva is előfordulhat: egy város agglomerációjában az értéktermelés alacsony (kevés a cég), s az itt élők a nagyvárosba ingáznak dolgozni, ugyanakkor jövedelmük, s az életszínvonal magas (alacsony egy főre jutó GDP, magas egy lakosra jutó jövedelem). Utóbbi korrekciójára történhet kísérlet, ilyet találunk például az EU NUTS2 szintű régióira a Negyedik Kohéziós Jelentésben.[17]

Hasonló jellegű problémára pedig az alábbi adatok hívják fel a figyelmet: Kolumbiánál rendkívül magas fajlagos GDP-vel Casanare régió rendelkezik (országos átlag 300%-a, 2000), Chilében pedig Antofagasta régiója van hasonló helyzetben azzal, hogy az egy főre jutó GDP 242% – ugyanakkor két ritkán lakott, perifériális régióról van szó. Az első esetben a kiugró GDP érték oka a nagyfokú kőolaj-kitermelés és szerény népességszám, míg a második esetben pedig a jelentős rézbányászat és a gyér lakosságszám.[18] Egyik régióban sem megfelelő az életszínvonal, s nem lehet azt mondani, hogy fejlett térség, s nincs szüksége valamiféle területfejlesztésre. Itt korrekciót az jelent, ha a GDP-t területre vetítjük (gazdasági sűrűség):[19] az első példa esetében az országos átlag alig kétharmadát éri el, a második esetben pedig kevesebb mint annak a fele. Részben hasonló, részben más a helyzet Európa kapcsán: a régiók esetében nagyon soknak pozíciója eltér a két rangsorban (GDP/fő ill. a GDP/terület); a csekély népsűrűségűek, döntően észak-európai ill. az Alpok vidékének régiói jobban állnak a GDP/fő esetében, ugyanakkor több mint 100 hellyel ugranak előrébb viszont a gazdasági sűrűség szerinti rangsorban, a GDP/fő-höz viszonyítva, a sűrűn lakott régiók, gyenge gazdasági potenciállal. A gazdasági sűrűség mutatója azonban kevésbé kötődik a lakossághoz, illetve annak jövedelméhez, így bár a területfejlesztésben való alkalmazása is megfontolandó lehet (erősen kötődik a regionális politika létének alapjához, a földrajzi térhez), ám fejlesztési tartalma más jellegű (az észak-európai, korlátozott lehetőségek között élő, ám magas jövedelemmel bíró társadalom életterének milyen fejlesztés szükséges).

Egy harmadik problémát pedig a GDP/fő növekedésének jelensége és értelmezése jelenti. Többek felfogásában a tömegtájékoztatás általában csak a GDP növekedéséről számol be (ami pl. magasabb az USA-ban, mint Európában), ugyanakkor az egy főre jutó GDP növekedésének mérése korrigálja a népességnövekedés miatti különbséget (így az EU-27 magasabb növekedést mutat, mint az USA), azaz az egy főre jutó GDP összehasonlíthatóbb és pontosabb mutató, ahogy a Stiglitz-jelentés is kiemeli.[20] Ugyanakkor azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a GDP/fő növekedését okozhatja a népességszám csökkenése, jelentős elvándorlás miatt, nem pedig a GDP növekedése (pl. Spanyolország délnyugati, déli nyugati régiói,[21] l. Farkas M. 2010), Törökország keleti régiói). Azaz nem biztos, hogy a GDP/fő növekedése az életszínvonal emelkedésével jár. Egy más jellegű példát a Stiglitz-jelentésből vehetünk: az egyre nagyobb forgalom lehet, hogy növeli a GDP-t az üzemanyag-fogyasztás fokozódásának tulajdonítható, de az életszínvonalra nem hat ilyen kedvezően. Azaz a gazdasági növekedés és az életszínvonal emelkedése nem

biztos, hogy mindig együtt jár. Kérdés az ezek után, hogy vajon csak egyedi ellenpéldák hozhatók, azaz létezik azért összefüggés, vagy a sok példa már valóban a törvényszerűség ellen szól?

A fejlettséget lehet soktényezősen is mérni, ilyen például a már korábban említett HDI, HPI vagy a Bandura-féle összeállítás mutatói. Ezekre módszertanára külön itt nem térünk ki,[22] mindössze azt emeljük ki, hogy gyakorta előfordul, hogy egy kiemelt statisztikai jelzőszám, konkrétan az egy főre jutó GDP vagy az egy lakosra jutó jövedelem szoros korrelációs kapcsolatot mutat a hosszas munka eredményeként kapott komplex mérőszámmal, így helyettesíthető vele.

4. Az Európai Unió esete

Az Európai Unió esetében a feltett kérdések nagyon meghatározók a regionális politika miatt: már régóta közösségi célkitűzés a tagállamok és régióik közötti fejlettségbeli különbségek csökkentése (területi kohézió, konvergencia), az elmaradott térségek felzárkóztatása. Ennek végrehajtásához azonban meg kell határozni az elmaradottság objektív kritériumát, amely nem más, mint egy statisztikai mutató: a régió egy főre jutó GDP-je, illetve az ország egy főre jutó GNI-ja. A jelenlegi EU regionális politikai ciklusban (2007–2013) e két mutató alapján jelölték ki a támogatásra jogosult NUTS 2 régiókat és országokat.[23] (Az Eurostat az egyes országok azonos metódusú számításaira és adatközlésére alapozva, s további számítások révén az európai integráció országaira, régióra rendszeresen közöl GDP, ill. GNI adatokat.) A tagállami egyeztetések során azonban vissza-visszatérő probléma a gazdasági mérőszám: vannak országok (ill. képviselői) amelyek támogatják a mérőszám alkalmazását, szerintük a kohéziós politikának továbbra is erre az indikátorra kell épülni, s vannak amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy több oldalról (más társadalmi, gazdasági indikátorok alkalmazásával) kell a jelenséget megközelíteni. A központi álláspont azonban az volt sokáig, hogy a GDP/fő mint területi indikátor marad továbbra is a regionális pénzügyi elosztás alapja. Az EU regionális politikája ennyivel lezárja – az egyébként komplex – fejlettség számszerűsítését. Azonban az elmúlt években e téren elmozdulás látszik, legalábbis az elhatározás terén: megjelent egy EU Bizottsági Közlemény (A GDP-n innen és túl. A haladás mérése változó világunkban címmel, COM(2009)0433), amelyben kifejtik, hogy miért jó és mire alkalmas a GDP mint mutató, ugyanakkor – többek között a Stiglitz-jelentésre hivatkozva – leszögezik, hogy a GDP rendeltetése szerint azonban nem alkalmas a hosszú távú gazdasági és társadalmi haladás pontos számszerűsítésére, nem képes többek között a környezetvédelmi fenntarthatóság, a társadalmi integráció stb. mérésére, és e korlátokra tekintette kell lenni. Felhívják arra a figyelmet, hogy a GDP-t kiegészítő és a politikai döntéseket jobban alátámasztó mutatók kifejlesztése jelentős támogatottságot élvez, szükségét látják, hogy a GDP-t más jellegű statisztikai mutatókkal egészítsék ki. Célként ilyen mutatók kidolgozását tűzték ki. A Bizottság 2012-re ígéri ezen témában zajló munka eredményeinek közzétételét. A dokumentumot több plénum véleményezte (Régiók Bizottsága, Európai Parlament stb.), az álláspontot osztják, a fő céllal egyetértenek és üdvözlik a közleményt.

Van azonban már most lehetőségünk arra, hogy meglévő alternatívákkal vessük össze a mérőszámot az Európai Unió 27 tagállama esetében: mennyiben mást mutatnak ezek a mutatók, mint az országok egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelme (GNI)? Ez a regionális politikában azt is jelenti, hogy a jelenlegi ún. kohéziós országok más mutatók szerint is azok?

A 2007–2013-as időszakban az alábbi országok jogosultak a Kohéziós Alap támogatására: Bulgária, Ciprus, a Cseh Köztársaság, Észtország, Görögország, Lengyelország, Lett-

ország, Litvánia, Magyarország, Málta, Portugália, Románia, Szlovákia és Szlovénia. Spanyolország átmeneti támogatásban részesülhet, mivel egy főre eső GNI-je alacsonyabb a 15 tagállamra számított közösségi átlag 90%-ánál. A legújabb GNI-adatok (2010) alapján viszont Olaszország és Írország jelentősen lecsúszott, de még ne került az EU-27 90%-a alá; Olaszország Spanyolországnál (amely átlépte az EU-15 átlagának 90%-át) is alacsonyabb értékkel bír, s az EU-27 átlaga, ill. az EU-15 90%-ának átlaga alá került, Ciprus viszont az uniós átlag 105%-án áll már.

Elsőként érdemes összevetni az egy főre jutó GDP-vel: maga a két mutató rendkívül szoros kapcsolatot mutat *(1. táblázat)*, számottevően mindössze Írország lóg ki (3., ill. 11. a két rangsorban), aminek oka, hogy a transznacionális vállalatok – kihasználva az ír adórendszer előnyeit – úgy manipulálják belső forgalmuk arányait, hogy nyereségük zömét Írországban könyvelhessék el, majd a profitot hazautalják.[24] A szoros összefüggés miatt a továbbiakban csak az egy főre jutó GNI-t vesszük alapul számításainkban.

***1. táblázat.* A fejlettség különböző mérőszámainak kapcsolata az EU országai esetében**

***Table 1.* The connections between the different indexes of the state of development in the EU**

	Egy főre jutó GNI (PPP, 2007, 2010)
Egy főre jutó GDP (PPS, 2010)	0,960
Egy háztartásra jutó jövedelem (PPS, 2007)	0,799
HDI (2010)	0,762
Boldogsági index (2007)	0,641
HPI (2005)	–0,016

Forrás: saját számítás

Érdemes megnézni az egy háztartásra jutó jövedelemmel való kapcsolatot is. Ez a GDP/fő alternatívája, mivel a térségben élők életszínvonalát tükröző fontos jelzőszám; de sajnos az adatgyűjtés és így az adatsor még némileg hiányos, főként regionális szinten, de Ciprusnak, Máltának és Luxemburgnak országos értéke sincs. Az országok esetében a rangsor második fele megegyező a két mutató esetében, az összefüggést a fejlettebb országok rontják el: Írország, Finnország, Dánia, Svédország rosszabb, Ausztria, Belgium kedvezőbb jövedelmi pozíciója figyelhető meg.

Az ENSZ által kidolgozott Human Development Index (HDI) is rendelkezésre áll az EU országaira. A kapcsolat itt is szoros, de nem függvényszerű: a HDI tekintetében számottevően rosszabb helyzetű Portugália, Ciprus, Nagy-Britannia, Ausztria, Luxemburg, Dánia, és érzékelhetően jobb helyzetű Írország, Franciaország, Görögország (a HDI mutató esetében a GDP az egyik tényező). Ha a kohéziós listát nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy Spanyolország és Görögország kedvezőbb helyzetben van e mutató tekintetében, mint Olaszország, Luxemburg, Ausztria és Nagy-Britannia; igaz viszont, hogy elég minimális az eltérés ezen országok értékei között (Spanyolország 0,863, …, Nagy-Britannia 0,849). Az Ötödik Kohéziós Jelentésben[25] viszont azt emelik ki, hogy a klasszikusan számított HDI mutató jelentős korrelációt mutat az egy főre jutó GDP-vel (így a GNI-vel), mivel a többi tényező globális összehasonlításban egyformán magas. Emiatt, hogy jobb áttekintést nyújtsanak az EU-n belüli humán fejlettség sokféleségéről, másfajta módszertant alkalmaztak: az egészségben megélt élettartamot, a háztartások nettó kiigazított jövedelmét, valamint 25-64 éves korú személyek alsó és felső iskolázottsági szintjét vették bele a mutatóba. (A Stiglitz-jelentés ajánlásait követve.)

Az ún. Boldogság index (amelyet 2007-ben mért fel az EUROFOUND) kapcsolata az egy főre jutó GNI-vel már kevésbé erős kapcsolatot mutat. A finnek, máltaiak, ciprusiak, észtek és a lengyelek sokkal boldogabbak, viszont Ausztriában, Németországban, Olaszor-

ságban, Spanyolországban és Portugáliában sokkal alacsonyabb a boldogság index, mint azt a gazdasági fejlettségük mutatja. Erre, ilyen felmérésre alapozni pénzosztást, azonban – jelen állás szerint – nem lehet.

Ha a komplex HPI-mutatót nézzük, akkor kiderül, hogy abszolút nincs kapcsolat közte és az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem között. Ennek oka, hogy a HPI tényezői valóban nem a klasszikus értelmű fejlettséget tükrözik, hiszen a boldogság érzet, mint előbb láttuk, már szubjektívebb, nem kötődik a jövedelemhez szorosan, a környezeti jellemző meg elég hasonlóan nem értéktermelés függő.

E munkában az európai regionális szintre (egy főre jutó GDP, konvergencia régiók, támogatások) külön, részletesen nem térünk ki, ennek következtetései egy korábbi összefoglalóban megjelentek:[26] a GDP korrekciók szubjektívek és érdemben nem változtatnak az elosztások támogatásán; nincs igazi egymutatós alternatívája az egy főre jutó GDP-nek; a fejlettséghez köthető mutatók egyszerűbb kombinációja is már kérdéses, vitatható; a komplex mutatók pedig szubjektívek (tényezők, súlyozás stb.), nehezen kommunikálhatók a köz felé és érdemben nem mutatnak nagyon mást mint a klasszikus egy főre jutó GDP.

Az európai rész zárásaként azt emeljük ki, hogy az elmúlt években az EU regionális politikája pont, hogy az egyszerűség irányába haladt: lecsökkent a célkitűzések száma, így a használt módszertan is leegyszerűsödött, s a régóta élő „elmaradott régiók támogatása” az egy főre jutó GDP alapján maradt meg s vált dominánssá, így megnőtt a területi konvergencia pénzügyi súlya. Kétséges, hogy most ennek további bonyolításába kellene belekezdeni.

5. Magyarország esete

Hazánk területi fejlettségének-elmaradottságának vizsgálatára – főként a rendszerváltást követően – területi szinttől függetlenül sok kísérlet született. Természetesen itt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy milyen fejlettségről beszélünk. Gazdasági értelemben az egydimenziós jelzőszámok közül általában az egy lakosra jutó jövedelem mutatóját – főként települési és kistérségi szinten – szokták használni, megyei és regionális szinten még az egy főre jutó GDP-t, sőt ez utóbbi becslése is megjelent a megyeinél alacsonyabb szinten.[27] E mutatók által kirajzolódó területi fejlettségi képek lényegesen nem térnek el egymástól.

A társadalom oldaláról is közelítve a fejlettség-elmaradottság kérdéskörét, a legtöbbször többdimenziós jelzőszámokat használnak. Ezek előállhatnak egyszerű részindexek átlagolásával – mint a már említett HDI[28] –, de több mutató egyszerűbb és bonyolultabb statisztikai módszerekkel (a pontozásos módszertől a faktoranalízisig) történő összevonásával is, egy komplex fejlettségi indikátorba.[29]

Következő vizsgálatainkban – hasonlóan az előző fejezetben bemutatottakhoz – a különböző gazdasági és társadalmi fejlettségi indikátorok közötti összefüggéseket keressük, s megpróbáljuk Magyarország esetében is alátámasztani azt a feltevést, mely szerint e fejlettségi mutatószámok között hazánkban is szoros kapcsolat mutatkozik. Vizsgálatainkat először a régiók (az Európai Unió NUTS 2-es szintje, 7 db), majd a megyék (NUTS 3, 19+1 db) és a kistérségek (LAU 1, 174 db) szintjén végeztük, alkalmazott mutatóink pedig az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó-alap, az egy lakosra jutó becsült GDP, valamint a becsült Human Development Index voltak, a 2008-as évre vonatkozólag.

A régiók szintjén az egy főre jutó GDP tekintetében Közép-Magyarországé a vezető pozíció, majd Nyugat- és Közép-Dunántúl követi a sorban, míg a rangsort Észak-Magyarország zárja. A nagyrégiók szintjén az alkalmazott mutatók között igen szoros – +0,9 feletti (!) – korrelációs együtthatók adódnak (2. táblázat). Az egy főre jutó GDP és a HDI kö-

zött a legszorosabb a kapcsolat, a régiók e két mutató szerinti sorrendjében egyedül Dél-Dunántúl és Dél-Alföld „cserélt helyet” (a negyedik és ötödik pozícióban; a HDI rangsorában Dél-Alföld lépett előrébb, amely a magasabb születéskor várható élettartam mellett a Dél-alföldi Régió magasabb iskolázottsági szerepével is magyarázható). Az egy főre jutó jövedelemmel is szoros kapcsolatot mutat mind a fajlagos GDP, mind a HDI indikátora. Jövedelmi szempontból az alföldi régiók (Dél- és Észak-Alföld) állnak a rangsor végén, az első négy helyet továbbra is Közép-Magyarország, valamint a dunántúli régiók foglalják el. A korrelációs együtthatók ilyen magas értékei az aggregálásból származó nagyobb homogenitásnak köszönhetők, s mint később látni fogjuk, ezek, az alacsonyabb területi szintre való áttéréssel – s ezzel együtt a vizsgált elemszám növekedésével – alacsonyabb értékeket fognak mutatni.

***2. táblázat.* A fejlettség különböző mérőszámainak kapcsolata Magyarország egyes területi szintjei esetében**

***Table 2.* The connections between the different indexes of the state of development at Hungarian regional levels, 2008**

	Egy főre jutó GDP	SZJA alap/fő	Becsült HDI
RÉGIÓK (7 db)			
Egy főre jutó GDP	1	0,951	0,966
SZJA alap/fő	0,951	1	0,949
Becsült HDI	0,966	0,949	1
MEGYÉK (19+1 db)			
Becsült GDP/fő	1	0,894	0,951
SZJA alap/fő	0,894	1	0,907
Becsült HDI	0,951	0,907	1
KISTÉRSÉGEK (174 db)			
Becsült GDP/fő	1	0,816	0,929
SZJA alap/fő	0,816	1	0,820
Becsült HDI	0,929	0,820	1

Forrás: saját számítás

Megyei szinten – ahogy a *2. táblázat*ból kiderül – a mutatók közötti kapcsolat még mindig erős, a „leggyengébb” kapcsolatot az egy főre jutó GDP és a fajlagos személyi jövedelmek mutatják egymással. A két mutató általi rangsorban a legnagyobb különbség hat helyezés, amely Nógrád megye esetében tapasztalható. A megye az egy lakosra jutó GDP esetében a 20. helyet foglalja el, ugyanakkor a jövedelmek szerint a 14. Ezen eltérés oka feltehetőleg az ingázás hatása lehet, hiszen a Nógrádból Budapestre ingázók termelése a főváros GDP-jét gyarapítja, ugyanakkor a jövedelmek a megyében realizálódnak. Korábbi számítások szerint[30] az eljáró dolgozók aránya Nógrádban a megyei rangsor „élmezőnyébe” tartozik: Pest és Komárom-Esztergom megye után a harmadik legnagyobb ez az érték (11%).

Jelentős rangsorbeli különbségek mutatkoznak még Csongrád és Heves megye esetében is (4 helyezés), ám míg előbbi megye esetében a GDP/fő rangsorban elfoglalt hely a kedvezőbb (8.), addig Heves a jövedelmek rangsorában foglal el előkelőbb pozíciót (9.). Csongrád esetében a GDP lokalizációjával kapcsolatos problémákat érdemes említeni, hiszen a megye hozzáadott értékét nagymértékben gyarapítja az algyői kőolajtermelés, melynek hatása a személyi jövedelmekben gyakorlatilag nem kimutatható, így foglalhat el

négy pozícióval jobb helyet a megye a GDP rangsorában. Heves megye kedvezőbb jövedelmi pozícióját több tényező magyarázza: kedvező a fekvése (M3-as autópálya, nyugati széle gyakorlatilag összeér a budapesti agglomerációval); a megyeszékhely, Eger mellett Gyöngyös, Visonta valamint Hatvan is kedvező helyzetű városoknak tekinthetők; valamint ipari hagyományainak köszönhetően gazdaságában néhány domináns szereppel bíró ágazat is megtalálható (energiaszektor, élelmiszeripar, gépgyártás).[31] Husz Ildikó 2001-re vonatkozó vizsgálatai is hasonló eredményeket mutattak a GDP és a személyi jövedelmek megyei szintű kapcsolatában.[32]

A Human Development Indexszel való kapcsolata a fajlagos GDP-nek igen erős, +0,9 feletti, a Spearman-féle rangkorrelációs együtthatóval mérve pedig ennél is magasabb. A megyék fajlagos GDP, illetve HDI szerinti sorrendjét összevetve egyedül Vas megye mutat – ugyan csak kis mértékű – inkonzisztenciát, hiszen míg az egy főre jutó GDP tekintetében az ötödik helyen áll, addig a HDI rangsorban „csak" nyolcadik, ugyanakkor mind az iskolázottsági, mind a születéskor várható élettartam mutatója tekintetében a középmezőnyben foglal helyet. A HDI GDP-vel való kapcsolatának szorossága azt a feltevést erősíti meg, mely szerint ott érdemes a HDI-t fejlettségi indikátorként használni, ahol az index jövedelmen kívüli komponenseiben nagy különbségek tapasztalhatók.[33]

A HDI jövedelemmel való kapcsolata ugyanakkor a rangkorrelációs együttható alapján alacsonyabb, +0,87. Itt a különbségek mértéke – hasonlóan a GDP és a jövedelmek kapcsolatában – Nógrádban, Csongrádban és Hevesben jelentős, ezek okaira a korábbiakban már utaltunk.

Ha a kistérségeket vizsgáljuk, természetszerűleg már nagyobb inkonzisztenciát tapasztalunk a vizsgált mutatókat tekintve. Az egy főre jutó becsült (!) GDP és a személyi jövedelmek viszonya elsősorban megerősíti a megyei tendenciákat: a Mátra északi lábánál fekvő kistérségek (Nógrádban és Borsod nyugati felében), valamint a várpalotai és a gyulai kistérség jövedelmi pozíciói több mint ötven hellyel jobbak, mint a GDP rangsorban elfoglalt helyek. Jelentős eltérések mutatkoznak még – a SZJA javára – néhány veszprémi és somogyi kistérségben is. A másik „végleten" a már említett Csongrád megyei területek mellett egy-két Kiskunsági kistérség, valamint a Zalakarosi és a Hévízi kistérség foglal helyet, de 25 helyezésnél nagyobb az eltérés az ország északnyugati térségében (Sopron–Fertőd, Csorna, Kapuvár–Beled), valamint néhány hajdúsági, szatmári és felső Tisza-menti kistérségben is.

Az egy lakosra jutó GDP és a Human Development Index kistérségek közötti különbségei – csakúgy, mint az SZJA és a GDP viszonyában – mozaikos területi képpel bírnak. A legtöbb kistérség, mely HDI-jét tekintve jócskán elmarad a GDP-től, jórészt viszonylag rossz demográfiai helyzetének, és/vagy iskolázottságának köszönheti kedvezőtlen pozícióját. Az e tekintetben listavezető kistérségek legtöbbje a Dunántúlon található, közülük is az Őriszentpéteri az, amely az egy lakosra jutó GDP-jét tekintve a 46. helyen áll, a HDI rangsorban azonban csak a 101. A térség mind iskolázottságát, mind születéskor várható élettartamát tekintve a kistérségi rangsor utolsó ötödében foglal helyet. Ilyen „negatív" tendencia jellemez néhány korábbi dunántúli iparváros körüli kistérséget is (Oroszlány, Tatabánya, Dorog).

A rangsor „pozitív végén" – vagyis ahol a GDP/fő által elfoglalt hely jóval elmarad a HDI-jétől – azok a kistérségek találhatók, ahol a HDI egy-egy komponensét tekintve az adott terület relatíve jobb pozíciót tudott elfoglalni: a pécsváradi kistérség (a legnagyobb különbséggel rendelkező kistérség) például az ország 174 kistérsége közül a legmagasabb születéskor várható élettartammal bír, de a zirci vagy a hajdúböszörményi kistérség esetében is e mutató áll a jelentős eltérések mögött. Szeged hasonlóan viszonylag jó demográfiai mutatókkal rendelkezik, de az ő esetében az iskolázottság az, ami javít némileg az egy

főre jutó GDP által elfoglalt 43. helyen: az országban 2008-ban itt volt a legmagasabb a bruttó beiskolázottsági arány.

Ezen túl többféle komplex mutatót is készítettek kistérségekre, ezek eredményeinek és konkrétan a területfejlesztésben használt módszerek eredményeinek hasonlóságára Nagy (2011) hívja fel a figyelmet: számításai szerint a fejlesztési jogosultságot kapó kistérségek lehatárolt köre alig változik a különböző számított „szűrők", a különböző módszerek (komplex mutatók) eredményeként,[34] sőt az egyszerű jövedelem mutató is gyakorlatilag elég.

E tények is azt a feltevést erősítik meg, hogy nem feltétlenül eredményez döntően más területi képet az, ha az egydimenziós, a fejlettség mérőszámaként előszeretettel és széleskörűen használt mutatók helyett komplex mutatókkal operálunk. A Human Development Index esetében is – a már említett GDP-vel való szoros összefüggése mellett – az is problémát jelent, hogy egy-egy dimenzióban (akár az életszínvonal, akár az iskolázottság, akár a demográfia) elfoglalt kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb pozíció jelentős mértékben befolyásolhatja a HDI alakulását. Erre próbáltunk ebben a fejezetben rámutatni, s kiemelni azokat a térségeket, amelyek némileg rontják a fejlettségi mutatók közötti szoros kapcsolatot.

6. Összegzés

Az ilyen jellegű számítások, vizsgálatok nem csak tudományos kísérletezések, hiszen komoly szakpolitikai, s anyagi kimenetük is lehet: a területfejlesztés az elmaradott térségeket próbálja „kiszűrni", hogy részükre támogatást nyújthasson a felzárkózáshoz. Ennek egyszerű és széles körben alkalmazott „szitája" az értéktermelés ill. a jövedelem egy főre jutó értéke. Vizsgálataink és más számítások is azt mutatják, hogy feltehetőleg megfelelő mérőszámokról van szó, nem szükséges bonyolult, komplex mérőszámokat alkalmazni. Főként azért nem, mert egyrészt nem sokban térnek el az így kapott térségi rangsorok, másrészt pedig akkor meg azokat támadják meg (l. HDI kritikái).

Ez azonban egyelőre másként áll az egyes területi egységeknél és szinteken. Az Európai Unióban nem várható érdemi elmozdulás a gazdasági fejlettség szemléletétől, mivel bármilyen komplex mutató elfogadása (közmegegyezés) erősen kétséges, és hát nehéz is olyan mutatót előállítani, ami megfordítaná a sorrendet, s például Romániát, Bulgáriát, ezek régióit fejlettebbnek mutatná mint a nyugat-európai országokat, régiókat. Mindössze a szubjektív boldogság mért értékei révén lehetne másféle pénzfelosztás, vagy a környezeti tényezők alapján, de ez nem valószínű, nem ezen alapul a komplex területfejlesztés. Egy más jellegű törekvés a fejlett térségek részéről szintén nem vezetett egyelőre áttöréshez: a földrajzi alapon összeállás elmaradott térségekkel (Balti-régió, Duna-régió) vagy földrajzi térségtípusokért lobbizás, mint tengerpart, hegyvidék sem vezettek új pénzelosztási mechanizmusok kialakulásához. Úgy tűnik marad a „jó öreg" egy főre jutó GDP és GNI. S elég fontos tény e témakörben az is, hogy ez a metódus, módszertan kedvez Magyarország és régiói számára, így jelenleg érdekünk, hogy ne térjenek el ettől a kohéziós és regionális fejlesztési támogatások osztása esetében. Az ENSZ viszont készített komplex mutatót, a HDI-t (amelynek még változtatott is a számításán), ám ez nem döntőtényező anyagi kérdésekben, nem párosul pénzosztás hozzá. Emellett sokan kritizálják is, a jobbító szándék ellenére sokan vitatják, így kérdés, akkor miért is küzdünk?

A magyar területfejlesztésben pedig a jelentős (EU-s) pénzek a regionális szinten osztódnak, így a kistérségi szintű komplex fejlettségi mérés s ezen alapuló pénzosztás nem jár olyan pénzekkel és előnyökkel, amelyek miatt a mérőszámok küszöbértékeinél tanyázó elmaradott kistérségek hevesen tiltakoznának; lehetne egyszerűbben is mérni a fejlettséget, nem térne el döntően a komplex mérések eredményeitől.

Végezetül az mondható el, hogy összességében társadalmilag még eléggé elfogadott és könnyen kommunikálható mutatók az egy főre jutó GNI, GDP, jövedelem, így feltehetőleg maradnak még fő indikátorok egy ideig, függetlenül attól, hogy nem teljesen hű képét adják a sokdimenziós fejlettségnek.

JEGYZETEK

1. A cikk a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.
2. Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest. 242. o.
3. Bartke István (2001): A területi egyensúlyok. Tér és Társadalom 15.évf. 1. sz. 25–38. o.
4. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
5. Részletesebben l. pl. Nemes Nagy J. 1999, Farkas M. 2011.
6. http://hdr.undp.org/en/
7. Andrási Zsolt (2009): A fejlettség térben és időben változó értelmezése. Diplomamunka, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (témavezető: Szabó Pál) 88. old.
8. Erről l. pl. Szabó 2008.
9. Merwan Engineer–Nilanjana Roy–Sari Fink (2009): „Healthy" Human Development Indices. Department Discussion Paper, University of Victoria, Department of Economics. 32. old.
10. Douglas Hicks (1997): The Inequality-Adjusted Human Development Index: A constructive proposal. World Development 25, No. 8.
11. Garami Erika (2009): A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. Területi Statisztika, 12. (49.) évf. 3. sz. 280–299 old. p. 283.
12. Welsh et al 1990, Sen 2003, Forsyth 2005 – id. és részletesen l. Andrási Zsolt id. mű.
13. http://www.happyplanetindex.org
14. Romina Bandura (2008): A Survey of Composite Indices Measuring Country Performance: 2008 Update. United Nations Development Programme, New York. 96 old.
15. A GDP tartalmának részletezéséről, valamint egyéb értéktermelési mutatók (pl. GVA) leírásáról l. pl. Nemes Nagy 1995, 2009, Bruckner–Gether 2003, Kiss 2003, vagy a vonatkozó EUROSTAT számítási metódust: http://epp.eurostat.ec.europa.eu
16. Nemes Nagy József (1995): A GDP regionális számbavétele. In. Probáld F. (szerk.): Pro Geographia Humana. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 99–118.o.
17. Európai Közösségek (2007) Gyarapodó régiók, növekvő Európa. Negyedik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról. Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg. 252. old.
18. Tallián Imre (2006): Hasonlóságok és különbségek Bolívia, Kolumbia és Chile gazdasági térszerkezetében. Szakdolgozat, ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest (témavezető: Szabó Pál). 102. old.
19. A gazdasági sűrűség a gazdasági területhasznosítás intenzitásának indikátora, a gazdasági aktivitás területi sűrűségének mutatója; arra mutat rá, hogy a termékek és szolgáltatások előállításának telephelyi sűrűsödései hol találhatók, azaz a GDP területre vetítése révén a gazdasági földrajzi centrumtérségek és perifériák kijelölésére kerülhet sor.
20. Európai Közösségek (2010): Befektetés Európa jövőjébe. Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg. 264. old.
21. Farkas Máté (2010): Területi fejlettségi különbségek, konvergencia és térszerkezet Spanyolországban. Területi Statisztika 13. évf. 6. sz. pp. 674–687.
22. Erről l. pl. Nemes Nagy 2009
23. http://europa.eu/pol/reg/index_hu.htm
24. Probáld Ferenc (2007): Írország. In. Probáld F.-Szabó P. (szerk.): Európa regionális társadalomföldrajza. ELT Eötvös Kiadó, Budapest.
25. Európai Közösségek (2010) id. mű.
26. http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2008/1/szabo.pdf

27. L. Lőcsei–Nemes Nagy 2003; újabban Kiss 2010.
28. Erről részletesebben l. Csite–Németh 2007; Farkas 2011; Husz 2002a, 2002b; Nemes Nagy 2009; Rechnitzer–Smahó 2005
29. L. pl. Faluvégi 1995; 2000; 2004; 2005; Faluvégi–Tipold 2007.
30. L. Kiss 2008.
31. Kiss János Péter (2008): A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon. PhD értekezés. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
32. Husz Ildikó (2002a): Az emberi fejlődés indexe. In: Lengyel Gy. (szerk.): Indikátorok és elemzések. BKÁE. Budapest. 23–34. old.
33. Husz (2002a) id. mű.
34. Nagy András (2011): A fejlettség, elmaradottság mérése a területfejlesztési politikában. Kézirat. 161. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Andrási Zsolt (2009): A fejlettség térben és időben változó értelmezése. Diplomamunka, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (témavezető: Szabó Pál) 88. old.

Bandura, R. (2008): A Survey of Composite Indices Measuring Country Performance: 2008 Update. United Nations Development Programme, New York. 96 old.

Bruckner Józsefné–Gether Istvánné (2003): A területi GDP-számítás helyzete, a továbbfejlesztés feladatai. Területi Statisztika 6. évf. 4.sz., 323–333. old.

Bartke István (2001): A területi egyensúlyok. Tér és Társadalom 15. évf. 1. sz. 25–38.old.

Hicks, D. (1997): The Inequality-Adjusted Human Development Index: A constructive proposal. World Development 25, No. 8.

Csite András–Németh Nándor (2007): Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek. 3. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Engineer, M. et al (2009): „Healthy" Human Development Indices. Department Discussion Paper, University of Victoria, Department of Economics. 32. old.

Európai Közösségek (2007): Gyarapodó régiók, növekvő Európa. Negyedik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról. Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg. 252. old.

Európai Közösségek (2010): Befektetés Európa jövőjébe. Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg. 264. old.

Faluvégi Albert (1995): Az elmaradott térségek lehatárolásának módszerei. Statisztikai Szemle, 73. évf. 7. sz. 571–590. old.

Faluvégi Albert (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. Területi Statisztika, 3.(40.) évf. 4. sz. 319–347. o.

Faluvégi Albert (2004): Kistérségeink helyzete az EU küszöbén. Területi Statisztika, 7.(44.) évf. 5. sz. 434–459. o.

Faluvégi Albert (2005): A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása az átmenet időszakában és az új évezred küszöbén. In: Fazekas K. (szerk.) A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon. MTA KTI Könyvek. 11–46. o.

Faluvégi Albert–Tipold Ferenc (2007): A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek 2007. évi besorolása. Területi Statisztika, 10.(47.) évf. 6. sz. 523–541.o.

Farkas Máté (2010): Területi fejlettségi különbségek, konvergencia és térszerkezet Spanyolországban. Területi Statisztika 13. évf. 6. sz. pp. 674–687.

Farkas Máté (2011): A humánfejlettség területi különbségei Magyarországon a kistérségek 2008. évi HDI-jének becslése alapján. Szemináriumi dolgozat, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék 54. o.

Garami Erika (2009): A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. Területi Statisztika, 12. (49.) évf. 3. sz. 280–299. old.

Husz Ildikó (2002a): Az emberi fejlődés indexe. In: Lengyel Gy. (szerk.): Indikátorok és elemzések. BKÁE. Budapest. 23–34. old.

Husz I. (2002b) Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján. In: Lengyel Gy. (szerk.): Indikátorok és elemzések. BKÁE. Budapest. 77–86. old.

Kiss János (2003): A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. Regionális Tudományi Tanulmányok 8.sz. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 39–54.old.

Kiss János Péter (2008): A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon. PhD értekezés. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

Kiss János Péter (2010): A várostérségek GDP-változásának becslése (1995–2007), Kézirat, Budapest, 2010. p. 21.

Lőcsei Hajnalka–Nemes Nagy József (2003): A Balaton Régió gazdasági súlya és belső térszerkezete. In. Nemes Nagy J. (szerk.): Kistérségi mozaik. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. 127–141. old.

Nagy András (2011): A fejlettség, elmaradottság mérése a területfejlesztési politikában. Kézirat 161. o.

Nemes Nagy József (1995): A GDP regionális számbavétele. In. Probáld F. (szerk.): Pro Geographia Humana. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 99-118.o.

Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest. 242.old.

Nemes Nagy József (1999): Humán fejlettségi index. in: Fóti K. szerk. Az emberi erőforrások jellemzői Magyarországon 1999. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Budapest. 63.old.

Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 356 old.

Probáld Ferenc (2007): Írország. In. Probáld F.–Szabó P. (szerk.): Európa regionális társadalomföldrajza. ELT Eötvös Kiadó, Budapest.

Rechnitzer János–Smahó Melinda (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp.

Szabó Pál (2008): A fejlettség, és ami mögötte van. Comitatus XVIII. évf. 2. sz. pp. 52–62.

Tallián Imre (2006): Hasonlóságok és különbségek Bolívia, Kolumbia és Chile gazdasági térszerkezetében. Szakdolgozat, ELTE TTK Regionális Földrajzi tanszék, Budapest (témavezető: Szabó Pál). 102. old.

http://europa.eu/pol/reg/index_hu.htm

http://www.happyplanetindex.org

http://hdr.undp.org/en/

http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2008/1/szabo.pdf

http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

MOLNÁR GÁBOR*

REGIONÁLIS MINTÁZATOK A PRESZÓKRATIKUS FILOZÓFIÁBAN

REGIONAL PATTERNS IN PRESOCRATIC PHILOSOPHY

ABSTRACT

The paper investigates the role of geographical factors in the origins and development of early Greek philosophy. It argues, first, that Jan Assmann's theory of *hypolepsis* offers a plausible answer to the Weberian question concerning the origins of 'occidental rationalism.' Then it set outs to analyze, from a regionalist point of view, the emergence of one of the necessary conditions, identified by Assmann, for hypoleptic intertextuality: social institutions supporting the conversation with long past texts. Two stages in the history of early Greek philosophy are examined: the Milesian period (ca. the first half of the 6th century B. C.) and an – inferred – Ionian one (third quarter of the same century). In the former case the historical possibility of such a supportive social institution is considered (a more or less institutionalized intellectual "school"), whereas in the latter case, the motives for, and the possible forms of, the diffusion of philosophical cultural practice as well as knowledge are investigated.

Max Weber és a görögök

Összegyűjtött vallásszociológiai írásai első kötetének előszavát Max Weber a következő híres mondattal kezdi:

> A modern európai kultúrán nevelkedett ember *[der Sohn der modernen europäischen Kulturwelt]* elkerülhetetlenül és jogosan a következő kérdésfeltevés fényében közelíti meg az egyetemes történelmi problémákat: a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján és csakis itt tűntek fel olyan kulturális jelenségek, amelyek – legalábbis ahogy mi szívesen képzeljük – *egyetemes* jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak.[1]

A következőkben Weber a kulturális innovációk aprólékos, bár némiképp egyenetlen katalógusát adja: a tudomány, a művészet, a technika, a nyomtatott írásbeliség, a felsőoktatás, különösen a szakhivatalnokok képzése, az állam és a gazdaság területén egyaránt a nyugati („okcidentális") fejlődés sajátosságát, egyedülállóan racionális jellegét igyekszik kimutatni.[2] Számunkra most tudománytörténeti tézise érdekes, az a kijelentése, hogy „[c]sak a Nyugaton létezik *»tudomány«* azon a fejlődési fokon, amelyet ma »érvényesnek« tartunk."[3]

Első reakciónk e gondolatmenet olvastán – nekünk, tehetjük hozzá némi öniróniával, a „(poszt)modern európai kulturális világ gyermekeinek" –, hogy Weber itt valamiféle avítt etnocentrizmus reflektálatlan szószólójaként nyilatkozik meg. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a szöveget, sokkal inkább úgy láthatjuk, Jürgen Habermashoz hasonlóan, hogy két ellentétes álláspont közötti csapongás jellemző rá: az (etnocentrizmusként leleplezhető) abszolutizmus vagy univerzalizmus és a kulturális relativizmus között ingadozik.[4] „Az egyetemes történelem problémáiról" olvasunk, amelyek „elkerülhetetlenül és jogosan" vetnek fel számunkra egy kérdést. De ki számára is? A „modern európai", „nyu-

* PhD, adjunktus, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar.

gati" ember számára. Vagyis eszerint a kérdés csak a mi kultúránkon belül tűnik elkerülhetetlennek és jogosnak. Hasonlóképpen, a kérdés az „egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődés" okaira irányul – de egy közbeékeléssel Weber rögtön módosít: inkább olyan fejlődésről van szó, amelyet „mi szívesen képzelünk" egyetemes jelentőségűnek és érvényűnek. Végül harmadszor is: csak a Nyugaton létezik tudomány, olvassuk – legalábbis a ma, általunk érvényesnek tartott formában. Relativisztikus alapállást sugall már az is, hogy a fenti idézetben Weber mind a „tudomány", mind az „érvényes" szót idézőjelbe teszi, valamivel később pedig „a nyugati kultúra sajátos »racionalizmusáról«" ír, és szövege általában is tele van idézőjeles megnevezésekkel.

Valójában azonban éppen az idézőjel-használat vezethet rá egy alternatív értelmezésre. Ez utóbbi szerint Weber megközelítését Peter Berger és Thomas Luckmann megoldásához hasonlónak kell tekintenünk.[5] Amint a sok vonatkozásban a weberiánus szociológiai hagyományhoz kötődő szerzőpáros *A valóság társadalmi felépítése* című tudásszociológiai értekezése bevezetésében megjegyzi, amikor „a valóság társadalmi felépítéséről" vagy tudásról írnak, a „valóság" és „tudás" szavakat minden esetben idézőjelbe kellene tenniük, jelezve, hogy tudásszociológusként nem feladatuk ítéletet alkotni a tudásigények érvényességéről, illetve a vélt valóságok tényleges fennállásáról. „[A] filozófus dolga, hogy arról döntsön, hova kell idézőjel, és hol lehet jó lelkiismerettel elhagyni, azaz hogy határvonalat húzzon a világra vonatkozó érvényes és érvénytelen kijelentések között. A szociológus erre nem képes. Logikailag – ha stilisztikailag nem is – ki kell tartania az idézőjel mellett."[6] Úgy vélem, Webernél ugyanerről a módszertani önkorlátozásról van szó. (Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy ne lenne álláspontja a filozófiai kérdésben.)

Akármi legyen is Weber pozíciója az univerzalizmus és relativizmus kérdésében, történeti vallásszociológiai kutatási programját mindenesetre a fenti kérdés határozza meg. E kutatási program célja, „hogy a nyugati, és ezen belül a modern nyugati racionalizmus *sajátos mivoltát* megismerjük, és keletkezésében megmagyarázzuk."[7] Mint látható, a kutatás két dimenzióban mozog. Egyfelől a világvallások tipizáló-összehasonlító elemzése révén igyekszik megérteni a nyugati racionalizációs folyamatok sajátosságait, mindenekelőtt a világvallások gazdasági etikájának elemzése révén a nyugati kapitalista racionalizmus jellemzőit. A magyarázat itt abban áll, hogy feltárjuk más kultúrák esetében azokat a tényezőket, jellemzőket, amelyek ellentétben álltak a nyugati kulturális fejlődéssel, amelyek tehát másutt nem tették lehetővé hasonló racionalizálódás kialakulását. Másrészt Weber oksági magyarázatot igyekszik adni mind e gátló jellemzők megjelenésére, mind magára a nyugati fejlődésre.[8] Az „oksági hozzárendelés" *[kauzale Zurechnung]* itt igénybe vett módszere 1904-es Objektivitás-tanulmányából származik. A társadalom- vagy kultúratudományok területén eszerint az oksági magyarázat abban áll, hogy konkrét történelmi jelenségek általános kulturális jelentőséggel bíró „oldalait" vagy „alkotórészeit" konkrét okokhoz rendeljük hozzá.[9] Ugyanakkor Weber hangsúlyozza, hogy mindkét irányú oksági összefüggésnek utána kell járni: vizsgálni kell mind a vallási és egyéb eszméknek a gyakorlati életvitelre és ezen keresztül a társadalmi-gazdasági valóságra gyakorolt hatását, mind fordítva, a társadalmi, gazdasági stb. tényezők hatását az eszmékre.[10]

Nyilvánvalóan az első kauzális viszony, az eszmerendszerek gyakorlatformáló oksági szerepe iránti érdeklődéséből következik, hogy Weber ambiciózus összehasonlító-magyarázó programja elsősorban „az életszabályozásnak azt az öt vallási vagy vallásilag meghatározott rendszerét" veszi célba, „amelyek hívők különösen nagy *tömegeit* voltak képesek maguk köré gyűjteni," vagyis a konfucianizmust, a hinduizmust, a buddhizmust, a kereszténységet és az iszlámot, kiegészítve – történeti-megalapozó jelentősége miatt – a zsidó vallással.[11] Így két egymástól nem teljesen független szempontból is háttérbe szorult számára az antik görögség filozófiai-tudományos kultúrája, legalábbis mint önálló, részle-

tes elemzésre érdemes tárgy: egyfelől mert közvetlenül nem volt képes tömegmozgalommá válni, másrészt mert Weber érdeklődése túlságosan az etikai racionalizációra irányul, és a kognitív racionalizációs teljesítmények kevésbé foglalkoztatják.[12] A görög (filozófiai) kultúra sajátosságai persze folyamatosan felbukkannak összehasonlító megjegyzéseiben a kínai, az indiai és a zsidó vallás tárgyalásánál. Könnyen belátható azonban, hogy ez a kontrasztszerep nincs arányban a „hellén szellemnek" a nyugati, európai tudományok fejlődésében, valamint a nyugati tudományosságnak a kapitalista fejlődésben betöltött szerepéről adott elemzésével.[13] Saját célkitűzése és módszertani előfeltevései alapján, elmondhatjuk, Webernek akkor is elemeznie kellett volna a görög filozófiai-tudományos kultúra kialakulását – mint a nyugati racionalizmus kialakulása szempontjából általános kulturális jelentőséggel bíró egyedi jelenséget –, ha arról nem mondható el, hogy „hívők különösen nagy tömegeit" volt képes maga köré gyűjteni.

A hipolepszis

Jan Assmann a hipolepszis fogalmával ad választ Weber kérdésére, legalábbis a racionális tudományos-filozófiai kultúra, azaz „az igazságkeresés logikai szabályainak elkötelezett diskurzus" kialakulását firtató részkérdésre.[14] E terminussal a szövegközi viszonynak a görög írásbeli kultúrában kialakuló sajátos alakját jelöli, amely a szociokulturális koherencia új formáját teszi lehetővé.

Assmann tágabb kultúraelméletét itt csak röviden érinthetjük. Eszerint valamely társadalom kulturális önazonosságát (és ezen keresztül a társadalmi rendet) két eszközzel lehet fenntartani, pontosabban folytonosan újrateremteni: rítusok vagy szövegek segítségével. A kulturális identitás vagy koherencia persze mindkét esetben konstruált dolog, „folytonossági fikció": nem az a kérdés, hogy a jelenbeli kulturális minta valóban egybevág-e a múltbelivel, hanem csupán az, úgy tűnik-e a jelenben élők számára, hogy egybevág. A rituális koherencia esetében rítusok *ismétlése* (vagyis ismétlésük fikciója) biztosítja az identitást, míg a textuális koherenciánál az adott kultúrában megalapozónak számító szövegek *értelmezése* révén megteremtett ellenőrzött variáció. Ez utóbbi három változatát a kánoni szövegek kommentálása, a klasszikus szövegek utánzása és a tudományos diskurzus megalapozó szövegeinek kritikája alkotja, a három típus paradigmatikus példájaként pedig rendre a rabbinikus bibliakommentárt, a görög irodalmat, illetve a görög filozófiát tekinthetjük. A szövegközi viszony e formái közül számunkra a harmadik, Assmann által hipoleptikusnak nevezett viszony az érdekes. A textuális koherenciának ez a válfaja áll a legtávolabb az ismétlésen alapuló rituális koherenciától.

Magát a hipolepszis terminust leginkább egy már folyó diskurzushoz való hozzászólásként, a társalgásba való bekapcsolódásként, a beszélgetés fonalának felvételeként kell értenünk.[15] A hipoleptikus horizontot ekkor az a diskurzusegész, meghatározott témáról folytatott beszélgetés alkotja, amelybe bekapcsolódunk. A hagyományos kommunikációnál a személyes, szemtől szembeni érintkezés keretei általában térben és időben lehatárolják e horizontot: a ténylegesen jelen levő partnerek csak nagyon korlátozottan tudnak más, térben és időben távoli (és főleg: térben és időben „szétszórt") beszélgetésekhez konstruktív módon kapcsolódni. A tudományos-filozófiai kultúra megjelenése a görögöknél Assmann szerint éppen azokon a kulturális és technikai újításokon alapult, amelyek lehetővé tették a hipoleptikus horizont nagymértékű kitágítását. Alapvetően Niklas Luhmann nyomán három feltételt nevez meg.[16] Magától értetődően ilyen az *írás*, amely lehetővé teszi korábbi üzenetek fennmaradását, a beszéd szöveggé alakulását a konkrét szituációból való kioldódás révén.[17] Szükség van azonban az *igazság* olyan – azt mondhatnánk: fallibilisztikus-in-

terszubjektív – fogalmára is, amely szerint „az igazságot még megközelíteni is csak akkor lehet [...], ha az ember búcsút vesz attól a rögeszmétől, hogy valaha is újra kezdheti, ha felismeri, hogy egy már zajló diskurzusba született bele, [...] és megtanul értőn, tudatosan és kritikusan viszonyulni az »előtte szólók« mondandójához."[18] Végül szükség van olyan *keret* kialakítására is, amely helyettesíti azt a konkrét szituációt, amelybe a szóbeli kommunikáció beágyazódik. Az irodalom esetében a megoldás a szituációs keretfeltételek felvétele magába a szövegbe, a tudomány esetében viszont „a társadalomnak kell gondoskodnia a megfelelő keretek megteremtéséről," „ki kell alakulniuk a szövegekkel folytatott párbeszéd »intézményeinek«. A platóni akadémia és az arisztotelészi peripatosz ilyen intézmények."[19]

Assmann tehát – Weberrel ellentétben – nemcsak leszögezi az ókori görögség, illetve a görög filozófia (tényszerűen persze közhelyes) szerepét a nyugati racionalizmus kialakulásában, de a hipolepszis fogalmával plauzibilis, ígéretes magyarázatot is kínál rá. Ugyanakkor Assmann magyarázata pusztán *makroszintű* magyarázat. Megállapítja, hogy milyen feltételei voltak a hipoleptikus intertextualitás kialakulásának, nem bocsátkozik azonban annak vizsgálatába, hogy maguk e feltételek történelmileg hogyan jöttek létre.

A görög alfabetikus írás mint kommunikációtechnológiai újítás megjelenése, valamint a görög írásbeliség kialakulása és az intellektuális fejlődésre tett hatása persze, amint Assmann maga is jelzi, régóta kutatott témák.[20] A görög igazságfogalom története a filozófia-, illetve eszmetörténet-írás klasszikus tárgyaként szintén hosszú előtörténettel rendelkezik, noha ez az előtörténet, úgy vélem, történeti tudásszociológiai megközelítésből további részletes elemzést igényelne.[21] A következőkben azonban csak a harmadik assmanni feltétellel, azoknak a társadalmi intézményeknek a kialakulásával foglalkozom, amelyek keretet biztosítanak a szövegekkel folytatott párbeszédnek. Ennek vizsgálata szintén a tudásszociológia tárgya, itt azonban más megközelítésről van szó. A tudásszociológia előbbi válfaja az érvényességre igényt tartó gondolatok, eszmék (esetünkben: egy sajátos igazságfogalom) létrejöttét és átalakulását meghatározó társadalmi tényezőket kutatja. E megközelítés legszélsőségesebb változata David Bloor úgynevezett „erős programja," amely még a modern matematikai és természettudományos tudást is a fenti tudásszociológiai elemzésnek veti alá.[22] Ezzel szemben az általunk itt követett megközelítés pusztán azokat a társadalmi körülményeket (köztük társadalmi intézményeket) vizsgálja, amelyek közepette a társadalomban tudás létrejön, fennmarad és átalakul, ám nem foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy e körülmények esetleg „konstitutív módon belejátszanak" a tudás tartalmába, érvényességébe is.[23] A két megközelítés természetesen nem zárja ki egymást.

Az alábbiakban ennek a problematikának a társadalomföldrajzi aspektusával foglalkozom. Nem általában vizsgálom tehát, hogy milyen társadalmi intézmények tették lehetővé a késő archaikus Görögországban a hipoleptikus tevékenységként felfogott tudományos-filozófiai gyakorlat megjelenését és elterjedését, hanem kifejezetten az iránt érdeklődöm, hogy a szóban forgó intézmények instanciáinak földrajzi mintázata hogyan befolyásolta e gyakorlat felbukkanásának és mind elterjedtebbé válásának dinamikáját. Általánosabban szólva, a „görög csoda", az ókori görög szellemi innovativitás kialakulása társadalomföldrajzi feltételrendszerének rekonstrukciójához igyekszem tanulmányommal hozzájárulni. Minthogy a tudás, az innovációk és az innovativitás térbeli megoszlása a tudás társadalmi megoszlásának egyik dimenziója, e rekonstrukció természetszerűleg ölt tudásszociológiai jelleget. Sajnos a tanulmány keretei nem teszik lehetővé a részletes elemzéseket, ezért inkább csak e rekonstrukció főbb módszertani kérdéseinek tárgyalására és néhány alapvető összefüggés és hipotézis megfogalmazására vállalkozhatom.

A korai görög filozófia kronogeográfiája

Diogenész Laertiosz, az i. sz. 3. században működő filozófiatörténet-író a következőképpen látja a filozófia születését (I.13.).

> A filozófiának kettős eredete van: egyfelől Anaximandrosszal, másfelől Püthagorasszal kezdődik. Az előbbi Thalész tanítványa volt, az utóbbi pedig [a szüroszi] Phereküdésztől tanult. Az előbbi ágat ezért iónnak nevezzük, mert a milétoszi, tehát ión Thalész tanította Anaximandroszt. A másikat viszont itáliai ágnak nevezzük Püthagoraszról, aki legnagyobbrészt Itáliában művelte a filozófiát.

E gondolat valószínűleg a Kr. e. 2. század elején élt Szótiónra, a filozófiai tanító–tanítvány-láncolatokról szóló úgynevezett diadokhé-irodalom megalapítójára megy vissza, és még Johann Jakob Bruckner 1742-ben megjelent *Historia Critica* című művében is felbukkan.[24] De vajon hogyan alakult ki e felfogás? Steiger (1998, 85. old. 86. lj.) szerint „[v]alószínű, hogy a filozófia kettős – ión és itáliai – eredetéről alkotott koncepció [...] akkor bukkan föl, amikor [újra] fölfedezik a milétosziakat." Ezt megelőzően, a korai, i. e. 3. századi biográfiai irodalom számára viszont Thalész „a hét bölcs egyikeként került szóba, nem pedig mint *filozófus*, Anaximandrosz és Anaximenész alakja a korai biográfusok számára ismeretlen (jóllehet Arisztotelész mindkettejüket említi)." A Szótion előtti életrajzíró-generáció számára ezért sokkal inkább az az elképzelés tűnhetett plauzibilisnek, hogy „a korai görög filozófia egésze – Anaxagorász kivételével – püthagoreus [tehát itáliai] eredetű."[25] E felfogás egyik kezdeményezőjének Steiger a tauromenioni Timaioszt valószínűsíti.

A hellenisztikus, döntően alexandriai filológia, a bio- és doxográfiai, illetve diadokhológiai irodalom önkényes konstrukcióinak, burjánzó fantazmagóriáinak vagy csupán hanyagságának leleplezése vitathatatlanul alapvető feladat a modern, kritikai klasszika filológia számára. E kritika eredményei pedig gyakran mutatják reménytelen vállalkozásnak azt a célt, amelynek eredeti rendeltetésük szerint csak eszközei lennének: az ókori filozófusok és filozófiák megismerését. Mindazonáltal úgy vélem, mégsem az *epokhé* a megfelelő reakció forrásaink általános gyanúba keveredésére. Nem akkor járunk el helyesen, ha tartózkodunk az ítéletalkotástól magára a dologra, esetünkben a korai filozófusok életére, tevékenységére és tanítására nézve.[26] Abból például, hogy a „Milétoszi Iskolára" vonatkozó diadokhé-irodalom legtöbb megállapítása nem magukig a milétosziakig visszanyúló, „folyamatos és organikus hagyományt" közvetít, hanem késői lelemény, még nem következik, hogy mindenestül téves. Egy nem szerves hagyományból származó bio- vagy doxográfiai „adat" lehet például új bizonyítékok felszínre bukkanása után levont, többé-kevésbé megalapozott következtetés is, nemcsak alaptalan spekuláció. Elvégre Steiger is a milétoszi filozófusok újra*felfedezésének* tudja be az ión eredetről szóló koncepció megalkotását. Szkeptikus tartózkodás helyett ezért inkább minél szélesebb és sokrétűbb tudományos apparátussal célszerű megközelíteni tárgyunkat – és természetesen óvatosan, fenntartásokkal kezelni az eredményeket. A magam részéről a tudásszociológia eszköztárának alkalmazását javasolom.

Elmondhatjuk, hogy a modern szakirodalomban meglehetős konszenzus uralkodik a korai görög filozófia fejlődésének főbb állomásaira vonatkozóan, már legalábbis ami e fejlődés kronogeográfiáját illeti.[27] Eszerint a korai görög filozófia és a vele összefonódó tudományosság történeti-földrajzi tagolódása a legvalószínűbben a következőképpen rekonstruálható.

Az első szakasza egyetlen városhoz, a kisázsiai Milétoszhoz köthető. A klasszikus filozófiatörténeti kánon első három szereplője, Thalész, Anaximandrosz és Anaximenész egyaránt e város polgára volt. A filozófia kezdetét a hagyomány egy jól beazonosítható idő-

ponthoz, az i. e. 585. május 28-i napfogyatkozáshoz köti, amelyet Thalész állítólag megjósolt.[28] Annyi mindenesetre valószínűnek tűnik szórványos adatainkból, hogy az i. e. 6. század első felében Milétoszban – és szinte kizárólag Milétoszban – folytattak olyan intellektuális tevékenységet, amelyből a nyugati filozófiai kultúra kialakult. Hurwit egyenesen a filozófia és a tudományok „milétoszi monopóliumról" beszél ebben az időszakban,[29] a hagyományos filozófiatörténet-írás pedig „milétoszi iskolát" emleget.

A következő szakaszban e filozófiai-tudományos műveltség kiáramlik Milétosz közvetlen környezetébe, a kisázsiai ión városállamokba. Erről a folyamatról valójában szinte semmit nem tudunk, csupán az előtte és utána következő korszak alapján kell feltennünk létezését. A 6. század második felében ugyanis két gondolkodó, Xenophanész és Püthagorasz is Milétosszal szomszédos ión városokból (Kolophónból, illetve Szamoszról) érkezik meg Dél-Itáliába. Mindketten a korábban a milétosziak által művelt tudományosság képviselőinek tekinthetők, vagy legalábbis hatott rájuk e tudományosság. Ennyiben a modern filozófiatörténet éppen annak az itáliai ágnak az önállóságát kérdőjelezi meg, amelyet a korai biográfusok az egyetlennek tartottak.

A harmadik stádiumot tehát a filozófiai tevékenység Dél-Itáliába érkezése jelenti. A két közvetítő közül társadalmi tekintetben mindenképpen Püthagorasz volt a sikeresebb. Krotónba érkezése után, a hatodik század utolsó harmadában olyan társadalmi (vallási-politikai) mozgalmat hozott létre, amely néhány évtized alatt átvette a politikai vezető szerepet nemcsak ott, de a környező városokban is.[30]

Az i. e. 5. század első negyedétől kezd aztán e filozófiai-tudományos kultúra a görög kultúrterület más részein is egyre-másra felbukkanni: a dél-itáliai Eleában, Szicíliában (Akragasz, Leontinoi, Himera), újra Ióniában (Epheszosz, Klazomenai, Szamosz, talán Milétosz), az északi, trák partvidéken (Abdéra, Apollónia), és majdhogynem utoljára központi görög területeken (a Peloponnészoszi félszigeten, Thébaiban és Athénban). Nem egészen látjuk azonban világosan, hogy e folyamat hogyan is függ össze a püthagoreus mozgalom belső történetével: dél-itáliai prosperálásával az 5. század első felében, majd a püthagoreus oligarchiának i. e. 450 körülre tehető bukásával és egyes tagjainak kényszerű emigrációjával. Ettől kezdve mindenesetre elmondhatjuk, hogy a filozófiai kultúra, ha szórványosan is, az egész Hellaszt lefedte.

Az alábbiakban e történet első két szakaszával foglalkozom némileg részletesebben: a filozófiai praxis milétoszi eredetével és Milétoszból való eredeti diffúziójával.

Milétosz és a preszókratikus filozófia eredete

A milétoszi filozófusok legvalószínűbb életrajzi adatai a következők:[31]

1. táblázat. **A milétoszi filozófusok kronológiája**

	születési éve		halála éve	működése (i. e.)		
Thalész	624	–	546	585 előtt	–	546 előtt
Anaximandrosz	610	–	546	580 után?	–	546 előtt
Anaximenész	585	–	528/5	546 után?	–	528/5

A három gondolkodó egymáshoz való viszonyára vonatkozó hagyományos közlések azonban (Anaximandrosz „Thalész rokona, tanítványa és utóda" volt – Szuda; Anaximenész Anaximandrosz tanítványa volt – Diogenész Laertiosz II.3.) feltehetően kései spekulációk. Beszélhetünk-e akkor, és ha igen, milyen alapon és milyen értelemben „Milétoszi Iskoláról"? Hermann Diels egy 1887-es írásában határozott igennel válaszol az első kérdésre:

> ...a görög filozófia fejlődése kezdettől fogva ugyanabban a vallási alapon szerveződő céhes vagy iskolaformában ment végbe, amellyel virágkorában találkozunk, és amely szívós állhatatossággal a pogány világ végéig kitartott. Végtére is minden mesterségben és tudományban a testület – és nem az egyén – az első, amellyel történetileg megragadható formában találkozunk, még akkor is, ha később a hagyomány valamely feltalálót vagy alapítót helyezett a kezdőpontjára.[32]

Diels utal a Homéridák céhére az epikus költészetben, az Aszklépidákra az orvoslás terén és a Daidalidákra az építészetben, majd megjegyzi: „Ezek a technikai jártasságot biztosító iskolák magyarázzák a görög művészet és tudomány jellegzetességeit, de egyben gyors fejlődését is ezek magyarázzák, amelyet nem tettek újra és újra kérdésessé autodidakta kísérletezgetések." Ha a filozófiát nézzük, nemcsak a platóni Akadémiára és az arisztotelészi Lükeionra kell gondolnunk, hiszen már a püthagoreizmus is jól szervezett társadalmi formáció volt, még ha szerveződésének természetét nem tudjuk is pontosan rekonstruálni. Így korántsem anakronisztikus a kérdés: vajon a milétosziak nem valamiféle intézményesített társadalmi szervezet keretében tevékenykedtek, (amely, tegyük hozzá, betölthette az általunk keresett, a múlt szövegeivel való párbeszédet lehetővé tevő társadalmi intézmény szerepét). Diels a következő érvvel támasztja alá igenlő válaszát:

> Thalész minden valószínűség szerint nem hagyott hátra írást. Mégis, (...) a későbbi gondolkodók, mindenekelőtt a peripatetikus iskola tagjai, Arisztotelész, Theophrasztosz és Eudémosz bizonyos mértékben ismerték tanítását. Vajon hogyan hagyományozódhatott rájuk? Talán úgy, ahogyan életének egyes tényeit honfitársai emlékezete megőrizte? Bizonyosan nem. Ennek az áthagyományozódásnak a lehetőségét sokkal inkább egy tartósan fennálló iskola meglétében kereshetjük, amely a tantételekkel együtt a kimondójukra való emlékezést, a szerveződéssel együtt az alapító hérosz ünneplését is jámbor módon az utókorra hagyta, hasonlóan ahhoz, ahogy Püthagorasz, Szókratész, Pürrhón és Karnedész tanításáról is a tanítványok kegyessége révén van tudomásunk.[33]

John Burnet egy további érvet hoz fel a Milétoszi Iskola létezése mellett:

> A doxográfusok Anaximenész tanítványaként említik Anaxagoraszt. Ez aligha lehetett igaz, Anaximenész ugyanis minden valószínűség szerint Anaxagorasz születése előtt meghalt. De ezt nem intézhetjük el annyival, hogy az állítás forrása az a tény, hogy Anaxagorasz neve Anaximenészét követte a diadokhé-irodalomban. Az állítás Theophrasztosz egy töredékéből ered, amely szerint Anaxagorasz „Anaximenész filozófiájához társult" *[koinónésas tés Anaxamenus philosophias]*. Ez a kifejezés mármost világos értelmet nyer, ha elfogadjuk a Bevezetésben (XIV. §.) a tudományos „iskolákról" megfogalmazott nézetet. Úgy kell értenünk, hogy a régi ión iskola túlélte Milétosz i. e. 494-ben bekövetkező pusztulását, és Kisázsia más városaiban tovább virágzott. Továbbá azt is jelenti, hogy harmadik képviselője után nem támadt újabb kiemelkedő személyiség az iskolában, ezért bárki volt is a társaság vezetője, „Anaximenész filozófiáját" tanították.[34]

Azt gondolom, hogy Diels és Burnet érve mellé további érveket állíthatunk (noha a magam részéről kevésbé kategorikusan fogalmaznám meg a levonható következtetéseket). Mindenekelőtt egészítsük ki az *1. táblázatot* néhány névvel *(2. táblázat)*!

2. táblázat. **A milétoszi filozófusok és tudósok kronológiája**

	születési éve		halála éve	működése (i. e.)		
Thalész	624	–	546	585 előtt	–	546 előtt
Anaximandrosz	610	–	546	580 után?	–	546 előtt
[Kadmosz?]					550k.	
Anaximenész	585	–	528/5	546 után?	–	528/5
Hekataiosz	550k.	–	476		500k.	
Dionüsziosz					485k.	
Hippodamosz	500k.	–	410k.		450k.	
[Leukipposz?]					440k.	

Ha a filozófusok mellé odaírjuk azokat a személyeket, akik (legalábbis a hagyomány szerint) más szellemi tevékenységet folytattak a 6-5. századi Milétoszban, gyakorlatilag kontinuus láncolatot kapunk.[35] Kérdés persze, hogy mi jogosít fel erre a lépésre minket, hogy ti. a világegyetem keletkezéséről elmélkedő filozófust és a helytörténetet vagy nemesi családok genealógiáját elkészítő logográfusokat egy sorba illesszük.

Induljunk ki a következő képből: a szellemi tevékenységgel foglalkozó személyek viszonylag szűk köre ugyanannak a – heterogén – tudáskészletnek a művelésével foglalkozik. A tudás művelése egyfelől előállítását, másfelől a következő generációnak való átadását jelenti. E két tevékenység között azonban sajátos diszkrepancia mutatkozik. A kutatásban egyéni érdeklődés, érdekek és más esetleges okok következtében nagy eltéréseket találunk: egyesek kozmogóniával, mások helytörténetírással, megint mások várostervezéssel foglalkoznak, és mindegyik a saját területén tesz közzé írásokat. Tanítói tevékenységük során azonban mindannyian ugyanazt a közös tudáskészletet adják tovább az új nemzedéknek, azt a közös tudáskészletet, amelyet valamennyiük írásai gazdagítanak. Az utókor „természetesen" egyéni teljesítményeik alapján kategorizálja az egyes személyeket, így lesz Thalészből bölcs és természetfilozófus, Anaximandroszból természetfilozófus és geográfus, Anaximenészből „csak" természetfilozófus, Hekataioszból logográfus és geográfus, Hippodamoszból pedig várostervező és politikai gondolkodó. Eközben – megint csak „természetesen" – feledésbe merül a tevékenységüket és gondolkodásukat összekötő egység, akárcsak a köztük levő személyes kapcsolatok: vagyis mindaz, ami iskolává, sajátos, hipoleptikus gyakorlatnak keretet adó társadalmi intézmény tagjaivá teszi e személyeket.

Az itt vázolt kép puszta lehetősége, úgy vélem, két fontos módszertani követelményt von maga után: ha a korai görög filozófiai kultúra terjedését szeretnénk rekonstruálni, akkor egyrészt figyelmen kívül kell hagynunk az egyes gondolkodók filozófiai jelentőségére vonatkozó (érték)ítéleteinket; másrészt, figyelembe kell vennünk olyan személyeket is, akiket az (akár ókori, akár modern) hagyományos történetírás más „foglalkozási kategóriába" sorol, és negligál. E módszer ugyanakkor lehetővé teszi olyan összefüggések meglátását, amelyek az antik filológusok sem láttak – ezért sem tudatosan, sem akaratlanul nem hamisíthattak meg.

A magam részéről két további érvet hozok fel a fenti hipotetikus helyzetkép mellett. Egyfelől, azt gondolom, nemcsak a Thalész filozófiai tanítására vonatkozó értesülések fennmaradása magyarázható jól egy tradíciókat őrző szellemi közösség meglétével, de olyan „anekdoták" is, mint Thalész és a priénéi Biasz Paniónionban adott – és meg nem fogadott – tanácsa az iónoknak (Hérodotosz I.170.). Vagy különösen Hekataiosznak az ión felkelés idején Arisztagorasz és párthívei (nyilván szűk körű) tanácskozásán elhangzó – és ugyancsak elvetett – tanácsai (uo. V.36. és 125–126.). Meglehet, hogy Hérodotosznak az ión felkelésről szóló, erősen Milétosz-központú beszámolója jórészt e közösség emlékezetéből táplálkozik (ne felejtsük el, hogy Hippodamosz és Hérodotosz nemcsak kortársak voltak, de athéni és thurioibéli tartózkodásuk alatt valószínűleg érintkeztek egymással).

Másfelől, azok a heterogénnek tűnő foglalkozási szerepek, amelyeket a hagyomány a fenti személyeknek tulajdonít, talán nagyon is ésszerűen összerendezhetők, ha figyelembe vesszük azt a társas-társadalmi miliőt, amelyben e személyek éltek. A jelentős vagyoni egyenlőtlenségek által megosztott, társadalmi konfliktusok sújtotta, ugyanakkor külső (előbb lüd, majd perzsa) fenyegetésnek, aztán tényleges hódításnak kitett, másfelől egyedülálló gyarmatosítási teljesítményt felmutató, eközben felváltva hol oligarchikus, hol türannikus, hol demokratikus uralom alatt álló Milétosz miliőjét. E városállam vezető köreiben az innovatív problémamegoldó mérnök, a múlt megőrzésén munkálkodó logográfus, a tényismereteket felhalmozó földrajztudós, a gyarmatosító és az ideológus-filozófus szerepei, akár egy személyben, akár egy kis csoport munkamegosztásában, könnyen egymásra találhattak.[36]

A kérdés természetesen éppen az, hogy egyik szinten e szerepek között, a másik szinten a szerepeket betöltő személyek között milyen konkrét intézményes kapcsolatok alakultak ki; hogyan függött össze kialakulásuk Milétosz imént csak lajstromszerűen elsorolt mikro- és makrotársadalmi jellemzőivel; és végül: hogyan járultak hozzá ezek az intézményes kapcsolatok a milétoszi filozófiai és tudományos forradalom kibontakozásához. Ezeknek a kérdéseknek azonban a jelen tanulmány csak a felvetésére vállalkozhatott.

Iónia – a filozófiai tevékenység korai diffúziója

Fentebb azt állítottam, hogy szinte semmit nem tudunk arról a folyamatról, amelynek során az eredetileg csupán Milétoszra korlátozódó filozófiai-tudományos tevékenység eljutott a szomszédos városokba. Valójában van néhány támpontunk, ám mielőtt ezekre rátérnénk, vegyük számba a lehetséges forgatókönyveket!

A preszókratikus filozófia terjedésével kapcsolatban három lehetőséget vehetünk figyelembe. Az elsőt *disszeminációmodellnek* nevezhetjük. Eszerint a Milétoszban megjelenő új intellektuális gyakorlat, amelyet akkor sokkal valószínűbben *historié* ('kutatás') néven, mintsem filozófiának neveztek, e városból, „Iónia ékkövéből" fokozatosan terjedni kezdett, előbb a közelebbi ión városállamokba, majd Hellász egyre távolabbi vidékeire. Terjedésének hordozói személyek és/vagy írott szövegek voltak. E kiáramló kulturális minta bizonyos poliszokban (Szamoszon, Kolophónban, majd Krotónban, Metapontionban stb.) megtermékenyített különböző egyéneket vagy társas köröket, ám a különböző leszármazási vonalakon elhelyezkedő másod-, harmad- és további generációs közösségek között azután (hosszabb ideig) nem, vagy csak esetlegesen volt érintkezés.

A második alternatíva a *hálózat-modell*: Ez abban tér ez az előzőtől, hogy itt a Milétoszból kiinduló diffúzió során egymással kapcsolatban, interakcióban maradó körök jönnek létre, amelyek így mind nagyobb arányban hálózzák be a korabeli Görögországot, egyetlen (jóllehet viszonylag ritka szövésű) diszkurzív közösséget alkotnak.

Végül harmadszor, egyfajta *rostély-hatás* érvényesülését sem zárhatjuk ki. Eszerint a Milétoszból kisugárzó filozófiai kultúra akár egészen széles körben elterjedhetett a görög kultúrterületen (elsősorban a passzív befogadó közönségét tekintve), ám az így kialakuló diszkurzív közösségből (esetleg több szegregált közösségből) csak erősen megszűrt információk maradtak fenn (nyilván leginkább az aktív, eredeti teljesítményt nyújtó befogadók működésének reliktumai).[37]

Mindhárom alternatívára utaló jeleket találunk a meglévő – rendkívül szűkös – történeti anyagban. Valószínű, hogy nem annyira az a kérdés, hogy melyik *a* történetileg hiteles leírása az eseményeknek, mint inkább az, milyen arányban, milyen konfigurációban jellemezték a korai görög filozófiai mozgalom kibontakozását.

E kulturális diffúzió történetének (vagy a másik oldalról fogalmazva: a rekrutáció, az új szellemi mozgalomhoz való csatlakozás történetének) vizsgálata során természetesen az írásbeliség szerepét sem szabad elhanyagolni. A tudás társadalmi-térbeli megoszlásának egyik lényeges aspektusa az írott szövegek hozzáférhetőségének kérdése. Írott szövegekben gazdag társadalom esetében (nevezzük ezt „könyvkultúrának"), vagyis olyan társadalom esetében, amelyben ugyanaz a szöveg nagy példányszámban van jelen és a társadalom egész földrajzi területét viszonylag egyenletesen lefedik azok a helyek (például közkönyvtárak, könyvesboltok), ahol nyilvánosan hozzáférhető, ennek az összefüggésnek nincs igazi jelentősége. Az írásbeliséget ismerő, ámde írott szövegekben szegény társadalom („kéziratkultúra") esetében viszont, ahol egy-egy szövegnek tipikusan csak egy vagy kevés példánya van forgalomban, megnő a szövegekhez való hozzáférés jelentősége valamely szakmai kör toborzódása szempontjából.[38] Ilyen esetekben nyilvánvaló, hogy a személyes kontaktus szerepe sokkal nagyobb.

Ezt erősíti meg az is, hogy a Hérodotosz (I.142.) által felsorolt tizenkét szövetséges ión város (Milétosz, Müusz, Priéné, Epheszosz, Kolophón, Lebedosz, Teósz, Klazomenai, Phókaia, Szamosz és Khiosz) közül ilyen vagy olyan formában nyolcnak volt valamilyen szerepe a korai görög filozófia történetében. Milétosz, Szamosz és Khiosz több, Kolophón, Epheszosz, Klazomenai és esetleg Priéné egy a korai filozófiai mozgalomhoz sorolható személy szülővárosa volt. Érdekesebb – mert kevésbé szembetűnő – azonban a másik összefüggés: Milétosz, Teósz, Phókaia és bizonyos tekintetben Klazomenai egyaránt alapítottak olyan gyarmatot, ahonnan később ismerünk filozófust. Milétosz Küzikoszt, Szinópét és Apollóniát, Phókaia Lampszakoszt és Eleát, míg Klazomenai kudarcba fulladt kísérete után Teósz alapította meg maradandóan Abdérát.[39] A mozgalom kezdeti szakaszát tekintve ez igencsak jelentékeny aránya az érintett városoknak, és arra utal, hogy ebben az időszakban a filozófia mint kulturális minta terjedésében a személyek közötti érintkezésnek, méghozzá bizalmi viszonyon alapuló érintkezésnek volt döntő szerepe.

Ahogyan az előző stádiumnál, úgy itt is ezeknek az érintkezéseknek az intézményes formája és történelmi megvalósulásuk jelenthetik a jövőbeli kutatás alapkérdését, amelyre választ kell találnunk, ha Assmann makrotörténelmi tézisét a sajátos görög „eszmefejlődésről" mikroszinten is meg akarjuk érteni.

Nehézséget jelent azonban már e második stádium kialakulásának magyarázata is. A diffúzióval kapcsolatos legalapvetőbb probléma – amely csak még súlyosabbá válik, ha elfogadjuk az előző fejezet Dielstől származó hipotézisét egy intézményesült milétoszi tudományos kollégium fennállásáról –, hogy vajon miért mondott le Milétosz arról az intellektuális monopóliumról, amely az i. e. 6. század első felében láthatóan jellemezte.

Csábító a gondolat, hogy e tényt összefüggésbe hozzuk Hérodotosz (I.170.) már említett anekdotájával, amely szerint Thalész – valamikor Ióniának az i. e. 546/5 évet követő perzsa leigázása előtt – azt tanácsolta az iónoknak, hogy egyesítsék városaikat egyetlen állammá, amelynek központja a terület közepén fekvő városka, Teósz legyen, „a többi város lakosságának pedig olyan hatóságai legyenek, mintha csupán községek lennének." (Nem kevés önmegtartóztatásra lehetett szüksége e tanácshoz egy milétoszinak!) A javaslat a tizenkét ión város közös szentélyközpontjában és tanácskozóhelyén, Paniónionban hangzott el. Másfelől Anaximandrosz esetében van okunk feltételezni, hogy természetfilozófiai művét nagyjából ugyanebben az időben (i. e. 548/7-ben) tette közzé, talán a korban bevett módon, egy templomban (Paniónionban?) nyilvánosan elhelyezve.40 Az akkortájt húszas éveiben járó Xenophanész, Püthagorasz és talán néhány ismeretlen társuk ekkor nyerhettek beavatást (akár személyes tanítás, akár olvasás révén) a milétoszi bölcsességbe. Lehetséges volna, hogy a perzsa veszély valamiféle Milétosz vezette – kérészéletű – pánión egységmozgalmat hívott volna létre,[41] és a korábban kisarjadt filozófiai-tudományos kultúra en-

nek hatására szabadult ki Milétosz falai közül, megtermékenyítve/megfertőzve a görög kultúrát, majd azon keresztül a nyugati civilizációt? Ha ez bizonyítható lenne, elmondhatnánk, hogy meglehetősen szép példányára bukkantunk a pillangó-*hatásnak*...

JEGYZETEK

1. Weber 2007 [1920], 9. old.
2. Jürgen Habermas (1987 [1981] 226. skk., különösen 237. old.) Parsons nyomán a társadalom–kultúra–személyiség séma alapján rendezi el Weber felsorolását a társadalmi modernizáció, a kulturális racionalizálódás és a módszeres életvezetés jelenségcsoportjaiban.
3. Weber id. hely. [Kiemelés az eredetiben. M. G.]
4. Habermas i. m., 253. old.
5. Vö. Berger és Luckmann 1998 [1966] 11. skk.
6. I. m. 12. old. [A fordítást több ponton módosítottam. M. G.] Ennek a filozófus és a szociológus közötti békés munkamegosztásnak a problematikus voltáról lásd Molnár 2005, 23. skk.
7. Weber 2007 [1920], 19. old. [Kiemelés az eredetiben. M. G.]
8. Uo.
9. Weber 1998 [1904], 36. old.
10. Weber 2007 [1920], 19. old. Vö. ehhez Némedi 2005, 216. skk.
11. Weber 2007 [1915], 51. old. Hidas (2007: 695. old.) szerint Weber eredeti tervei szerint a következő kultúrák tárgyalását tervezte: „Kína, India, az ókori zsidóság, az őskeresztény ség, a rabbinikus zsidóság, érintőleg az egyiptomi, a mezopotámiai és a zarathusztrai etika, majd az iszlám, a keleti kereszténység, végül a nyugati (antik és középkori) kereszténység, és az újkori nyugati, reformáció utáni kereszténység” (i. h.), amelyek közül – mint ismeretes – végül csak az első három készült el. Schluchter (1981 [1979], 148. old.) ezzel szemben Weber egy 1919-es J. C. B Mohrhoz írott levelét idézi, amely – a ténylegesen el nem készült részek vonatkozásában – a következő tervet fogalmazza meg: „az egyiptomi, mezopotámiai és a zoroasztriánus etika rövid tárgyalása, továbbá vázlat a nyugati polgárság fejlődéséről az ókorban és a középkorban”, majd az őskeresztény ség, a rabbinikus zsidóság, az iszlám, a keleti kereszténység, végül a nyugati kereszténység (középkori, majd reformáció utáni stádiuma). Ez utóbbi terv szerint nyilvánvalóan az „ókori nyugati polgárságnak” szentelt részben kapott volna helyett a görög filozófiai kultúra tárgyalása.
12. Az előbbihez lásd pl. Weber 2007, 591. old.; az utóbbihoz vö. Habermas i. m. 277. és 290.
13. Weber (2007 [1920], 9 skk.) az európai tudományosság következő sajátosságait tulajdonítja a görögöknek: a csillagászat matematikai megalapozása, a racionális geometriai bizonyítás, a thuküdidészi „pragma” a történetírásban, illetve az arisztotelészi rendszeresség az államtudomány-elméletben.
14. Assmann 1999 [1992] 273. skk. Az „okcidentális racionalizmus” fordulat egyértelmű Weber-allúzió. [A hipolepszis szót az Assmann-könyv fordítójától eltérően erősebben magyarítom. M. G.]
15. Vö. Molnár 2009, ahol azt igyekeztem kimutatni, hogy a hipolepszis assmanni fogalma termékenyen összekapcsolható Randall Collins interakciós rítus-koncepciójával.
16. Assmann i. m. 276. skk. Vö. Luhmann 1980 és 2009 [1984].
17. Vö. Thomas 1992, 34. old.: „Plato points out [the written word’s] mnemonic value, and one must insist that a written text does enable the complex ideas of individuals to be preserved far more easily than oral tradition could. It also enables successors – as well as distant contemporaries – to examine, criticize and build upon someone's work more easily, as did the Presocratic philosophers. The Greek tradition of philosophical speculation could be refined and passed down in a manner that oral transmission surely could not have achieved.”
18. Assmann, i. m. 280. old.
19. I. m. 278. old.
20. Lásd újabban Thomas i. m. és Wilson 2009 elemzéseit, az alapvető szövegek magyarul: Nyíri és Szécsi 1998.

21. Lásd pl. Mannheim 1996 [1929], Bloor 1999 [1976], Luhmann 1999 [1970], és Foucault 1998 [1973] kezdeményezéseit.
22. Lásd Bloor i. m., illetve eredetileg Bloor 1976; [2]1991.
23. A „konstitutív belejátszás” *[konstitutive Hineinragen]* kifejezés Mannheimtől (2000, 305) származik.
24. Vö. Diels 1879, 176. és Braun 2001 [1990], 36. old. A diadokhológiai hagyományhoz lásd még Mansfeld és Runia 2009, 73. skk. – Brucknernél, egyébiránt, a tudásszociológiai problémafelvetés előképe is megjelenik, még ha csak a Bloor (1999 [1976], 431. old.) által a pusztán a „tévedés szociológiájaként” következetlenségéért bírált változatban is. Mint Bruckner írja: „Figyelmünknek nemcsak magára az explicit rendszerre kell irányulnia, amikor egy filozófiát tanulmányozunk, hanem a filozófusok körülményeire, vérmérsékletükre, neveltetésük módjára, mestereikre, akiket többé-kevésbé utánoznak, ellenfeleikre, akikkel téziseiket szembeszegezik, pártfogóikra, életmódjukra, arra a népre, amelyből származnak, és arra, amelyben élnek, és még sok egyébre is. Ezek a körülmények nagymértékben befolyásolták a filozófiai rendszereket, és ha lebecsüljük őket, áthatolhatatlan homályba kerülünk. Ha ellenben számot adunk róluk, nagy fény (magna lux) önti el a filozófia történetét.” Idézi Braun 2001 [1990], 136. old.
25. Steiger, id. h. [Kiemelés az eredetiben.]
26. Vö. Steiger i. m. 15. old., ahol két meggyőződést említ az általa alkalmazott „szkeptikus módszer” alapjaként: „1. Nem tudhatjuk megítélni, hogy mit tanítottak valójában a preszókratikusok, mivel a fönnmaradt anyag sem kontextuális értelmezésre, sem az intenció értelmezésére nem alkalmas. 2. Tanításukat nem tudjuk értelmezni. Ami értelmezhető, az a szekundér kontextusok készlete.”
27. Lásd pl. Kahn 1960, 204. skk.; Guthrie 1962, 3–4. old.; Kirk, Raven és Schofield 1998 [1957; [2]1983] 123., 317. és 501. old.; Kahn 1979, 9–10. old.
28. Hérodotosz I. 74. A tudománytörténészek általában rámutatnak, hogy Thalésznak nem állt rendelkezésére sem a megfelelő tudományos elmélet a napfogyatkozás lényegének megértéséhez, sem a megfelelő matematikai eszköztár e számítás elvégzéséhez. Számtalan javaslat született már arra, hogy ennek ellenére hogyan lehetett képes legalább ráhibázni az időpontra, legújabban lásd Couprie 2011.
29. Hurwit 1985, 203. old.
30. Lásd mindehhez Dunbabin 1948, 358–365. old., az újabb irodalomhoz lásd Huffman 2011.
31. A számításokról – és az adatok rendkívül problematikus voltáról! – lásd pl. Kirk–Raven–Schofield 1998 [1957; [2]1983], 125., 158–159. és 219–220. old.
32. Diels 1887, 243. old. [A saját fordításom. M. G.]
33. I. m. 246. old.
34. Burnet 1920.
35. A szögletes zárójel és a kérdőjel Kadmosz esetében azt jelenti, hogy történetisége vitatott; Leukipposz esetében viszont milétoszi származásának kérdésességére utal.
36. Milétosz archaikus kori társadalomtörténetéről lásd Gorman 2001 és Graeves 2002.
37. Vö. mindehhez Molnár 2000.
38. A „könyvkultúra” és „kéziratkultúra” elnevezés talán nem a legszerencsésebb. Korántsem szabad e különbséget azonosítanunk a könyvnyomtatás előtti és utáni írásbeli kultúrákkal, noha nyilvánvalóan a könyvnyomtatás elterjedésének köszönhető, hogy a modern társadalmakban a könyvkultúra a domináns. A nyomtatásnál lényegesen nagyobb erőfeszítéssel ugyan, de szövegek üzemszerű kézi másolása révén is kialakítható könyvkultúra (mint például a késő középkorban), illetve könyvnyomtatással rendelkező társadalmakban is működhetnek kéziratkultúrák (pl. a szamizdat-irodalom, vagy éppen az egyetemi előadásjegyzetek esetében). A könyvkultúra *sine qua non*ját – mai tudásunk szerint – a teljes lefedettségű vezeték nélküli internethálózatról ingyenesen letölthető elektronikus könyvek jelentik. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a térbeliség csak az egyik dimenziója a tudás, illetve a szövegek társadalmi megoszlásának. A hozzáférés korlátozottságának más társadalmi okai is lehetnek (így még az ingyenesen letölthető e-könyv is csak annak számára hozzáférhető, akinek van megfelelő számítógépe és internethozzáférése). Továbbá, mint a szamizdat példája mutatja, a könyvkultúra/kéziratkultúra terminuspár által jelölt különbséget nem volna helyes egész társadalmaknak a rendelkezésükre álló

szövegek összességéhez való viszonyára korlátoznunk. Éppúgy – sőt, talán több haszonnal – alkalmazható kisebb társadalmi egységek speciális szövegtípusokhoz való viszonyának jellemzésére.

39. Lásd Hansen és Nielsen 2004.
40. Lásd Hahn 2001, 47. skk. – Fél évszázad múltán állítólag majd Hérakleitosz is teszi Epheszoszban (Diogenész Lertiosz IX.6.).
41. A perzsa hódítás után Milétosz kiváltságos – tehát elkülönült – helyzetbe került és nem küldött képviselőket (*probuloszokat*) Paniónionba, vö. Hérodotosz, I.141. és 169. Kiváltságos helyzetét annak köszönhette, hogy ha részt vett is valamiféle perzsaellenes pánión unióban, idejekorán („bölcsen") kivált belőle.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berger, Peter és Luckmann, Thomas (1998 [1966]): A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Jószöveg Kiadó. Budapest.

Bloor, David (1999 [1976]): A tudásszociológia erős programja. In Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.): Tudományfilozófiai szöveggyűjtemény. Áron Kiadó. Budapest. 427–445. old.

Bloor, David (1976; [2]1991): Knowledge and Social Imagery. Routledge, 1976; második kiadás: Chicago University Press, 1991.

Braun, Lucien (2001 [1990]): A filozófiatörténet története. Holnap Kiadó. Budapest.

Burnet, John (1920): Early Greek Philosophy. A&C Black. London.

Couprie, Dirk L. (2011): How Thales Was Able to Predict the Solar Eclipse of 28 May 585 B.C. In: uő Heaven and Earth in Ancient Greek Cosmology. From Thales to Heraclides Ponticus. Springer. 51–62. old.

Diels, Herman (1879): Doxographi Graeci. Berlin.

Diels, Herman (1887): Über die ältesten Philosophenschulen der Griechen. In Philosophische Aufsätze Eduard Zeller gewidmet. Leipzig. 239–260. old.

Dunbabin, T. J. (1948): The Western Greeks. The Clarendon Press. Oxford.

Foucault, Michel (1998 [1973]): Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Latin Betűk Kiadó. Debrecen.

Gorman, Vanessa B. (2001): Miletos, the Ornament of Ionia. A History of the City to 400 BC. University of Michigan Press.

Greaves, Alan M. (2002): Miletos. A History. Routledge. London és New York.

Guthrie, W. K. C. (1962): A History of Greek Philosophy. Vol. I. The earlier Presocratics and the Pythagoreans. Cambridge University Press. Cambridge.

Habermas, Jürgen (1987 [1981]): Theorie des kommunikativen Handelns. Erster Band. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Suhrkamp. Frankfurt am Main.

Hahn, Robert (2001): Anaximander and the Architects. State University of New York Press. Albany.

Hansen, Mogens Herman és Nielsen, Thomas Heine (2004): An Inventory of Archaic and Classical Poleis. Oxford University Press. Oxford–New York.

Hidas Zoltán (2007): A szerkesztő utószava. In Max Weber: Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás. Gondolat Kiadó – ELTE Társadalomtudományi Kar. Budapest. 695–697. old.

Hurwit, Jeffrey M. (1985): The Art and Culture of Early Greece, 1100–480 B.C. Cornell University Press, Ithaca–London.

Huffman, Carl (2011): "Pythagoras", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/pythagoras/>.

Kahn, Ch. H. (1960): Anaximander and the origins of Greek cosmology. Hackett Publ. Indianapolis.

Kahn, Ch. H. (1979): The art and thought of Heraclitus. Cambridge University Press. Cambridge.

Kirk, G. S., Raven, J. E. és Schofield, M. (1998 [1957; [2]1983]): A preszókratikus filozófusok. Atlantisz Kiadó. Budapest.

Luhmann, Niklas (1980): Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissensoziologie der modernen Gesellschaft. Bd I. Suhrkamp. Frankfurt am Main.

Luhmann, Niklas (2009 [1984]): Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó. Budapest.
Mannheim Károly (1996 [1929]): Ideológia és utópia. Atlantisz Kiadó. Budapest.
Mansfeld, J. és Runia, D. T. (2009): Aëtiana. The Method and Intellectual Context of a Doxographer. Vol. 2. Part 1. Brill. Leiden–Boston.
Molnár Gábor (2000): Egyén és csoport a filozófiatörténetben. Acta Scientiarum Socialium 6. szám, 7–16. old.
Molnár Gábor (2005): A fenomenológiai tudásszociológia és a gyanú hermeneutikája. Doktori disszertáció. [Kézirat.] Budapest.
Molnár Gábor (2009): Maieutika és paideia. Szókratész mint tehetséggondozó. Képzés és Gyakorlat 7. évf. 1–2. szám. 50–63.
Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor (szerk.) (1998): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó. Budapest.
Schluchter, Wolfgang (1981 [1979]): The Rise of Western Rationalism. Max Weber's Developmental History. Berkeley–Los Angeles–London. University of California Press.
Steiger Kornél (1998): A lappangó örökség. Fejezetek a preszókratikus filozófia antik hagyományozásának történetéből. Jószöveg Kiadó. Budapest.
Thomas, Rosalind (1992): Literacy and Orality in Ancient Greece. Cambridge University Press.
Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása". In uő: Tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest. 7–69. old.
Weber, Max (2007): Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás. Gondolat Kiadó – ELTE Társadalomtudományi Kar. Budapest.
Weber, Max (2007 [1915]): Bevezetés. In Weber 2007, 51–85. old.
Weber, Max (2007 [1920]): Előzetes megjegyzés. In Weber 2007, 7–22. old.
Wilson, John-Paul (2009): Literacy. In Kurt A. Rauflaub és Hans van Wees (szerk.): A Companion to Archaic Greece. Wiley-Blackwell. 542–563. old.

NÉMETH ÁDÁM*

„ORSZÁG AZ ÁLLAMBAN". LATGALE TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA ÉS NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELÉNEK ÁTALAKULÁSA A XX. SZÁZADBAN

„COUNTRY WITHIN THE STATE". THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF LATGALE AND THE CHANGES IN IT'S ETHNIC COMPOSITION DURING THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The first purpose of this publication is to present a short overview about the changes in the ethnic structure of Latgale after the first official Russian census (1897). The second goal is to analyze the regional distribution of these ethnic groups in Latvia and to diagnose the transformation of the ethnic diversity index in Latgale.

Being on the frontier of German and Russian empires, and on the crossroad of trade routes, Latgale was always a point of intersection of Latvian, Lithuanian, Polish, Byelorussian, Russian and Jewish territories. Thus Latgale was one of the most ethnically diversed territory in Europe in the end of the 19th century. Nowadays the diversity index is very high as well, although the ethnic composition of the region has changed dramatically since 1897. The publication would like to present: why and how?

1. Bevezetés

Nehéz helyzetben vagyunk, ha Lettországot kell elhelyeznünk Európa nagytérségi szerkezetében. Se nem Észak-, se nem Kelet-, se nem Nyugat-, se nem Közép-Európa, ugyanakkor egy kicsit mindegyik az említettek közül. Talán a Pándi Lajos neve által fémjelzett Köztes-Európa modell az egyetlen releváns doktrína, mely segítségével a középső balti állam valahogy beleilleszthető kontinensünk geopolitikai viszonyrendszerébe.

Lettország csaknem 14 600 km^2-en elterülő, 340 000 lakossal rendelkező keleti régiója, a „Kék tavak földjének" is nevezett Latgale, talán még ennél is ellentmondásosabb kapcsolatban áll környezetével. Egyfelől – mint csepp a tengerben, és mint cseppben a tenger – megragadja a Baltikum lényegét és végigkalauzol annak zűrzavaros történelmén, másfelől viszont oly' mértékben különbözik Lettország egyéb területeitől, hogy öntudatos lakói gyakran „országként" tekintenek szűkebb hazájukra. Ráadásul Latgale, a balti-szláv etnikai kontaktzóna tán legtipikusabb darabjaként, mindig is rendkívül színes etnikai, anyanyelvi, vallási palettával rendelkezett, melynek átalakulásának nyomon követése már önmagában is izgalmas kutatási területet jelent.

2. Célok és módszerek

A tanulmány célja áttekinteni Latgale történeti földrajzának fontosabb mérföldköveit, ill. bemutatni a régió – és vázlatosan Lettország – etnikai struktúrájának metamorfózisát az 1800-as évek végétől napjainkig. A klasszikus népmozgalmi mutatókon és a mindenkori

* PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola.

népszámlálási adatokon túl a tanulmány – a Simpson-féle diverzitási index használatával – a népesség sokszínűségének mértékét, ill. annak változásait is igyekszik felvázolni. A valószínűség-számításon alapuló index azt mutatja meg, hogy egy adott terület két, tetszőlegesen találkozó lakója mekkora eséllyel eltérő nemzetiségű. A kapott értékek 0 és 1 között mozoghatnak. 0: tökéletesen homogén népesség, 1: teljesen kevert népesség, ahol a közösség minden egyes tagja más nemzetiségű.[1] Az etnikai struktúra területiségének megjelenítése, a számolás és térképszerkesztés az „ArcGIS 9.2” programcsomag segítségével történt.

1. ábra. **Latgale nemzetiségi összetételének átalakulása és az etnikai diverzitás indexének változása (1897–2009)**

Figure 1. **Changes of the ethnic composition and the ethnic diversity index of Latgale (1897–2009)**

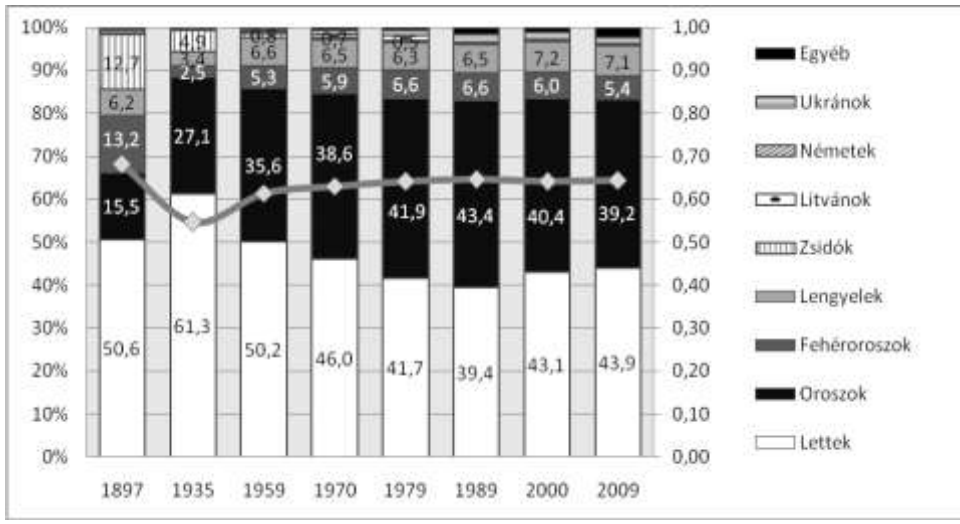

A szerző saját szerkesztése

A statisztikai források számbavételénél szükséges röviden szólni a régió lehatárolásának problematikájáról. Topográfiai értelemben Latgale a Daugava, az Aiviekste és a Pededze folyók közötti, ill. az azoktól keletre fekvő területet jelenti, azonban a mindenkori közigazgatási határok a legritkább esetben követték és követik ezeket a vonalakat. A XIX–XX. század során a „statisztikai Latgale” hol lötyögött, hol túlnyúlt kissé természetes határain, ráadásul időről időre változott a területének formája is. A két világháború között először átmenetileg az Abrene-vidéket, majd 1947 után az Ilūkste-vidéket kapcsolták hozzá, mialatt nyugati határsávjából lecsípték Varakļani és Krustpils városait és vonzáskörzetüket. A tanulmányban közölt, népességszám-változást bemutató diagramon *(1. ábra)* ezért az 1897-es és 1935-ös adatok nem illeszthetők tökéletesen a későbbi értékekhez; közvetlenül csak az 1959 utáni adatsorok vethetők össze. Fontos megemlíteni továbbá, hogy a XIX. század végi cári népszámlálás az anyanyelvre, míg a többi cenzus a nemzetiségre kérdezett rá.

3. Latgale történeti földrajza címszavakban – örök periféria

A történészek feltevése szerint Lettország és Litvánia mai területén az i. e. III. évezred végén már a baltinak tekinthető „tengermelléki kultúra” virágzott, melynek határai délen a Pripjatyig, keleten a Dnyeperig húzódtak. Ez az ősbalti egység az i. e. VIII–V. században keleti és nyugati ágra bomlott, melyből a törzsek elkülönülésének és egységesülésének bo-

nyolult folyamatai révén az i. sz. első évezred végére valódi népek (poroszok, litvánok, lettek) formálódtak. A lett nép – négy balti törzsből: a kursból, zemgalból, selből, ill. latgalból és a finnugor eredetű lívből történő – „etnikai összecsiszolódása német uralom alatt ment végbe, s csak a XVII. században fejeződött be”.[2] Maga a „latvis” főnév is csak 1648-ban jelent meg először, és igen sokáig a lett anyanyelvűekre utalt; politikai, azaz területre, nemzetre utaló jelentéssel csak a nemzeti ébredés korában, a XIX. században kezdték felruházni.[3]

Latgale történeti földrajzának legjellegzetesebb tulajdonsága az örökös, folyamatosan újratermelődő periférikus helyzet. E sajátosság már a XIII. század legelején megmutatkozott: a Kardtestvérek Lovagrendjének 1201 után kezdődő, Rigából kiinduló expanziója csupán Jersikáig hatolt, Latgale nagyobbik, erős keleti-szláv kultúrhatást mutató része csak évtizedekkel később került, immár a Német Lovagrend birtokába. A német uralom idején a lovagrendi állam legkeletibb provinciájaként halmozottan hátrányos geopolitikai pozícióba kényszerült. „Beszorult” egyrészt a folyamatosan háborúskodó Novgorodi, Polocki, később Pszkovi Fejedelemségek, ill. a tényleges európai nagyhatalommá váló Litván Nagyfejedelemség közé, másrészt pedig kimaradt a gazdasági fejlődés zálogául szolgáló Hanza-kereskedelemből.

A livóniai háborút követően a lettek által lakott territórium három részre szakadt: míg Kurzeme és Zemgale „Kursföldi Hercegség” néven kvázi önálló államként funkcionált, addig Vidzeme (Daugaván túli Hercegség) svéd, Latgale pedig lengyel–litván fennhatóság (1579–1772) alá került *(2. ábra)*. A határok változtak, az akkoriban „Inflanty Polskie” néven emlegetett Latgale periférikus helyzete azonban megmaradt: a Rzeczpospolita legészakibb szegletében – Dünaburg, azaz Daugavpils kivételével – továbbra sem alakult ki egyetlen valamirevaló város sem. Az Inflaty létrejötte, ami lengyelesítést és katolizálást vont magával, „elmélyítette az addigi külön utat, s több mint 350 évre elszakította a területet Livónia többi részétől”.[4] Ehhez az időszakhoz köthető a zsidóság, ill. az 1660-a évektől az óhitű oroszok megjelenése is Latgalében.

***2. ábra.* A Baltikum felosztásai (XV–XVIII. század)**

***Figure 2.* Partition of the Baltic Sea Region (15–18th century)**

Forrás: Bojtár Endre (1997): Bevezetés a baltisztikába. Osiris Kiadó, 136. old.

Az Orosz Birodalom határain belül (1795 után) Latgale látszólag egyesült ugyan a Baltikum többi területével, közigazgatásilag azonban a – sok szempontból kiváltságos helyzetet élvező – balti kormányzóságoktól mereven elválasztva igazgatták és a Vityebszki Kormányzósághoz csatolták. Belső perifériává vált, ahol a jobbágyság késői felszabadulása és a cári önkényuralom nyílt russzifikálási törekvései (pl. latin ábécé betiltása, erőszakos pravoszláv hitre térítés) miatt konzerválódott a társadalmi, gazdasági rendszer elmaradottsága. Kurzemétől és Vidzemétől eltérően ráadásul Latgale a hírhedt „letelepedési övezetbe" tartozott, így továbbra is jelentős számú zsidó bevándorló áramlott a területre.[5]

Latgale geopolitikai pozíciója lényegét tekintve a XX. században sem változott: periféria maradt mind a két világháború közötti, mind az 1991 utáni Lettországban. Napjainkban az Európai Unió ún. „keleti falának" markáns tagja, egyike a legrosszabb gazdasági, demográfiai mutatókkal rendelkező régióknak. Érdekes módon Latgale számára mindezidáig a Szovjetunió létrejötte kínálta a legkedvezőbb fejlődési környezetet, hiszen azokban az évtizedekben sem állam-, sem adminisztratív belső határok nem darabolták részekre természetes vonzáskörzetét, közlekedési folyosóit. Ennek ellenére igazi fejlődésről a szocialista érában sem beszélhetünk.

4. „Ország" az államban?

Nem tisztázott mindenekelőtt a latgalok *eredete*, ill. szerepe a lett nép kialakulásában. A lett történészek többsége úgy véli, hogy a mai lettek ősei kizárólag a latgalok voltak, akik domináns törzsként, kelet felől asszimilálták a kursokat, zemgalokat, seleket, líveket. Az ellentmondásokkal terhes koncepció ellenzői szerint viszont a lettből alakulhatott ki a latgal törzs, nyelv és kultúra. A bagatellnek tűnő vita hátterében komoly politikai motivációk bújnak meg. A lett nép kialakulásának történetében ti. az az érdekes, hogy épp a lett „alapanyag" hiányzik belőle. Az első elmélet hívei ezen ellentmondást a lett = latgal azonosítással oldják fel, bizonyítván a lettek ősi jogát e területre, ill. elejét véve a latgal szeparatizmusnak, mely a századelőn komoly támogatottságot élvezett.[6]

A manapság evidenciaként kezelt tény, miszerint Latgale a lett territórium szerves részét képezi, meglehetősen új keletű koncepció. A *történelem* viharai ugyanis Latgalét oly' messze sodorták a másik két lett többségű régiótól, Vidzemétől és Kurzemétől (lásd: 3. fejezet), hogy azok lakói az első világháború végéig szinte semmit sem tudtak keleti honfitársaikról. Számukra Latgale az 1918-as egyesüléskor „egy második, újonnan felfedezett Amerikával volt egyenlő".[7]

A történelmi elkanyarodás ráadásul a társadalmi, gazdasági rendszer általános *elmaradottságát* hozta magával. A kulturális szakadék volumenét jól érzékeltetik az analfabetizmus területi különbségei: míg 1897-ben Vidzeme és Kurzeme járásaiban szinte kivétel nélkül 90% felett volt az írni-olvasni tudók aránya, addig Latgalében ugyanezen érték 40–50% körül alakult. Bár napjainkra mérséklődött a régió gazdasági, kulturális elmaradottsága, továbbra is Lettország, sőt az egész Baltikum leghátrányosabb helyzetű térségéről van szó.

A latgalei identitástudat talán legfontosabb pillérét a – lettől főként szókincsében és bizonyos hangtani jellemzőiben eltérő – *latgal anyanyelv* jelenti. Habár a két világháború közötti időszakban hivatalos nyelvként is elismerték, napjainkban már csak egy markáns dialektusként tekintenek rá. A lingvisták egy része ezzel szemben különálló nyelvként aposztrofálja azt, mondván: ha a cseh és szlovák önálló nyelvként létezhet, akkor a latgalt is megilletné ez a státusz (nagyjából hasonló volumenű különbségről van ti. szó).[8]

A Lettország *felekezeteinek* térbeli elterjedését ábrázoló térképek is szinte milliméterpontosan kirajzolják a tárgyalt területegység határait, hiszen míg a lettek döntő többsége az evangélikus, addig a latgalok a lengyel időkből örökölt katolikus hitet követik. Európa

egyik legészakibb katolikus közösségét alkotják és rendkívül büszkék arra, hogy aglonai zarándokközpontjukat még II. János Pál pápa is felkereste. Latgalében az országos átlagnál szignifikánsan magasabb továbbá a görögkeleti vallásúak, azon belül pedig különösen az óhitűek aránya, akiknek ősei még az 1666-os ortodox egyházszakadás után menekültek ide.[9]

Összefoglalva megállapítható, hogy a „különutas" történelmi fejlődés, mely a fentieken kívül számos egyéb jellegzetes vonást is kölcsönzött a területnek (pl. sűrűbb településhálózat, kompakt falvak megjelenése, sajátos néphagyományok), kivételesen erős regionális *identitástudattal* ruházta fel a saját zászlóval és címerrel is rendelkező latgalokat. Sokak szerint Latgale valósággal „országot" alkot az államban.

5. Eredmények

5.1. A XIX–XX. század fordulójának etnikai-anyanyelvi viszonyai

A Moszkvát Rigával, ill. a Szentpétervárt Varsóval összekötő kereskedelmi utak metszéspontjában fekvő, s ezáltal kitűnő közlekedésföldrajzi adottságokkal rendelkező Latgale a közelmúltig stabilan tartotta 21–25%-os részesedését Lettország népességéből.[10] A történelem folyamán hol német és orosz, hol lett, litván és lengyel érdekszférába tartozó régió – a baltiszláv etnikai kontaktzóna legtipikusabb példájaként – mindig is rendkívül színes etnikai arculattal rendelkezett. Az első, nemzetiségi adatokat is tartalmazó népesség-összeírás 1876-os keltezésű: eszerint a 220 000 latgalei lakos 78%-a lettnek, 14%-a orosznak, 4–4%-a lengyelnek és zsidónak vallotta magát (bár az adatok hitelességét sokan vitatják).[11]

3. ábra. **A „lett" kormányzóságok járásainak anyanyelvi összetétele (1897)**

Figure 3. **Population by mother tongue and districts of the „Latvian" Governorates (1897)**

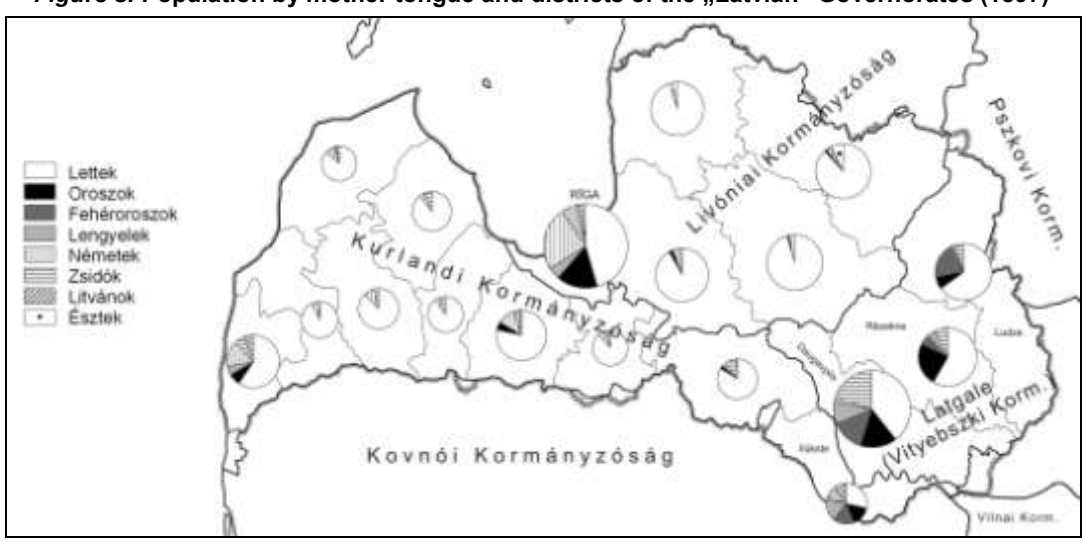

A szerző saját szerkesztése

Az első általános, modern népszámlálásra 1897-ben került sor a cári birodalomban. Habár a cenzus során nemzetiségre nem, csak anyanyelvre kérdeztek rá, a Lettország esetében szinte tökéletes átfedés miatt ez a dokumentum tekinthető a legelső releváns statisztikai forrásnak. (Nem úgy pl. Vilniusban, ahol a nyelv és etnikum litván, lengyel, orosz, fehérorosz és zsidó „madzagjai" oly' mértékben összegubancolódtak, hogy utólag szinte lehetet-

len kibogozni azokat.)[12] A XIX–XX. század fordulóján Latgale népességének alig több, mint felét alkották lettek (latgalok); őket három hasonló lélekszámú csoport követte: az oroszok, a beloruszok és a zsidók (*1.* és *3. ábra*). Bár a diverzitás mértékét tekintve nem volt szignifikáns eltérés rurális és urbánus tér között, azért elmondható, hogy a lettek és fehéroroszok inkább vidéken, míg az oroszok és zsidók inkább a városokban (főleg Daugavpilsben és Krāslavában) koncentrálódtak. Külön kiemelendő a – közigazgatásilag ekkor még nem Latgaléhoz tartozó, ám társadalmi viszonyait tekintve azzal rokonítható – Ilūkste járás, amely az etnikai diverzitás indexét (0,81) figyelembe véve nem csupán a többi lettországi, hanem az összes baltikumi közigazgatási egységet maga mögé utasította. Csak az összehasonlítás kedvéért: a történelmi Magyarország területén, a legendásan színes nemzetiségi palettával rendelkező Vajdaságban is csak 0,77-ig kúszott fel a legmagasabb érték.[13]

5.2. A két világháború közötti Lettország

A XIX–XX. század fordulóján bontakozott ki a latgal újjászületési mozgalom, amely 1917-ben Szovjet-Oroszország helyett a – soha azelőtt nem létező és meglehetősen bizonytalan jövőképpel rendelkező – Lettországhoz való csatlakozás mellett döntött. Habár a régió széleskörű autonómiát kapott (amellett, hogy a latgalt hivatalos nyelvkén ratifikálták, biztosították a katolikusok szabad vallásgyakorlását és elismerték Róma vallási felsőbbségét), gazdasági, kulturális szempontból továbbra is periféria maradt. A csatlakozási óhaj azonban nem jelentett azonnali és problémamentes összeolvadást, hiszen Daugavpils és az Ilūkste-vidék hovatartozása miatt konfliktus támadt Lettország és Litvánia között; sőt utóbbi területsáv Grīvától keletre fekvő részére Lengyelország is igényt tartott. A határviták azonban viszonylag hamar elcsitultak és a stratégiai fekvésű iparváros végül Lettországhoz került.[14]

4. ábra. **Lettország megyéinek nemzetiségi összetétele (1935)**

Figure 4. **Ethnic composition by ethnicity and districts of Latvia (1935)**

A szerző saját szerkesztése

Az első világháborút kísérő kényszermigrációs folyamatok ugyanakkor jelentős mértékben átalakították Latgale nemzetiségi összetételét. Míg a lengyelek, fehéroroszok és zsidók összesített számaránya csaknem 20 százalékponttal esett vissza, a lettek és oroszok

kb. ugyanennyivel növelték részesedésüket *(1. ábra)*. Előbbiek esetében ez elsősorban a belföldi migrációval, utóbbiak esetében pedig egyrészt a többi kisebbség térvesztésével, másrészt pedig a döntő többségében oroszok által lakott Abrene-vidék Lettországhoz (és Latgaléhoz) csatolásával magyarázható *(4. ábra)*. Kurzeme, Vidzeme és Zemgale megyéi szinte kivétel nélkül 90% körüli abszolút lett többséggel rendelkeztek, ahol továbbra is csak a megyeszékhelyek lakossága bírt relatíve heterogénebb etnikai struktúrával (bár a korábbiakhoz képest a tendencia itt is a homogenitás irányába mutatott). Habár az etnikai diverzitás indexe Latgalében soha azelőtt és soha azóta nem volt olyan alacsony, mint a két világháború közti időszakban (0,55), országos összehasonlításban e keleti megyék még így is messze a legmagasabb értékeket produkálták. A legszínesebb nemzetiségi összetétellel a 45 ezres Daugavpils város rendelkezett, ahol lakosság 33%-a lett, 25%-a zsidó, 18–18%-a lengyel és orosz, 3%-a belorusz nemzetiségűnek vallotta magát.

5.3. Latgale a Szovjetunióban (1944–1991)

A balti államok a második világháború során lakosságuknak hozzávetőleg 20%-át veszítették el, amely érték a legmagasabbak közé tartozik Európában.[15] Ez idő alatt a lettországi németség (kb. 62 000 fő) és zsidóság (kb. 93 000 fő) szinte nyomtalanul eltűnt Európa térképéről; előbbieket „hazatelepítették” Németországba, utóbbiakat a náci megszállók irtották ki szinte mind egy szálig.

5–6. ábra. **Lettország (A) és Latgale (B) nemzetiségeinek lélekszámváltozása (1897–2009)**
Figure 5–6. **Changes of the population number of Latvia (A) and Latgale (B) (1897–2009)**

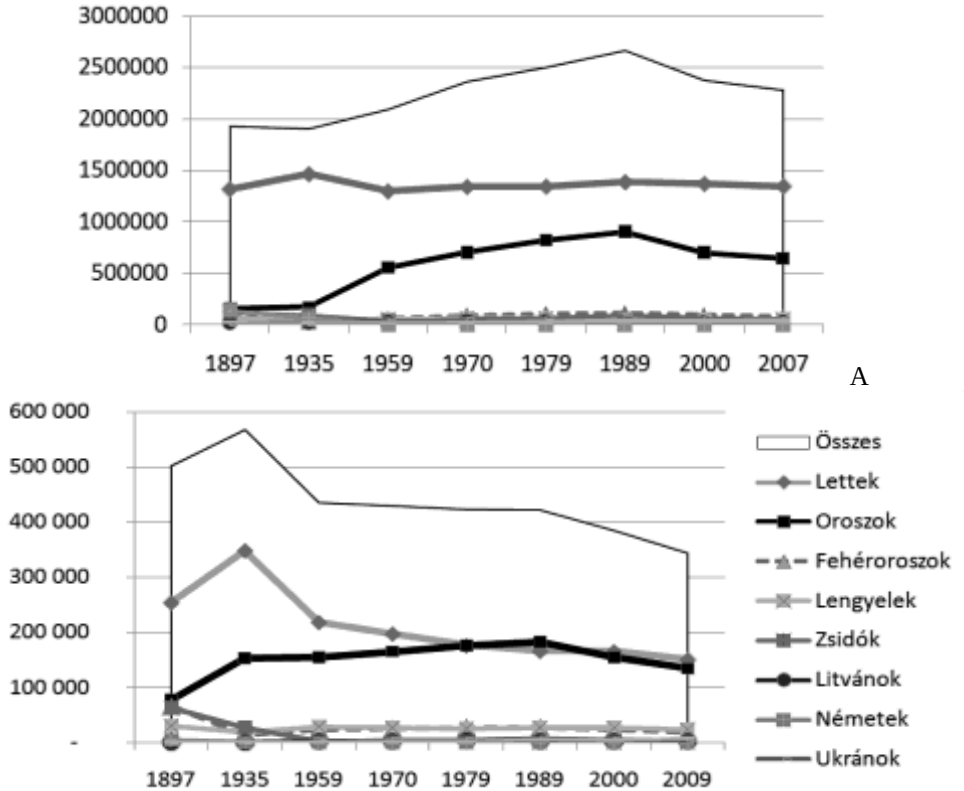

A szerző saját szerkesztése

A Szovjetunió 1944-ben kebelezte be a Baltikumot, amely csak a birodalom összeomlása után, 1991-ben tudott újra kiszabadulni Moszkva szorító karjaiból. E negyvenhét esztendő – a százezres szláv tömegeket megmozgató bevándorlási hullámoknak „hála" – ismét gyökeresen átalakította a terület nemzetiségi összetételét. 1945 és 1955 között kb. 900 000 gazdasági migráns érkezett a három balti tagköztársaságba[16], Lettország vándorlási különbözete pedig 1950 és 1990 között elérte a +525 000 főt. Megdöbbentő adat, hogy míg a lettek száma a második világháború után kb. 80 000 fővel csökkent, addig az oroszok, fehéroroszok és ukránok 1989-ben már több, mint öt és félszer annyian voltak, mint 1935-ben *(5–6. ábra)*.[17]

Latgale 1935–1959 közötti népességszám-csökkenése a háború és deportálások számlájára írható, ami nem meglepő módon a lett (–132 000 fő) és zsidó (–24 000 fő) nemzetiségűeket érintette legérzékenyebben. A többi nemzetiség lélekszáma stagnált, és csak az 1960-as évektől indult növekedésnek. E tendencia, a lettek számának konstans csökkenését figyelembe véve, átbillentette a mérleg nyelvét és relatív orosz többségűvé tette a régiót *(5–6. ábra)*. Latgale 1959–1989 közötti lélekszámcsökkenése viszont már egész más eredetű: az elvándorlással magyarázható, melynek végső célpontja rendszerint Riga, ritkább esetben a régióközpont, Daugavpils volt. A fogyás riasztó méreteket öltött: a leghátrányosabb helyzetű keleti megyék néhány évtized leforgása alatt népességüknek kb. 40–60%-át veszítették el.[18]

1989-ben a Lett Sz.Sz.K. népességének már csak mindössze 52%-át alkották lettek úgy, hogy Rīgában és a hat legnagyobb regionális központban (Ventspils, Liepāja, Jūrmala, Jelgava, Rēzekne, Daugavpils) kisebbségbe szorultak. Hasonló helyzet alakult ki Latgalében is, ahol a függetlenség kivívásakor a régió 420 000 lakosának alig több, mint egyharmada vallotta magát lett nemzetiségűnek. A Lett Sz.Sz.K. második legnagyobb városában, Daugavpilsben pl. 13%-ra csökkent a részesedésük, mialatt az oroszok, fehéroroszok, ukránok összesített aránya 70% fölé emelkedett.

5.4. A független Lett Köztársaság keleti perifériája (1991–)

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban visszájára fordult minden, ami az azt megelőző négy évtizedet jellemezte. A természetes szaporodást fogyás, a tömeges bevándorlást emigráció, a russzifikációt balti nacionalizmus váltotta fel, a többségi orosz nemzet pedig egyik pillanatról a másikra három „idegen" ország kisebbségévé vált. A kulturális életben is radikális változások történtek; ez Latgale esetében – négy évtizednyi szigorú tilalom után – a latgal irodalom, nyelv és kultúra általános reneszánszát hozta magával.

A fiatal államalakulat lélekszáma 1989 óta kb. 405 000 fővel csökkent; ennek csaknem fele az oroszok kivándorlásával hozható összefüggésbe. A Lettországban maradt keleti szlávok (766 000 fő) tipikusan városlakó közösséget alkotnak: 70%-uk az állam össznépességének csaknem felét tömörítő, hét legnagyobb településén él, ahol az urbánus lakosság 48,6%-os relatív többségét (!) alkotják a lettek 42,5%-ával szemben. A kisebbségek összesített aránya Rīgában még mindig meghaladja az 57%-ot, Rēzekne és Daugavpils városában pedig átlépi az 56%, ill. 82%-ot. Továbbra is rendkívül színes etnikai összetétellel rendelkezik Latgale négy délkeleti megyéje: Rēzekne, Ludza, Daugavpils (40% lett, 38% orosz, 12% lengyel, 6% belorusz) és Krāslava (49% lett, 25% orosz, 16% belorusz, 7% lengyel) *(7. ábra)*.

Az etnikai diverzitás indexének térbeli vetületét tekintve épp a fent említett területek rendelkeznek a legmagasabb értékekkel. A legsötétebb tónusú közigazgatási egységek – a sporadikus megjelenésű nagyvárosi központokat leszámítva – két régióban alkotnak egységes tömböt: Közép-Lettországban, a Rīga-Jelgava tengely mentén, ill. Latgalében Daugavpils, Rēzekne és Krāslava környékén *(8. ábra)*.

7. ábra. **Lettország megyéinek nemzetiségi összetétele (2009)**
Figure 7. **Ethnic composition by ethnicity and districts of Latvia (2009)**

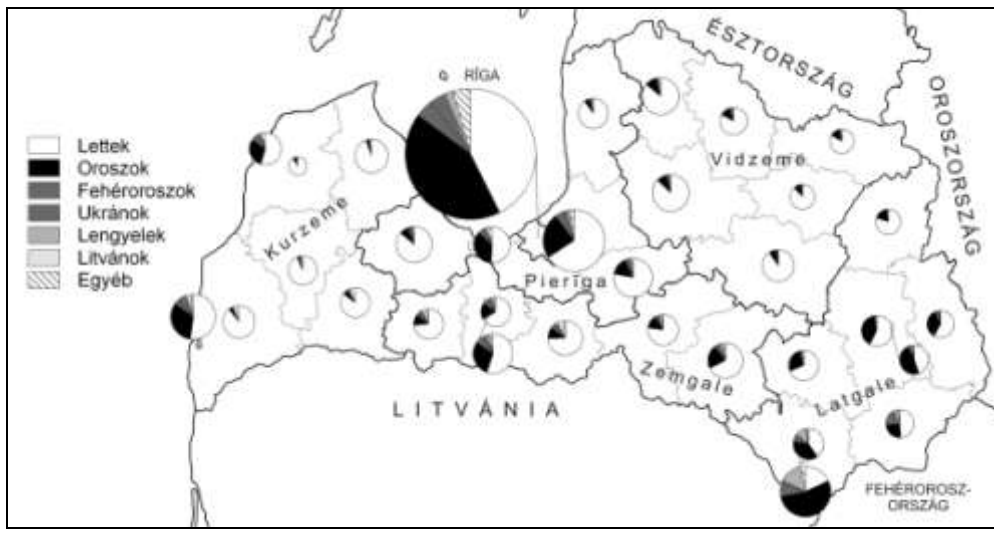

A szerző saját szerkesztése

8. ábra. **Az etnikai diverzitás indexe Lettország járásaiban (2000)**
Figure 8. **Ethnic diversity index by the municipalities of Latvia (2000)**

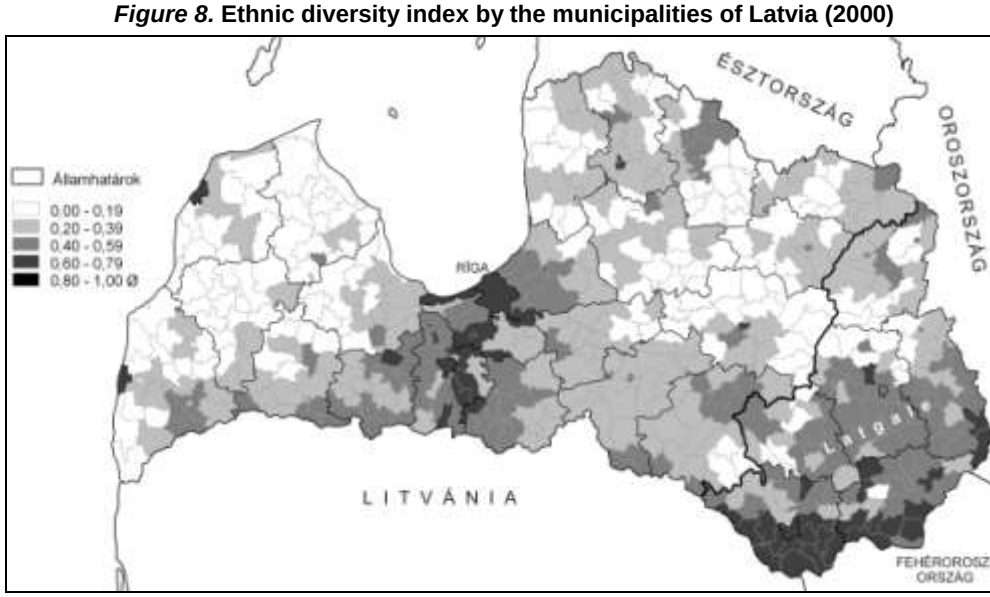

A szerző saját szerkesztése

Bár az elmúlt két évtized során mindegyik lett régió komoly népességszám-veszteséget könyvelhetett el, a főváros mellett magasan kiemelkedett Latgale 78 000 fős negatívuma: lélekszáma két évtized alatt csaknem egyötödével csökkent. Nagyobb időintervallumot vizsgálva azonban még ennél is megdöbbentőbb adatokat találunk. Az a tény, hogy a második világháború előtt Latgale rurális térségében kb. két és félszer annyian éltek, mint napjainkban[19], felveti az elnéptelenedés reális veszélyének lehetőségét. A lett demográfusok már megkongatták a vészharangot,[20] hiszen a népesség csaknem 10‰-es természetes fogyása és mindössze 1,11-es termékenységi rátája mellett nem valószínűsíthető a tenden-

cia megtorpanása. A Lett Statisztikai Hivatal adatai szerint nincs olyan demográfiai mutató, mely alapján Latgale ne az utolsó helyen tanyázna Lettország és a Baltikum régiói között. A demográfiai krízis mellett – sőt bizonyos szempontból annak eredőjeként – komoly problémát jelent az EU „keleti falába” illeszkedő régió katasztrofális gazdasági helyzete is. Ez nem csupán kiugróan magas munkanélküliségi rátával (16–25%, az ország más területein: 7–13%), hanem rendkívül alacsony átlagfizetésekkel is párosul; utóbbi 2009-ben 250–300 LVL körül alakult, míg a fővárosban ennek kb. másfél-kétszeresét mérték.[21]

Összegzés

Nem túlzás azt állítani, hogy Latgale – a baltikumi kirakósjáték talán legérdekesebb, legegyedibb darabjaként – szinte idegen testként illeszkedik Lettországhoz, az ott élők szerint valósággal „országot” alkot az államban. A balti-szláv etnikai kontaktzónában elhelyezkedő, hagyományosan rendkívül heterogén nemzetiségi összetételű régió páratlanul gazdag kulturális értékekkel rendelkezik. A perifériku helyzetből adódó gazdasági elmaradottság és az abból eredeztethető demográfiai krízis azonban lassan az elnéptelenedés veszélyével riogatja a baltiakat. Nem unikális jelenségről van szó, hiszen az Európai Unió ún. „keleti falának” régiói (ide tartozik pl. Észak-Magyarország is) mind-mind az általános társadalmi-gazdasági elmaradottság problémájával küzdenek. A tanulmány egy hazánkban talán kevéssé ismert régió történeti földrajzát, ill. nemzetiségi képének XX. századi átalakulását kívánta röviden összefoglalni.

JEGYZETEK

1. Simpson, E. H. (1949): Measurement of Diversity. Nature, 163. 688 old. Az etnikai diverzitás indexének kiszámításáról lásd: Bajmóczy P. (2009): Általános etnikai és vallásföldrajz. 68–70. old.
2. Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. 102. old.
3. Kabelka, J. (1982): Baltų filologijos įvadas. 86. old.
4. Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. 133. old.
5. Juhnyova, N. V. (1989): Az askenáz zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. sz. végi Oroszországban. 78. old.
6. Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. 103. old.
7. Idézi: Bukšs, M. (1972): Die Rolle Trasuns’ bei der Vereinugung Lettlands. 175–187. old.
8. Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. 169-170. old.
9. Zvidriņš, P. (2004): Changes in the Ethnic Structure of the Baltic Countries. 7. old.
10. Plakans, A. (1995): The Latvians – A Short History. 88. old. és Strods, H. (1989): Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772–1959. 14–15, 30. old.
11. Strods, H. (1989): Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772–1959. 40. old.
12. Németh Á. (2010): Wilno – Вільня – Вильна – ענליוו– Vilnius. 16–25. old.
13. Bajmóczy P. (2009): Általános etnikai és vallásföldrajz. 70. old.
14. Latvijas Vēstures Atlants (2005). 40. old.
15. Rauch, G. v.–Misiunas, R. J.–Taagepera, R. (1994): A balti államok története. 423–425. old.
16. Zvidriņš, P. (1994): Changes of the Ethnic Composition in the Baltic States. 367. old.
17. Németh Á. (2009): Etnikai struktúra és nemzetiségi problémák a rendszerváltozás utáni Baltikumban. 283–297. old.
18. Latvijas Vēstures Atlants (2005). 62. old.
19. Latvijas Ģeogrāfijas Atlants (2009). 25. old.
20. Eglīte, P. (2007): Regional Differences of Depopulation in Latvia. 169–174. old.
21. Latvijas Ģeogrāfijas Atlants (2009). 31. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bajmóczy Péter (2009): Általános etnikai és vallásföldrajz. JATE Press, Szeged. 117 old.

Bojtár Endre (1997): Bevezetés a baltisztikába. Osiris Kiadó, 316 old.

Bukšs, M. (1972): Die Rolle Trasuns' bei der Vereinugung Lettlands. In: Ziedonis-Winter-Valgemäe (1974): 175–187. old.

Eglīte, Pārsla (2007): Regional Differences of Depopulation in Latvia. In: Krišjāne, Zaiga (ed.) 2007: Comparing Regional Development in the Baltic States. Ģeogrāfiski Raksti XIII., Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, Rīga, 175 old.

Juhnyova, N. V. (1989): Az askenáz zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. sz. végi Oroszországban. Világtörténet, 10. évf. tavasz, 77–86. old.

Kabelka, J. (1982): Baltų filologijos įvadas. V. 147 old.

Németh Ádám (2009): Etnikai struktúra és nemzetiségi problémák a rendszerváltozás utáni Baltikumban. Földrajzi Közlemények, 133. 3. sz. 283–297. old.

Németh Ádám (2010): Wilno – Вільня – Вильна – ענליוו– Vilnius. A litván főváros nemzetiségi összetétele és annak átalakulása a XIX-XX. században. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei, II. évf. 1. sz. (No. 2.), 16–25. old.

Plakans, Andrejs (1995): The Latvians – A Short History. Hoover Institution Press Publication, 247 old.

Rauch, Georg von–Misiunas, Romuald J.–Taagepera, Rein (1994): A balti államok története. Osiris-századvég-2000, Budapest, 467 old.

Strods, H. (1989): Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772–1959. P. Stučkas Valsts Universitāte, Vēstures un Filozofijas Fakultāte, Rīga, pp. 14–15, 40.

Simpson, E. H. (1949): Measurement of Diversity. Nature, 163. 688 old.

Zvidriņš, Pēteris. (1994): Changes of the Ethnic Composition in the Baltic States. Nationalities Papers, Vol. 22, No. 2, 365–377. old.

Zvidriņš, Pēteris. (2004): Changes in the Ethnic Structure of the Baltic Countries. In: Ivbulis, Viktors (ed.): Population and Labour Force. University of Latvia, Humanities and Social Sciences, 4(44)/2004, 119 old.

Latvijas Ģeogrāfijas Atlants (2009). Rīga, Jāņa Sēta, 40 old.

Latvijas Vēstures Atlants (2005). Rīga, Jāņa Sēta, 88 old.

NAGY SÁNDOR*

AZ EURÓPAI SZÁMVEVŐSZÉK ELLENŐRZÉSI TEVÉKENYSÉGÉNEK KOHÉZIÓS POLITIKAI VETÜLETE

THE AUDIT ACTIVITY OF EUROPEAN COURT OF AUDITORS REGARDING THE COHESION POLICY ASPECT

ABSTRACT

As a result of the unfavourable global processes, the EU's ability to sustain a sufficient standard of living according to the share of the global GDP, is in real, perceptible danger. In order to avoid the gloomy scenario, and to handle the unpredictable risks the European Commission is getting framing new strategies. These long term conceptions contain priorities, which serve as guideline to reach the goals, objects proposed. To enhance the competitiveness of the EU there are several (direct and indirect) means to apply. One of these is the less known European Court of Auditors (ECA). The ECA – in the course of its functions – contributes to the financially effective, economical, efficient, regular and transparent priority oriented use of the sources of the EU-budget, and hereby catalyzing the development of the competitive features. Henceforth I represent the functional activity, work of the European Court of Auditors regarding the cohesion policy and the linkage to the general competitivness.

1. Bevezetés

A téma aktualitását, indokoltságát hadd kezdjem egy magyarra lefordított idézettel, amely José Manuel Barroso az Európai Bizottság elnökének tollából származik:

„A válság felnyitotta a szemünket: felismertük, hogy a „szokásos üzletmenetet" folytatva fokozatos hanyatlás vár ránk, és az új világrendben másodrendű tényezővé válunk. Európa számára ütött az igazság órája: itt az idő, hogy merészen és határozottan lépjünk fel."[1]

A kiválasztott sorok az Európai Bizottság által közzétett „Európa 2020" elnevezésű Közlemény előszavában olvashatóak, amelyben az Európai Unió által 2020-ig követendő *intelligens, fenntartható* és *inkluzív* növekedés stratégiáját írja le.[2] A célok meghatározásából, illetve a Közlemény mondanivalójából egyértelműen kikövetkeztethető, hogy a legmagasabb uniós körökben is nyilvánvalóvá vált, hogy a huszonhetek jólétét, gazdasági fejlődését, versenyképességét, politikai érdekérvényesítő erejét számos külső tényező fenyegeti. Az európai gazdaság előtt hatalmas kihívások állnak, egy olyan – a tendenciákat áttekintve nem szerencsés – globális (világpiaci és világpolitikai folyamatok), és lokális (területi, szociális, gazdasági egyenlőtlenségek, társadalombiztosítási rendszerek fenntarthatóságának nehézségei stb.) környezetben, amelyeket nagyfokú bizonytalanság és kiszámíthatatlanság jellemez. Az Európai Unió azon képessége, hogy a globálisan megtermelt GDP-ből a számára elegendő arányú szeletet kihasítsa, illetve a gazdaság szereplői számára kielégítő szintű jövedelmet, jólétet biztosítson komoly veszélyben van. „Európa kettős szorításban" van,[3] de úgy is fogalmazhatok, hogy lépéskényszer alakult ki.

* Nagy Sándor tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

Hogy mennyire válik be a stratégia, mennyire tudja fenntartani, illetve fokozni a versenypozícióinkat, a versenyelőnyeinket azt csak a jövőben tudjuk meg. A jól kidolgozott stratégia átvezet a bizonytalanságok, kockázatok erdején, és ennek elengedhetetlen része a hozzárendelt „*minőségi*" megvalósítási eszközök.[4]

Az áhított kedvező jövőkép elérésének egyik[5] deklarált generátora a kohéziós politika, amelynek célja az eltérő fejlettségi szintű régiók közötti különbségek csökkentése, ami által várhatóan erősödik a gazdasági, társadalmi és területi kohézió az Európai Unión belül. Az ilyen irányultságú kiadások képezik az Unió költségvetésének az egyik legnagyobb fejezetét, és magába foglalja a konvergencia, a regionális versenyképesség és foglalkoztatottság, valamint a területi együttműködés prioritásait. A szakpolitika fontosságát jól reprezentálja, hogy a büdzsé közel 35%-át teszi ki, mintegy 49,4 milliárd eurót.[6] A pénzek áramlása a tagországok irányába ezen a területen három pénzügyi alapon keresztül történik: Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA), Európai Szociális Alap (ESZA), Kohéziós Alap (KA).

Egy másik típusú lehetséges „eszköz" a luxemburgi székhelyű uniós intézményi szinten lévő Európai Számvevőszék (European Court of Auditors, továbbiakban ECA), amely funkciói, tevékenységei révén közvetett, de akár közvetlen hatást is gyakorolhat a térség gazdasági folyamataira, és hozzásegítheti a stratégiai célok elérésében a Bizottságot az uniós költségvetés tematikus, irányított auditálása révén. A következő fejezetekben röviden be szeretném mutatni ennek a két sajátos területnek a kapcsolódási pontjait, pontosabban fogalmazva a közösségi számvevőszék ellenőrzési tevékenységének kohéziós politikai vetületeit és annak jelentősebb megállapításait. A fentiek figyelembevételével ismertetem az ECA főbb jellemzőit, funkcióit, hatásait és a legfontosabb észrevételeket a legfrissebb Éves Jelentésből.[7]

2. Az Európai Számvevőszék – „A pénzügyi lelkiismeret" [8]

Az Európai Számvevőszék megalapítása két fontos esemény megtörténtéhez kapcsolható. Első körben kibővült az Európai Parlament költségvetés-végrehajtással kapcsolatos hatásköre, illetve második fázisban megkerülhetetlenné vált a költségvetés-végrehajtás külső ellenőrzésének a minőségi ugrása, köszönhetően többek között annak, hogy a közös költségvetést ekkorra már kizárólag saját forrásból finanszírozták. Ilyen környezetben született meg az Európai Számvevőszék Heinrich Aigner[9] unszolására az 1975. július 22-i Brüsszeli Szerződés keretein belül. A szervezet 1977 októberében kezdte meg működését. A következő mérföldkő 1993. november 1.: a Számvevőszék a Maastrichti Szerződés hatályba lépésével az ötödik teljes jogú közösségi intézménnyé vált.[10] Az 1999-es Amszterdami Szerződés deklarálta, hogy az ECA-nak joga van ellenőrzéseket végezni, megerősítette a funkcióit, jogorvoslati lehetőségekkel látta el és tisztázta szerepét a csalás elleni küzdelemben is. Az utolsó jelentősebb fejlemény a számvevőszék szervezeti felépítését illetően a 2003. február 1-jei Nizzai Szerződés. Ebben konzerválták az akkori gyakorlatot: tagországonként egy-egy küldött tölt be funkciót, valamint belső tanácsokat, kamarákat hoztak létre a hatékonyabb működés megvalósítása érdekében, továbbá hangsúlyozták a nemzeti számvevőszékekkel történő konzultáció fontosságát.

Az Európai Számvevőszék funkcióit, összetételét a Maastrichti Szerződés 246–248 cikkei határozzák meg. Funkció alatt a számvevőszék azon jellemzőit (például függetlenség, szervezeti jelleg, tagok összetétele stb.) és tevékenységeit (ellenőrzéshez direkt kapcsolódó, ellenőrzéshez indirekt módon kapcsolódó, egyéb feladatok ellátása) értem, amelyek képesek kielégíteni az érintettek (stakeholderek) által támasztott igényeket, elvárásokat.

Stakeholderek azok a személyek, illetve szervezetek, akikre, vagy amelyekre az ECA működése kapcsán kihatással van, illetve azon szereplők, akik hatással vannak a vizsgált intézményre.

Az Európai Számvevőszék funkcióinak és feladatainak az egyik legfontosabb kiinduló pontja és determináló tényezője az Európai Unió költségvetése, ami hozzávetőlegesen az EU-27-ek GNI értékének közel az 1%-át teszik ki, ami körülbelül 141,5 milliárd euró.[11] Ilyen jelentős pénzmennyiség felhasználása megköveteli mind a belső kontrollt, mind a külső ellenőrzést (extern audit) is. Az uniós számvevőszék feladatai a külső auditáláshoz kapcsolódnak nem befolyásolva a nemzeti szinteket.[12] Demokratikus közösségekben hatalmas igény mutatkozik arra, hogy pontos, a nyilvánosság számára is elérhető adatok alapján lehessen döntéseket előkészíteni, a lehetőségeket megvitatni, a kialakult helyzetet átláthatóbbá tenni növelve ezzel a pénzügyi menedzsment hatékonyságát, és ugyanakkor a felelősség kérdését is tisztázni lehet. Az Európai Számvevőszék ebben a tekintetben az uniós polgárok pénzügyi érdekeinek a független védelmezője. Az extern ellenőrzési feladatok ellátásához az ECA három fajta auditot végez: pénzügyi, szabályszerűségi és teljesítményellenőrzési.

1. Pénzügyi ellenőrzés (financial audit) – a következő kérdésekre keresi a választ: az elszámolások valóságosak voltak-e az előre deklarált legfontosabb és legrelevánsabb szempontokból, az adott év beszámolási elveivel volt-e összeütközés és milyen volt az év során kialakult pénzügyi helyzet, pénzügyi eredmények valamint a készpénzforgalom.
2. Szabályszerűségi ellenőrzés (compliance audit) – a pénzügyi tranzakciók összhangban vannak-e az őket meghatározó jogi és szabályozási keretekkel.
3. Teljesítmény audit (performance audit, value-for-money audit) – hatékony, gazdaságos és eredményes-e a pénzgazdálkodás.

A hazai és a nemzetközi tudományos szakirodalomban már sokan elemezték a számvevőszékek szervezeti jellemzőinek és funkcióinak a kormányzati szektorra gyakorolt hatásait. A Kovács-Báger szerzőpáros kifejti,[13] hogy a közszféra alapvető feladata és felelőssége, hogy a rábízott közpénzeket a lehető leghatékonyabban, leghatásosabban használja fel, és ezeket a jellemzőket dinamikusan javítsa, ezáltal egységnyi közpénzből több, jobb minőségű közszolgáltatást végezzen. Ezzel egyenértékűnek tekintik a ráfordítások kiváltását, megelőzését. A közpénzek megfelelő menedzselése azonban többek között a megbízó-ügynök probléma, a kompetitív nyomás, illetve versengő környezet hiánya miatt, valamint a nem hatékony ösztönző-rendszerek következtében problematikus. Mueller így foglalja össze az előbbieket: „…így a közintézményt gyenge a hatékonyságra vonatkozó külső kontrol és ugyanakkor gyenge belső ösztönzők jellemzik”.[14] A számvevőszékeknek éppen az a legfontosabb küldetésük, hogy tevékenységük révén ellensúlyozzák a public szektort érintő negatív körülmények, tényezők hatásait. A hatékony és megfelelő szintű számvevőszéki funkcionális működés esetén lehetőség nyílik az adók csökkentésére, a korrupció visszaszorítására, a hatékonyabb kormányzati működésre és az erőforrások termelékenységének növelésére (beleértve a humán erőforrást is), ami kihat egy térség vagy egy ország makroszinten értelmezett versenyképességére, tőkevonzó jellegzetességeinek kialakítására, illetve hozzájárul életszínvonalának növekedéséhez[15]. Ez a hatás a külső auditor funkciói révén tud kiteljesedni, de úgy is fogalmazhatok, hogy a funkciók és a közvetlen kedvező eredmények, valamint az indirekt hosszabb távon érvényesülő hatás(ok) között bizonyított erős sztochasztikus kapcsolat áll fenn. Összefoglalva elmondható, hogy az ECA az Unió költségvetéséből részesülő szereplők versenyelőnyeinek kiépítését is szolgálja függetlenül attól, hogy közszférához tartozik vagy sem. A hatásmechanizmus jobb átláthatósága érdekében egy ábra segítségével szintetizálom az összefüggéseket.

1. ábra. **Az Európai Számvevőszék funkcióinak befolyásoló tényezői és hatásai**
Figure 1. **The effects and the influential factors of the functions of European Court of Auditors**

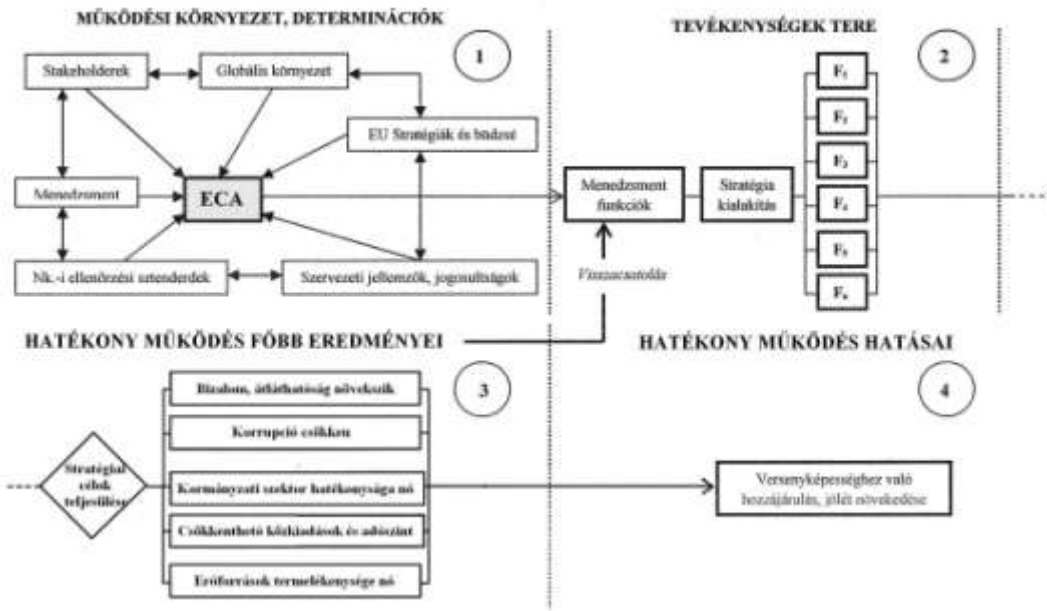

Forrás: A szerző saját szerkesztése, a hivatkozott szerzők és irodalmak alapján

Az ábra első részében (1) az Európai Számvevőszék determinációi találhatóak, amelyek a működését, tevékenységét, döntéseit alapvetően meghatározzák. Ezek a tényezők rendre a globális környezet – beleértve a lokális, regionális folyamatokat is –, annak a kihívásai, kockázatai, lehetőségei; az Európai Unió különböző stratégiái (például Göteborgi Stratégia, Energia Stratégia, Megújult Lisszaboni Stratégia) és a forrásokat biztosító költségvetés, amely alapvető kiindulópontja a közösségi számvevőszéki ellenőrzéseknek; a számvevőszék felépítése, strukturáltsága, vizsgálati jogosultságai, a nemzetközi sztenderdeknek, normáknak (IFAC International Federation of Accountants, INTOSAI International Organization of Supreme Audit Institution) megfelelő ellenőrzési tevékenységek, a menedzsment szakértelme, elkötelezettségei, a deklarált célok, az értékek, a küldetéstudat szintén meghatározó körülmények a funkciók ellátásában. Az érintettek (stakeholderek) elvárásainak való megfelelési kényszer, véleményeinek figyelembevétele, nyomása ugyancsak alapvető determinációs tényezők. Az említett jellemzők kihatnak egymásra és sok esetben kölcsönösen meghatározzák egymást. A második részben (2) a tevékenységek tere található. Itt azok a funkciók vannak jelölve, amelyek tevékenységekben testesülnek meg, külön kiemelve – fontosságukra való tekintettel – a menedzsment funkciókat és a stratégia kialakítását. A tevékenységek csoportosítása többféle aspektusból történhet. Az egyik lehetséges felosztást a *2. ábra* szemlélteti. Itt az auditáláshoz kapcsolódó főbb szakaszok vannak csoportosítva az ellenőrzési folyamat időrendiségét figyelembe véve. Az első szakaszba soroltam az ellenőrzés előtti tevékenységeket, melyek a kialakított, deklarált stratégiából származtathatóak, és az auditálást logikailag és időben is megelőzik. Többek között ide tartozik az ellenőrzési tervek elkészítése, amelyekben előre rögzítik az éves keretfeltételeket; ugyanakkor meghatározásra kerülnek az elérni kívánt célok, valamint konkretizálják az ellenőrzési feladatokat és a leginkább megfelelő módszertant (pl.: reprezentatív mintavétel). A második szakaszhoz tartoznak a konkrét ellenőrzési feladatok, melynek típusai a pénzügyi audit, a szabályszerűségi, valamint a teljesítmény-ellenőrzési audit. Az utolsó

szekcióba a lefolytatott ellenőrzések utáni feladatok lettek besorolva. Az Európai Számvevőszéknek – jellegéből fakadóan[16] – az egyik leghatásosabb „fegyvere” a nyilvánosságra hozatal. Megállapításait, javaslatait nyilvánosságra hozza, véleményeket formál, publikációkat, tanulmányokat jelentet meg. A DAS megbízhatósági nyilatkozat az uniós költségvetéshez kapcsolódó zárszámadási folyamat meghatározó eleme. Erről részletesebben az alábbi fejezetben írok.

2. ábra. **Az Európai Számvevőszék tevékenységeinek csoportosítása ellenőrzési szempontból**
Figure 2. **The grouping of the activities of ECA regarding the audit aspect**

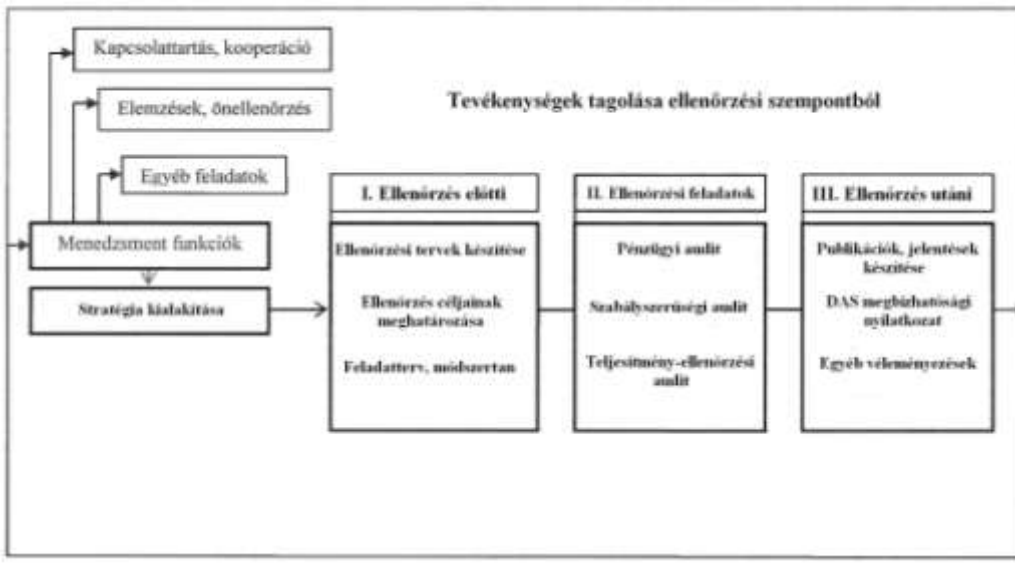

Forrás: A szerző saját szerkesztése az Európai Számvevőszék hivatkozott publikációi alapján

Az *1. ábra* gondolatmenetét tovább folytatva a két utolsó negyedben (3, 4) találhatjuk a működés rövidebb és hosszabb távú főbb eredményeit és hatásait, melyek a számvevőszék stratégiai céljainak teljesülése által még erőteljesebben érvényesülhetnek. Az ECA stratégiai céljai a 2009–2012-es időszakra a következők szerint foglalható össze:[17]

- Szakmaiság, mint stratégiai cél: új módszerek kidolgozása az auditok megbízhatóságának növelésére; hatékonyság növelése, illetve az ellenőrzések átfogó hatásaink maximalizálása; a közellenőrzések módszertani fejlődésével lépést tartva, valamint ennek fejlesztéséhez tevékenyen hozzájárulva biztosítja az ellenőrzések magas minőségét. Az európai számvevőszékekkel való együttműködés előmozdítása közös sztenderdek és ellenőrzési kritériumok kidolgozása révén.
- Output, kimenetek, audit-jelentések, mint stratégiai cél: a számvevőszék pénzügyi és teljesítményellenőrzéseinek hatását úgy kívánja növelni, hogy releváns, időszerű témákat választ és javítja egyértelműségüket, közérthetőségüket.
- Stakeholderekkel kapcsolatos célok: fejleszteni kívánja az Európai Bizottsággal és az Európai Unióval való kapcsolattartást, hogy kihatással legyen a pénzügyi menedzsment hatékonyságának növelésére. Megfelelő szintű kommunikáció az EU állampolgáraival, és az ellenőrzések szélesebb elfogadottságának elérése az auditáltak körében.
- Tanulás és hatékonyságnövekedés, mint stratégiai cél: tanulás a külső szakértői értékelésekből (peer review), aminek segítségével erősíteni és fejleszteni lehet a szervezetet, növelni a hatékonyságot; hatékony, dinamikus, tréningorientált humán erőforrás, illetve IT politika alkalmazása.

Az „eredmények” a funkciók kiteljesedéséből, igénykielégítő képességéből származtathatóak. A „hatás” az eredmények érezhető, érzékelhető megjelenése után alakul ki, és általában hosszabb távon játszik szerepet. Az eredmények mérhető, igazolható teljesülése a számvevőszék menedzsmentje számára egyfajta visszaigazolás, indikáció a hatékony működésről.

3. A kohéziós politika külső ellenőrzése

A kohéziós politikával kapcsolatos források külső ellenőrzése elengedhetetlen és megkerülhetetlen feladat az Európai Számvevőszék számára. Költségvetési szakpolitikaként, céljainak meghatározó jellege miatt és az előirányzott összegek tekintetében is hatalmas jelentőséggel és fontossággal bír az Európai Unió egészére nézve. A kohéziós politika célja, hogy a különböző fejlettségi szinten lévő régiók közötti gazdasági, társadalmi különbségeket mérsékelje, erősítse a kohéziót ezzel csökkentve az interregionális divergens folyamatokat. A társfinanszírozásban megvalósuló támogatások, projektekre szánt kiadások tervezése hétéves programozási periódusokra történik. A források áramoltatására, a kifizetések lebonyolítására tagországonként különböző operatív programokat dolgoznak ki, valamint a tranzakciókat, kifizetéseket fogadó, koordináló, kifizető, felügyelő és ellenőrző jogkörrel rendelkező intézményrendszert[18] működtetnek. Az operatív programok keretei között megvalósuló projekteket az egyes uniós országok választják ki, és a projektgazdák hajtják végre. Általános gyakorlat szerint az Európai Bizottság előfinanszírozza a projekteket a tagállamok részére, majd az érintett intézményrendszer által igazolt nyilatkozatok alapján megtéríti a költségeket. Ez megvalósulhat közbenső és záró kifizetések formájában. A kohéziós politika céljainak megvalósításának finanszírozása kétségkívül komplex és bonyolult, gyakran a támogatottak, kedvezményezettek számára átláthatatlan mechanizmusokon, követhetetlen feltételrendszereken keresztül valósul meg. Éppen ezen jellemzők miatt is kiemelt fontosságú a független, külső ellenőr közbeiktatása, aki objektíven, lelkiismeretesen és megfelelő szakmaisággal végzi tevékenységét.

Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSz) 287. cikke alapján az Európai Számvevőszék úgynevezett megbízhatósági nyilatkozatot (DAS)[19] ad ki az Európai Unió éves beszámolójáról, amit az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak továbbítanak a zárszámadási (mentesítési) folyamathoz. A DAS által nyilatkozik a számvevőszék az éves beszámoló megbízhatóságáról, valamint az ennek alapjául szolgáló tranzakciók jogszerűségéről és szabályszerűségéről. Az EUMSz ezen kívül felhatalmazást ad még az Unió fő tevékenységi területeire vonatkozó különértékelések elkészítésére is.[7]

Az érintett, kohéziós politikai fejezettel kapcsolatos észrevételeit az ECA az éves jelentéseiben foglalja össze. A legutóbbi éves jelentés – a 2009-es pénzügyi évről szóló – 2010. november 9-én került nyilvánosságra. A továbbiakban ennek a legfrissebb publikációnak az adatait, megállapításait használom fel (ECA 2010). Az egyes szakpolitikákról szóló jelentések, illetve az ezek alapján készülő megbízhatósági nyilatkozat meghatározó alapjait képezik a tranzakciók szabályszerűségi ellenőrzése. Ennek a vizsgálata két fő területre osztható:[20] tranzakciók direkt tesztelése szabályosságuk mértékének megállapítására, illetve a felügyeleti és kontrollrendszerek azon képességének analizálása, hogy mennyire eredményesek a tranzakciók szabályosságának biztosításában. Mivel az összes tétel feldolgozása rendkívül költség- és időigényes lenne, ezért a számvevőszék kockázatelemzés elvégzése után reprezentatív mintát vesz a főosokaságból – a kohéziós politika esetén a 2009-es évre vonatkoztatva a közbenső és záró kifizetésekből[21] –, és ennek az eredményeinek a felhasználásával következtet az összes érintett tranzakcióra. A véletlenszerűen kiválasztott kifizetések ellenőrzését egészen a kezdeményezettig bezárólag végzik el. Ameny-

nyiben például a kifizetések összegének a meghatározása helytelen, vagy ha a folyamat nem felel meg a jogi előírásoknak, illetve szerződéses rendelkezéseknek, akkor hibaként értelmezhetjük a jelenséget. A hibákat többféle tipizálása lehetséges. Lehetnek kifizetési feltételhez kapcsolódóak, illetve egyéb szabályszerűségi kritériumot sértőek. Ellenőrzési szempontokat figyelembe véve, az ECA a következő csoportosítást alkalmazza:

- számszerűsíthető hibák,
- nem számszerűsíthető hibák – ebben az esetben nem állapítható meg annak az összegnek a nagysága, amely helytelen kifizetésből származik, illetve egyéb szabályszerűségi kritériumot sért a tranzakció,
- jellegük szerint megkülönböztethetünk támogathatósági, megalapozottsági, pontosági és többszörös vagy összetett hibákat, amelyek az előbbiek valamely kombinációjából tevődnek össze.[22]

A hibák mintában történő összesítése után – legyen az számszerűsíthető vagy sem – az auditor következtet a fősokaságban nagy valószínűséggel előforduló hibák gyakoriságára. Amennyiben kizárólag pénzügyi hatást akarunk becsülni a szakpolitikára vonatkozóan, akkor a számszerűsíthető eltérések alapján történő predikció során kapjuk meg a legvalószínűbb hibaarányt. Az Európai Számvevőszék a becsült hibaarányokat három sávba osztja fel, ami alapján véleményezi az adott szakpolitikát. Ha a hibaarány kisebb, mint a lényegességi küszöb – 2% –, akkor minősítés nélküli véleményt ad ki, 2 és 5% között korlátozó véleménnyel bír, míg 5% fölötti hibaaránynál elutasító vélemény keletkezik.

A felügyeleti és kontrollrendszerek vizsgálata esetén ez előbbiekhez hasonló módszerekkel járnak el. A kohéziós politikai kiadások lebonyolítása, irányítása a tagállamokkal közösen történik. Az előre kidolgozott és Brüsszel által elfogadott operatív programokon keresztül kerül sor a pénzügyi keretek allokálására az egyes projektekre vonatkozóan. A források minél hatékonyabb felhasználása érdekében az EU elvárja, hogy tagállami szinten jól strukturált, célorientált, eredményes intézményrendszer működjön (1083/2006 EK rendelet). A projektekkel kapcsolatos szabálytalanságok megelőzésére, kiszűrésére, feltárására, kijavítására tagállami szinten az irányító hatóságok, igazoló hatóságok, egyéb ellenőrzést ellátó szervezetek és a közreműködő szervezetek hivatottak (belső folyamatokba épített ellenőrzés). A felügyeleti és kontrollrendszerek külső auditjának épp az a lényege, hogy ezt a mechanizmust és ennek a hatékonyságát vizsgálja.

4. Megállapítások és ajánlások a 2009-es pénzügyi év alapján[7]

Tranzakciók szabályszerűségének direkt tesztelése: az Európai Számvevőszék kockázatelemzés után 180 elemű mintát vett a projektekből, amely minta kizárólag közbenső és záró kifizetéseket tartalmazott. A kiválasztott projektek 36%-a tartalmazott hibákat, ami alapján az ECA a legvalószínűbb hibaarányt 5% felettire becsüli. Ennek a hibaaránynak jelentős része számszerűsíthető támogathatósági hiba, melyek okai túlnyomó részben az el nem számolható költségek szerepeltetése és a közbeszerzési szabályok súlyos megsértése.[18] A nem számszerűsíthető hibákat tartalmazó kifizetések 53%-ban fordultak elő, bár ezek nem szerepeltek a hibaarány becslésében. Közülük a leggyakoribb az egyéb szabályszerűségi hiba volt, mint például a pályáztatási és szerződéskötési eljárások hiányosságai.

A tranzakciók szabályszerűségével kapcsolatos rendszerek[23] vizsgálatánál 13 tagállam 16 operatív programját és az ahhoz kapcsolódó intézményi rendszert vettét górcső alá, ahol 11 esetben az Irányító Hatóságok csak részben feleltek meg az elvárt szabályozási követelményeknek. A tagállami szintű rendszerellenőrzések minősége, illetve elvégzése is jelentős szóródást mutatott. A visszafizetésekkel és a pénzügyi korrekciókkal kapcsolatos

intézményi feladatok ellátását[24] hat tagállamban összesen négy operatív program és egy közösségi kezdeményezés keretein belül vizsgálta a számvevőszék. A legfőbb hiba ebben az esetben a nem megfelelő színvonalú információáramlás és tartalom a Bizottság részére, így nem tudott kielégítő képet festeni a vizsgált rendszer a támogatásokról, visszafizetésekről, illetve a visszavonásokról. A feltárt anomáliák alapján alakítja ki javaslatait az ECA a Bizottság részére. Az elmúlt pénzügyi év ellenőrzési tapasztalatai alapján a kohéziós politikával kapcsolatosan az alábbi előterjesztéseket tette: ösztönözze a tagországok hatóságainak szigorúbb korrekciós mechanizmusainak érvényesülését; biztosítsa, hogy a nem támogatható kiadások új kiadásokkal való helyettesítése ne eredményezze az újfent nem támogatható tételek benyújtását; valamint jogkörei révén ösztönözze a tagállami irányítási és kontrollrendszerek hatékony működését a jelenlegi programozási periódusban, amihez hozzátartozik a támogatási feltételek átláthatóbbá tétele is.

5. Összegzés

A Kohéziós Politika az Európai Unió számára az egyik legmeghatározóbb szakpolitika figyelembe véve a források összegét, illetve a kitűzött célokat. A keretei között megvalósuló tranzakciók becsült hibaaránya ugyanakkor az utóbbi években sorra 5% fölötti, ami kiemelkedően rossz értéknek számít összehasonlítva más szakpolitikákkal. A magas hibaarányt sok már korábban említett tényezővel magyarázható, de végeredményben hozzájárul ahhoz, hogy a támogatási források nem tudnak hatékonyan érvényesülni, ezáltal a kitűzött kohéziós célok megfelelő időben történő elérése veszélybe kerül. Az Európai Számvevőszék „hozzáadott érték teremtése" abban áll, hogy ezeket az anomáliákat próbálja feltárni, kiszűrni, az erőforrás-felhasználást hatékonyabbá tenni annak érdekében, hogy közép vagy hosszabb távon saját stratégiai céljainak megvalósításán keresztül, funkciói ellátásának következtében elért eredmények és azok szinergikus, egymást felerősítő kihatásai révén hozzájáruljon a versenyképes környezet kialakításához. Ebben a tekintetben az Európai Unió számvevőjének jelentősége mindenképp felértékelődik, és funkcióinak – jelleg és tevékenységek – ésszerű átgondolásával, proaktív innovációjával minőségileg javíthat a vállalkozói környezet feltételein, az uniós stratégiák sikerességéhez, és végső soron a jólét emelkedéséhez.

JEGYZETEK

1. Európai Bizottság (2010).
2. Európai Bizottság 2010: Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. COM(2010) 2020. Brüsszel, 2010. 3. 3.
3. Botos Katalin (2007).
4. Collis-Rukstad (2008).
5. Természetesen a közös költségvetés más tételei is hatást gyakorolnak a fenntartható versenyelőnyök megteremtésére: például „Versenyképesség", „Vidékfejlesztés", „Fejlesztési együttműködés" szakpolitikák.
6. Európai Bizottság (2010).
7. ECA (2010).
8. Hans Kutscher – Az Európai Közösségek Bíróságának akkori elnöke. Az ECA működésének első hónapjában aposztrofálta így az intézményt.
9. Európai Parlament költségvetés-ellenőrzési bizottságának akkori elnöke.
10. A többi négy intézmény: az Európai Parlament, az Európai Unió Tanácsa, az Európai Bizottság és az Európai Közösségek Bírósága.
11. Európai Unió (2010).

12. ECA (2009).
13. ÁSZ (2007).
14. Mueller (2003).
15. Blume-Voigt (2010).
16. Nem szankcionálhat, csak véleményezhet.
17. ECA (2008a).
18. Ez utóbbi a számszerűsíthető hibák hozzávetőlegesen 43%-áért és a becsült hibaarány közel háromnegyedéért felel.
19. Francia eredetű mozaikszó: déclaration d'assurance.
20. Kiegészítésként ide sorolható még más ellenőrök releváns bizonyítékai, és a vezetői teljességi nyilatkozatok kiértékelése.
21. Előfinanszírozási kifizetéseket nem tartalmazott a minta, mert ezek kockázatát rendkívül alacsonyra becsüli az ECA.
22. ECA (2008b).
23. Az intézményi háttér az a rendszer, amely az adott tagállamban fogadja, kifizeti, lebonyolítja, menedzseli, ellenőrzi és igazolja az uniós támogatások kifizetését. Legfőbb elemei: Irányító Hatóságok, Kifizető és Igazoló Hatóságok, Ellenőrző Hatóságok, Közreműködő Szervezetek, Monitoring Bizottságok stb.
24. Tagállami szinten a kifizetések után feltárt hibák kezelésére irányuló rendszerek, valamint a Bizottság részére küldött beszámolók tartoznak ide szoros összefüggésben a visszafizettetésekkel és a támogatások visszavonásával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁSZ (2007): A közszféra és a gazdaság versenyképessége. Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet, Budapest 2007.

Blume, L.–Voigt, S. (2010): Does organizational design of supreme audit institutions matter? A cross-country assessment. In: European Journal of Political Economy 2010. Article in press.

Botos Katalin (2007): Európa kettős szorításban. In: Farkas Beáta (szerk.) (2007): A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2007. JATEPress, Szeged, 33–46.

Collis, D. J.–Rukstad, M. G. (2008): Can You Say What Your Strategy Is? In: Harvard Business Review 86, no. 4. (April 2008).

Európai Bizottság (2010a): Az Európai Unió általános költségvetése a 2010-es pénzügyi évre – számadatok. Brüsszel – Luxemburg 2010. 01. Elektronikus elérhetőség: http://ec.europa.eu/budget/library/publications/budget_in_fig/syntchif_2010_hu.pdf

Európai Bizottság (2010b): Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. COM(2010) 2020. Brüsszel, 2010.3.3. Elektronikus elérhetőség: http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_HU_ACT_part1_v1.pdf

European Court of Auditors (ECA) (2008a): Audit Strategy 2009-2012. Summary. European Court of Auditors, Luxemburg 2008. Elektronikus elérhetőség: http://eca.europa.eu/portal/pls/portal/docs/1/2292297.PDF

European Court of Auditors (ECA) (2008b): Annual Report on the Implementation of the Budget – (2008/C 286/01). In: Official Journal of the European Union 2008. 10. 11.

European Court of Auditors (ECA) (2009): Work Programme 2010. European Court of Auditors, Luxemburg 2009.

European Court of Auditors (ECA) (2010): Éves jelentés a költségvetés végrehajtásáról – (2010/C 303/01). In: Az Európai Unió Hivatalos Lapja 2010. 11. 9.

Mueller, D. 2003: Public Choice III. Cambridge University Press, Cambridge.

KECZER GABRIELLA*

A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK SZEREPVÁLLALÁSA A RÉGIÓ- ÉS VÁROSFEJLŐDÉSBEN

ENGAGEMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN REGIONAL AND CITY DEVELOPMENT

ABSTRACT

The role of higher education institutions in the development of their regions is inevitable. The so called 3rd role of the universities, that is getting more and more important besides education and research is thoroughly dealt with in literature. The OECD launched a projekct called „Higher Education in Regional and City Development" in 2005, to analyse how the higher education system impacts upon regional and local development. The reviews cover areas with a population of 1-5 million. The reviews investigated the contribution of higher education institutions' research to regional innovation, the role of teaching and learning in the development of human capital and skills within regions, the contribution of higher education institutions to social, cultural and environmental development for regions and the role of higher education institutions in building regional capacity to act in an increasingly competitive global economy. Until 2010 28 regions have been reviewed. I present the main conclusions of the project, as well as some good practice examples.

1. Bevezetés

Az egyetemek szerepe a régiók fejlődésében vitathatatlan, az egyetemek úgynevezett harmadik, (az oktatás és a kutatás mellett egyre hangsúlyosabbá váló) regionális szerepét rendkívül gazdag szakirodalom tárgyalja. A regionális gazdaságtan keretein belül lefolytatott vizsgálódások, és ennek megfelelően a szakirodalom elsősorban az egyetemi kutatások gazdasági hatásaira koncentrálnak; ez kétségtelenül az egyik kulcskérdés akár az egyetem szerepe, akár a regionális fejlődés szempontjából. (A vonatkozó szakirodalom áttekintésére lásd például Varga 2004.)[1]

Az egyetemek regionális szerepe azonban nem korlátozódik a kutatásra és annak gazdasági hatásaira, sőt, bizonyos intézmény- és régiótípusok esetében ez a szerepkör nem is domináns. Gál és Ptacek kutatása,[2] melyben magyar és cseh régiókat vizsgáltak, alátámasztja azt a hipotézist, hogy a kevésbé fejlett közép-kelet-európai régiók nem nagyvárosi, közepes (non-metropolitan mid-range) egyetemeinél a tudástranszfer kevésbé jelentős, mint a fejlett nyugat-európai régiók és egyetemeik esetében, ezért a K+F hatását ezen régiók gazdasági fejlődésére és növekedésére nem szabad túlbecsülni. A kutatás azt is megerősíti, hogy az egyetemek regionális szerepvállalásnak a fentiek miatt is ki kell terjednie a társadalmi és közösségi aktivitásra, a régió képzési igényeinek kielégítésére, a társadalmi kirekesztés elleni fellépésre, a kultúraközvetítésre.

Az egyetemek kutatási tevékenysége mellett oktatási tevékenységük, közéleti (social) aktivitásaik is értelmezhetők és értékelhetők a regionalitás szempontjából, és az egyetemek hármas szerepe nemcsak a régió gazdasági fejlődésére, hanem társadalmi, kulturális, környezeti, politikai stb. fejlődésére is hatást gyakorol.

* Főskolai docens, SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézet.

2. „A felsőoktatás szerepe a regionális és városfejlődésben” projekt

Az OECD 2005-ben indított, „A felsőoktatás szerepe a regionális és városfejlődésben” című projektje[3] a fentiekkel összhangban az egyetemek tevékenységét és azok hatásait több szempontú megközelítésben vizsgálja. A felmérés 4 kérdésköre a következő:

1. A felsőoktatási intézmények kutatási tevékenységének hozzájárulása a regionális innovációhoz
2. Az oktatás és tanulás hozzájárulása az emberi tőke és képességek bővüléséhez a régióban
3. A felsőoktatási intézmények hozzájárulása a régió társadalmi, kulturális és környezeti fejlődéséhez
4. A felsőoktatási intézmények szerepvállalása a regionális kapacitás bővítésében

Az első kérdéskörben azt vizsgálják, hogy a felsőoktatási intézmények milyen mértékben reagálnak kutatási tevékenységükkel a régió igényeire, milyen a kapcsolat a régió vállalkozásai és az egyetemek között a kutatást illetően. Van-e az egyetemek kutatási stratégiájának regionális dimenziója? Milyen lépések történnek a régió, és főleg a kisvállalkozások technológiai és innovációs szükségleteinek kielégítésére? Hogyan ösztönzik és jutalmazzák a regionális megalapozottságú kutatásokat? Az egyetemek mit tesznek az ipar és a kutatók közötti tudásáramlás érdekében? A politika és a finanszírozás ösztönzi-e az ipar és az egyetemek közös kutatásait és a kutatószemélyzet cseréjét? Milyen tudás-kiaknázást és -cserét segítő kapcsolódási pontok vannak az egyetemek és a vállalkozások között? Milyen mechanizmusai alakultak ki az egyetemek szellemi termékeinek értékesítésére és az egyetemek és a helyi szereplők közötti technológiatranszfer elősegítésére (kutatási szerződések, kutatási kooperáció, tanácsadás, spin-off-ok, inkubátorok, technológiai parkok, klaszterek, oktatói mobilitás) Milyen egyetemen belüli, regionális és nemzeti intézkedések ösztönzik ezt?

A második kérdéskörben azt vizsgálják, hogy az egyetemek oktatási tevékenysége hogyan kapcsolódik a régióhoz. Van-e a képzési programoknak lokális megalapozottsága? Hogyan veszik figyelembe az egyetemek a regionális sajátosságokat a graduális és posztgraduális képzésben (regionális képzési igények felmérése, ezeket szolgáló kurzusok, kreatív megoldások a helyi problémákra az oktatás keretében, gazdasági szereplők bevonása a képzési döntésekbe)? Hogyan integrálódnak a hallgatók a régióba (önkéntes tevékenységek és ezek monitoringja)? Milyen az egyetemek regionális beiskolázási politikája és mit tesznek ennek elősegítésére? Segíti-e az egyetem a végzettek régióban történő elhelyezkedését? Milyen átjárási utak vannak az egyetemek és a helyi vállalkozások (elsősorban KKV-k) között? Hogyan támogatják a hallgatók vállalkozóvá válását? Milyen szerepet vállanak az egyetemek a lifelong learningben? Milyen mechanizmusok vannak a felsőoktatásban hagyományosan alulreprezentált társadalmi csoportok (etnikai kisebbségek, felnőtt tanulók, fogyatékossággal élők) bevonására és a nemek egyenlőségének biztosítására? Milyen flexibilis oktatási formák vannak (szatelit campus, online kurzus, kihelyezett képzés) annak érdekében, hogy szélesebb társadalmi rétegek kapcsolódhassanak az oktatásba?

A harmadik kérdéskörben azt vizsgálják, hogy milyen mértékben járulnak hozzá az egyetemek a társadalmi, kulturális és környezeti fejlődéshez a régióban. Rendelkezésre bocsátják-e az egyetemek a létesítményeiket, szakértelmüket, kutatási és oktatási programjaikat az egészségügy, a jóléti rendszer, a kultúra, a vallás és a kisebbségek támogatására? Hogyan vesz részt az egyetem ezekben a szolgáltatásokban? Hogyan támogatja az egyetem a sportot nem csak a saját polgárai, hanem a közösség tekintetében is? Mennyire teszi hozzáférhetővé az egyetem a kulturális infrastruktúráját és programjait a helyi közösség számára? Van-e közös marketing tevékenysége a helyi közösségnek és az egyetemeknek? Az

egyetemi campusok jó példákkal szolgálnak-e a fenntarthatóság terén? Vannak-e a regionális szereplőkkel közös kezdeményezések a környezetvédelem terén?

A negyedik kérdéskörben azt vizsgálják, mit tesznek az egyetemek és a regionális szereplők a regionális kapacitás bővítése érdekében. Milyen formális és informális mechanizmusokon keresztül azonosítják a régió igényeit? Készült-e audit a régió tudás-erőforrásairól (szakértelem, kutatóhelyek)? Hogyan dokumentálják, értékelik az egyetemek regionális szerepvállalását, gyűjtik-e és nyilvánosságra hozzák-e a jó gyakorlatokat? Hogyan koordinálják az az egyetemek regionális szerepvállalását? Milyen mechanizmusok ösztönzik a párbeszédet az egyetemek és a regionális szereplők között? Milyen mértékben használják az egyetemek erőforrásait a városi és regionális stratégiák készítésében és megvalósításában? Az egyetemek szakemberei benne vannak-e a különböző helyi és regionális testültekben? A külső testületek milyen szerepet játszanak a belső egyetemi döntéshozatalban? Vannak-e közös marketing akciók a tehetség és a tőke régióba vonzására? Ösztönzik-e az egyetemek a helyi termékek és szolgáltatások fogyasztását a polgáraik körében? Megvalósítanak-e az egyetemek stratégiai, szervezeti, menedzsment vagy akadémiai változtatásokat a regionális szerepvállalásuk erősítése érdekében? Az egyetemek auditálják-e hatásukat és kapcsolódásukat a régióra/hoz? Tartalmazza-e az egyetem stratégiai terve kiemelt célként a regionális közösséggel való kapcsolatokat? Létsültek-e az egyetemeken belül új pozíciók/egységek helyi/regionális hatáskörrel? A regionális dimenzió hogyan testesül meg az egyetemi HR politikában (vannak-e képzések, van-e kompenzáció a regionális szerepvállalásért)? Hogyan generálnak új forrásokat a regionális szerepvállalásra, ki finanszírozza ezt a szerepet? Vannak-e szervezeti kulturális akadályai a nagyobb regionális szerepvállalásnak, mit tesznek ezek leküzdésére?

Az OECD felmérés minden esetben két lépésben zajlik, először az egyetemek és a regionális szereplők önértékelést készítenek a fenti kérdések alapján, majd az OECD szakemberei is elvégzik az értékelést és javaslatokat fogalmaznak meg a vizsgált egyetemek és régiók számára. A felmérések kérdései és struktúrája azonos az egyes régiók összehasonlíthatósága érdekében. A projekt első fázisa 2005–2007 között zajlott, ebben 14 régió vett részt 13 országból. A második kör 2008–2010 között zajlott, ebben 14 régió vett részt 12 országból. A harmadik kört 2010-ben hirdették meg, 2012-ig tart, eddig 5 régió jelentkezett 5 országból.

3. A regionális szerepvállalás előnyei

Az OECD projekt első fázisában résztvevő egyetemek és régiók egyértelműen előnyösnek látják a felsőoktatás regionális szerepvállalását.

Az egyetemek az intenzív regionális szerepvállalás következő előnyeiről számoltak be a felmérés során.

- Eredményesebb beiskolázási tevékenységet tudnak folytatni a régióban.
- A kutatás és az oktatás terén több helyi együttműködési lehetőségük adódik, és ezek révén saját bevételekhez jutnak.
- Ugyancsak saját bevételhez juttatják őket a helyi vállalkozásoknak nyújtott szolgáltatásokból (szakértői tevékenység, továbbképzés).
- Érzékelhetően megnőtt a társadalmi támogatottságuk és társadalmi tőkéjük, ami különösen azokban az országokban fontos, ahol a felsőoktatási döntések egy része regionális szinten születik.
- Az erőforrás-megosztás hatékony megoldásokat tesz lehetővé az infrastruktúra és a tudásmunkások vonatkozásában is.

A városok és a régiók a következőkben látják az egyetemek intenzív jelenlétének előnyeit.
- Az egyetem jelenlétével adó- és egyéb bevételekhez jutnak.
- A régió vonzóbb a globális tőke számára.
- Új vállalkozások jönnek létre, melyeket egyetemi polgárok és az egyetemen végzettek indítanak.
- Az egyetemen felhalmozott szakértelem a régió vállalkozásai, szervezetei számára rendelkezésre áll.
- Gyarapodik a régió humán tőkéje egyrészt az egyetemen végzettek letelepedése, másrészt az egyetem biztosította folyamatos szakmai továbbképzések révén.[4]

4. Az együttműködések jellemzői, akadályai

A felmérés első fázisának tapasztalatai azt mutatják, hogy az egyetemek és a regionális szereplők érdemi együttműködései a kezdeti stádiumban vannak. Ezek általában alulról induló kezdeményezések, amelyek a kormányzattól igen csekély támogatást kapnak. A legtöbbjük kisebb, rövidtávú projekt, melyet egy-egy személy elkötelezettsége visz előre. Az egyetemek és a vállalkozások között egyértelműen tapasztalható egyfajta szakadék: a tudósok nem lelkesednek azért, hogy „földi" problémákon dolgozzanak, illetve nem képesek határidőre és adott pénzügyi kereteken belül megoldással szolgálni az ipar számára, a vállalkozásoknak pedig nincs elegendő információjuk ahhoz, hogy az egyetemen belül megtalálják a megfelelő szakértelmet a problémájuk megoldásához.

Az együttműködésnek felsőoktatáson kívüli és azon belüli akadályai is vannak. A felsőoktatáson kívüli akadályok közül a legjelentősebb a közpolitikák irányultsága, a regionális szerepvállalás finanszírozásának és ösztönzésének hiánya, valamint az, hogy sok régióban a helyi szereplők nem rendelkeznek megfelelő kapacitással a felsőoktatással való együttműködésre.

A felsőoktatáson belüli gátló tényezők a következők.
- Az egyetemek regionális szerepvállalása attól függ, hogy az egyetem hogyan határozza meg a saját küldetését, és milyen az adott intézmény vezetése. Utóbbi sok esetben nem elősegíti, hanem gátolja a regionális szerepvállalást.
- A hagyományos akadémiai értékrend nem tulajdonít jelentőséget a helyi és regionális szerepvállalásnak.
- Az egyetemek belső struktúrája nem biztosít kellő ösztönzést és erőforrásokat a regionális szerepvállaláshoz.
- A felsőoktatási rendszerek nemzeti szabályozása csökkenti az egyetemek kapacitását a regionális szerepvállalásra. A bürokratikus rendszerekben az egyetemek autonómiája és flexibilitása kicsi, a monolitikus országokban a felsőoktatás-politikának nincs regionális dimenziója. De még azokban az országokban is, ahol a regionális szerepvállalást az egyetemek feladatának tekintik, csak „harmadik" szerepként jelenik meg, nem pedig az egyetemek alapfunkciójának – oktatás, kutatás – részeként.
- Az egyetemek regionális szerepvállalását számos finanszírozási természetű akadály gátolja. A felsőoktatás finanszírozási rendszere a legtöbb országban nem támogatja a regionális szerepvállalást. Az egyetemek a legtöbb helyen költségcsökkentési nyomás alatt működnek, ez pedig szintén nem kedvez a regionális szerepvállalásnak. A kutatás finanszírozása földrajzilag semleges, vagy kritikus tömeg kialakítását célozza, kiválósági alapon történik. Ez ahhoz vezet, hogy a kutatás a fejlettebb régiókba koncentrálódik, nem pedig a helyi igények szerint szerveződik. Az oktatási tevékenység finanszírozása sem irányul kellőképpen az elmaradott régiók humántőke-bővítésére, ennek a szerepnek a finanszírozása nem szisztematikus.[5]

5. Az egyetemek regionális szerepvállalásában tapasztalt előrelépések és jó gyakorlatok

5.1. Az egyetemi kutatások regionális fejlődésre gyakorolt hatása terén tapasztalt előrelépések és jó gyakorlatok

Több országban is tapasztalható, hogy a kormányzat regionális innovációs központokat hozott létre és tart fenn.

Jó gyakorlat: az Egyesült Királyságban a regionális innovációs intézményrendszer teljes struktúrája kiépült.[6]

- Létrejöttek a Regionális Fejlesztési Ügynökségek, amelyek a regionális gazdaságfejlesztési stratégiákért felelősek. Ezek részét képezi a regionális innovációs stratégia is.
- Létrejöttek a Regionális Technológiai Központok, melyek feladata a technológiatranszfer elősegítése, de a kormány által csak három évig finanszírozott központok sok helyen később megszűntek. Sikeresebbnek bizonyultak a Tudástranszfer Partnerségek, amelyek az 1970-es évek óta eredményesen működnek. A Tudástranszfer Partnerség keretében az egyetemek és a vállalkozások többéves közös fejlesztési projektet indítanak, melyekben két évig friss diplomásokat alkalmaznak.
- Az 1998-as „Tudásalapú társadalom építése" című országos koncepció keretében 12 Tudományos Vállalkozási Központot hoztak létre és finanszíroznak részben központi büdzséből. Ennek keretében természettudományos és műszaki szakos hallgatók és oktatók olyan vállalkozásait támogatják, amelyek az egyetem szellemi termékeit viszik piacra.
- 2001-ben központi kezdeményezésre létrejöttek az Egyetemi Innovációs Központok, melyek egyértelműen regionális igényeket elégítenek ki, a felsőoktatás és az ipar együttműködésén alapulnak, olyan stratégiai üzletágakra koncentrálnak, amelyek a régió szempontjából kiemelkedő jelentőségűek.
- Létrejöttek az Új Technológiai Intézetek, melyek feladata a továbbképzések biztosítása a régiókban.

Örvendetes, hogy több régióban az egyetemek egyre intenzívebben együttműködnek egymással annak érdekében, hogy javítsák és diverzifikálják szolgáltatás-kínálatukat a helyi és regionális vállalkozások felé.

Jó gyakorlat: Az Øresund svéd-dán határrégió egyeteme 14 felsőoktatási intézmény konzorciumaként jött létre.[7] A svéd és dán intézményeket tömörítő Øresund Egyetem 150 ezer hallgatót és 12 ezer kutatót egyesít, és Európa egyik legsikeresebb felsőoktatási együttműködésének bizonyult. Az együttműködés kiterjed:

- az oktatásra, az együttműködés a hallgatócserétől a közös mester képzésekig terjed,
- a kurzusokra és a létesítményekre, a hallgatók a 14 intézmény bármelyikében vehetnek fel kurzusokat, és bármely egyetem bármely létesítményét használhatják a hallgatók, az oktatók és a kutatók egyaránt,
- a marketingre, a honlapok és nyomtatott kiadványok mind a 14 intézményt együttesen népszerűsítik,
- a kutatásra, az intézmények a lehető legszélesebb körűbb együttműködésre törekednek a kutatási programokban.

Általános tapasztalat, hogy a KKV-k számára nem könnyű kapcsolatba lépni és együttműködni a nagy egyetemekkel, nehezen átlátható számukra a felsőoktatási rendszer, gyakran nem tudják, kinek és hogyan címezzék a megkereséseiket akár közös kutatásra, akár szaktanácsadásra vonatkozóan. Ezért komoly előrelépés, hogy több helyen ún. hozzáférési pontokat alakítottak ki.

Jó gyakorlat: Az Észak-Kelet-angliai régióban Tudásházat hoztak létre, amely közös belépési pontot jelent öt egyetemhez.[8] A Tudásház egy központi számítógépes csomópont

a Regionális Technológiai Központban. Az ide érkező vállalkozói megkereséseket a Központ elküldi az öt egyetem illetékeséhez, egy erre a feladatra kijelölt koordinátorhoz. A koordinátorok feltérképezik az egyetemen belüli lehetőségeket, és javaslatot küldenek a vállalkozásoknak arra vonatkozóan, hogy kik lehetnek a megfelelő konzultánsok az adott témában. A konzultánsok találkoznak a vállalkozások vezetőivel, akik kiválasztják a számunkra legmegfelelőbbnek tűnő partnert az együttműködésre.

Az egyetemek komoly szerepet játszanak abban, hogy külföldi működőtőkét vonzzanak a régiójukba, a transznacionális vállalatokkal való együttműködésük pedig hozzájárul a vállalatok hosszú távú letelepedéséhez és a telephely folyamatos fejlesztéséhez.

Jó gyakorlat: A Sunderland Egyetem közreműködésével a Nissan észak-kelet-angliai autógyára Európa egyik leghatékonyabb üzeme lett.[9] A Manufacturing and Management Kiválósági Központot a Sunderland Egyetemen hozták létre azzal a céllal, hogy kutatást és tanácsadást folytasson és szolgáltasson az üzleti elemzés, termékfejlesztés, termelés-logisztika, teljesítményértékelés, ellátási lánc menedzsment területén. A régióba betelepült vállalatok (pl. Nissan, Electrolux, Black and Decker) is támogatják. A Nissannal szoros együttműködésben hozták létre a Központ bázisán a végzett hallgatók megtartására irányuló GRASP (Graduate Retention in the Automotive sector) kezdeményezést.

5.2. Az egyetemi oktatásnak a régió humántőke gyarapodásához való hozzájárulása terén tapasztalt előrelépések és jó gyakorlatok

Számos régióban indítanak az egyetemen konkrét munkahelyi szükségletekből kiinduló, személyre szabott képzési programokat. Ez jelentősen hozzájárul a régió tudáskeresletének és tudáskínálatának összhangjához, valamint az egyetemek és helyi vállalkozások közötti szorosabb kapcsolatokhoz.

Jó gyakorlat: A dán Aalborg Egyetem 1974 óta alkalmazza a Problem Based Learning Programot. Ennek keretében a hallgatók az üzleti szférától érkező konkrét problémákat oldanak meg team-munkában.[10] A módszer segítségével a vállalkozások szakértelemhez, a hallgatók pedig ipari-üzleti tapasztalatokhoz és kapcsolatrendszerhez jutnak.

5.3. A felsőoktatási intézményeknek a régió társadalmi, kulturális és környezeti fejlődéséhez való hozzájárulása terén tapasztalt előrelépések és jó gyakorlatok

A felmérés tapasztalatai szerint az egyetemek egyre aktívabb szerepet vállalnak a helyi társadalmi problémák megoldásában, és ennek érdekében szorosan együttműködnek más helyi szereplőkkel.

Jó gyakorlat: A finn Jyväskylä Főiskola hosszú ideje munka nélkül levők munkába állításán dolgozik együtt a helyi szereplőkkel.[11] A program címe „WIRE-projekt a társadalmi inklúzióért". A tíz éve indult kezdeményezés a régió tartósan munka nélkül lévő embereinek nyújt különféle, az újbóli munkába állást segítő szolgáltatásokat. A modellt a Jyväskylä Polytechnic, a Regionális Fejlesztési Szervezet és a Regionális Munkaügyi Szervezet közösen dolgozta ki, hogy lépésről lépésre visszavezesse a tartós munkanélkülieket a munka világába fizikai és társadalmi rehabilitáció segítségével. 2000 és 2004 között 800 embernek segítettek eredményesen. A programban részt vesznek az önkormányzatok és a helyi vállalatok is. A főiskola az egészségügyi és jóléti szolgáltatásokban vállal szerepet.

6. Konklúziók

Az egyetemek szerepe a régiófejlődésben sokrétű. Az egyik, és sokhelyütt a legfontosabb szerep az egyetemek kutatási tevékenységéhez és annak lokális gazdasági hatásaihoz kapcsolódik. Az OECD 2005-ben indított, és 2010-ig 28 régiót elemző felmérésének első kérdésköre ennek megfelelően azt vizsgálták, hogy mennyire reagálnak az egyetemek a regionális kutatási igényekre, milyen szoros a kapcsolat e tekintetben a felsőoktatási intézmények és a helyi vállalkozások között. A felmérés megállapította, hogy a regionális innovációs intézményrendszer kiépülése, az egyes régiók felsőoktatási intézményeinek együttműködése, a KKV-k és egyetemek kapcsolódását segítő innovatív megoldások terén figyelhető meg a legtöbb előrelépés, és sok helyütt az egyetemek jelentős szerepet játszanak a működőtőke régióba vonzására és megtartására. A továbblépést akadályozó tényezők közül a legjellemzőbb a kutatás finanszírozása: a nemzeti kutatás-finanszírozási rendszerek egyáltalán nem ösztönzik a regionális megalapozottságú tudományos és innovációs tevékenységet.

Az egyetemek regionális szerepvállalása a kutatás mellett az oktatási tevékenységben is meg kell jelenjen. A nemzetgazdaság munkaerő-igényének figyelembe vétele mellett az egyetemek feladata a regionális tudás-igény kielégítése is, ennek meg kell jelennie az egyetemek graduális és posztgraduális képzési kínálatában, a regionális szereplőket be kell vonni az egyetemek képzési kínálatának, a képzések tartalmának kialakításába.

A felsőoktatás feladata a szakemberképzés, a cél az, hogy a jól felkészített, diplomás munkavállalók a munkaerőpiaci keresletnek megfelelő kínálatot nyújtsanak. Ennek kínálatnak kell kielégítenie a mindenkori keresletet, mégpedig befogadóképességben és szerkezetében egyaránt. Egy stabil piacgazdaság számára fontos a kiegyensúlyozott munkaerőpiac, melynek egyik alapeleme, hogy a felsőoktatás kibocsátása és a munkaerőpiac felvevőképessége egyensúlyban legyen. Olyan szervezeti eljárásokra van szükség, amely lehetővé teszi, a közvetlen kapcsolat kialakítását a felsőoktatás és a munkaerőpiac szereplői között.[12] Szükséges a felsőoktatás és a foglalkoztatók kapcsolatának fejlesztése, ezen a vállalatok és a képzők közötti együttműködés fejlesztése.[13]

Az OECD felmérésből kiderül, hogy az egyetemek képzési tevékenysége egyre inkább igyekszik figyelembe venni a lokális képzési igényeket. Számos régióban indítanak az egyetemen konkrét munkahelyi szükségletekből kiinduló, személyre szabott képzési programokat. Egyértelmű a törekvés a végzettek régióban tartására, helyi vállalkozóvá válásuk elősegítésére. A továbblépés akadálya, hogy a nemzeti finanszírozás nem támogatja szisztematikusan az elmaradott régiók humántőke-gyarapítását.

Az egyetemek regionális szerepvállalásának harmadik területe a társadalmi, kulturális és környezeti fejlődéshez való hozzájárulás. Az OECD felmérés megállapította, hogy az egyetemek egyre inkább közreműködnek a helyi társadalmi problémák megoldásában, és a legtöbb helyen a közösség rendelkezésére bocsátják szakértelmüket és infrastruktúrájukat. A továbblépéshez azonban szükség lenne a regionális szerepvállalás intézményen kívüli és belüli támogatására, ösztönzésére.

Általánosan elmondható, hogy az egyetemek regionális szerepvállalása erősen függ az intézményi vezetéstől és vállalkozó kedvtől. Az egyedi jó gyakorlatok úgy fejlődhetnek tovább rendszerré, ha

- alkalmazzák a modern menedzsment módszereket a HRM-ben, a pénzügyi menedzsmentben, kihasználva az ICT nyújtotta lehetőségeket,
- átlépik a tudományterületi határokat,
- összekapcsolják az oktatást, a kutatást és a regionális szerepvállalást,
- a szervezeti struktúrába beépítik a külső kapcsolódási pontokat és transzfer egységeket,

– az egyetemi irányításba bevonják a helyi szereplőket, az egyetem szakemberei pedig szerepet vállalnak a regionális testületekben,
– ösztönzik és elismerik a regionális szerepvállalást az intézményen kívül és belül,
– az eseti pénzügyi források mellett a regionális szerepvállalás támogatása a hosszú távú alapfinanszírozásban is megjelenik.[14]

7. Összegzés

Az OECD felmérés előnye, hogy az egyetemek regionális szerepét nem szűkíti le a regionális gazdaságtani kutatások által középpontba állított K+F+I és tudástranszfer gazdasági hatásaira, hanem kiterjeszti az oktatás regionális dimenzióinak vizsgálatára, valamit az egyetemek tevékenységének hatására a régió társadalmi, kulturális és környezeti fejlődésére. Ez a több szempontú megközelítés azért is lényeges számunkra, mert a fejletlenebb közép-kelet-európai régiók esetében az egyetemi K+F+I és tudástranszfer – részben az egyetemeknél, részben a régiókban keresendő okok miatt – kevésbé jelentős, mint a fejlett nyugat-európai térségekben. Ebből adódóan az egyetemek oktatási, közösségi, kulturális aktivitásának hatása a régiók fejlődésére ezekben az esetekben felértékelődik.

Az egyes régiók által készített önértékelések számos jó gyakorlatot tartalmaznak, melyek a hazai egyetemek számára is követhető példákkal szolgálnak.

A felmérésből megállapítható, hogy azokban az országokban erőteljesebb az egyetemek regionális szerepvállalása, ahol nemzeti szintű, kormányzati kezdeményezések ösztönzik és támogatják ezeket az aktivitásokat (ilyen például az Egyesült Királyság vagy Hollandia). Különösen fontos lenne ez azokban az országokban, így nálunk is, ahol kontinentális európai egyetemirányítási rendszer van, melyben – ellentétben az angolszász országok boardrendszeren alapuló egyetemi kormányzásával – a külső szereplők sokkal kevésbé vesznek részt az egyetem irányításában és életében.

Leszögezhető az is, hogy a hagyományos akadémiai értékrenddel és a jelenlegi finanszírozási rendszerrel a regionális igényeket kielégítő kutatás és oktatás a felmérésben részt vett országok többségében nehezen összeegyeztethető, a lokális szerepvállalás egyrészt az egyetemek vezetésének szemléletén, másrészt az egyes kezdeményezéseket elindító és életben tartó egyének kreativitásán és elkötelezettségén múlik. Az egyetemek szerepe a régiók fejlődésében tehát, bár jelentőségét egyre több helyen felismerik, a mai napig „a harmadik” szerep maradt.

JEGYZETEK

1. Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. In: Közgazdasági Szemle, LI. évf., 2004. március (259–275. o.)
2. Zoltán Gál, Pavel Ptaček (2011): The Role of Mid-Range Universities in Knowledge Transfer in Non-Metropolitan Regions in Central Eastern Europe, European Planning Studies, 19:9, 1669–1690.
3. Higher education in regional and city development. www.oecd.org/edu/imhe/ regionaldevelopment
4. OECD (2007): Globally Competitive, locally engaged. Executive summary – Higher Education and regions. ISBN 978-92-64-03414-3
5. OECD (2007): Globally Competitive, locally engaged. Executive summary – Higher Education and regions. ISBN 978-92-64-03414-3
6. North East Regional Report-Final 28.10.05.
7. Öresund Region self report, Final version presented to the OECD evaluation team November 2005.

8. North East Regional Report - Final 28.10.05.
9. North East Regional Report - Final 28.10.05.
10. Aalborg University: www.en.aau.dk/About+Aalborg+University/The+Aalborg+model+for+problem+based +learning és Søren Kerndrup: Aalborg University Subreport 2005.
11. Self-evaluation report of the Jyväskylä region in Finland.
12. Csehné Papp Imola (2009): A felsőoktatás munkaerőpiaci kimenete. In: Speciális kérdések és nézőpontok a felsőoktatásban, (szerk: Karlovitz J. T.), Neveléstudományi Egyesület, Budapest, pp. 91–96. ISBN: 978-963-88422-2-0
13. Csehné Papp Imola (2010): Egyetemi és főiskolai hallgatók pályaelképzeléseinek összehasonlító vizsgálata, In: Felnőttek pályaorientációja, élethosszig tartó tanulása (szerk. Karlovitz J. T., Torgyík J. E.) Budapest: Neveléstudományi Egyesület, 2010. pp. 23-30. ISBN: 978-963-89392-0-3
14. OECD (2007): Globally Competitive, locally engaged. Executive summary – Higher Education and regions. ISBN 978-92-64-03414-3

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csehné Papp Imola (2009): A felsőoktatás munkaerőpiaci kimenete. In: Speciális kérdések és nézőpontok a felsőoktatásban (szerk: Karlovitz J. T.), Neveléstudományi Egyesület, Budapest, pp. 91-96. ISBN: 978-963-88422-2-0

Csehné Papp Imola (2010): Egyetemi és főiskolai hallgatók pályaelképzeléseinek összehasonlító vizsgálata, In: Felnőttek pályaorientációja, élethosszig tartó tanulása (szerk. Karlovitz J. T., Torgyík J. E.) Budapest: Neveléstudományi Egyesület, 2010. pp. 23-30. ISBN: 978-963-89392-0-3

Gál, Zoltán, Ptaček, Pavel (2011): The Role of Mid-Range Universities in Knowledge Transfer in Non-Metropolitan Regions in Central Eastern Europe, European Planning Studies, 19:9, 1669–1690.

Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. In: Közgazdasági Szemle, LI. évf., 2004. március (259–275. o.)

Aalborg University (2011): www.en.aau.dk/About+Aalborg+University/The+Aalborg+model+for+problem+based +learning és Søren Kerndrup: Aalborg University Subreport 2005.

North-East England Region (2005): Regional Report - Final 28.10.05.

OECD (2007): Globally Competitive, locally engaged. Executive summary – Higher Education and regions. ISBN 978-92-64-03414-3

Öresund Region (2005): Self report, Final version presented to the OECD evaluation team November 2005.

Jyväskylä Region (2005): Self-evaluation report of the Jyväskylä region in Finland.

DAJNOKI KRISZTINA*

ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS DISZKRIMINÁCIÓ – FOGYATÉKOS ÉS MEGVÁLTOZOTT MUNKAKÉPESSÉGŰ SZEMÉLYEK A MUNKA VILÁGÁBAN

EQUALITY AND DISCRIMINATION – DISABLED AND HANDYCAPPED PEOPLE IN THE WORLD OF LABOUR

ABSTRACT

All the people should get different, but equal chances to live his privately chosen life meaningfully. Generally existing negative beliefs, prejudices and the discriminate behaviour originated from them also valid for the world of labour, and as a result, an invalid picture develops about the disabled and handicapped people among employers. Considering human resource management equality means that all employees could have the same job possibilities, and their performance and results to be judged in the same way in the aspect of their capabilities. The raised rehabilitation funding from the 1st January, 2010 means a growing number of organisations want to employ disabled people, but in the meantime the employment of these people faces several challenges because of the insufficient information. Our research so called "Equality Human Research Management" aims to reveal the tasks, nature, processes and methods of employing and managing handicapped and changed capability employees. To successfully (re)integrate the disabled and handicapped people, we must be aware of and must consider the chances, the nature of the affected and also the expectations of the employer so that the disabled get really equal opportunities in the workplace.

1. Bevezetés

Minden embernek más, mégis egyenjogú lehetőséget kell kapnia arra, hogy a maga választott módon tartalmas életet éljen. A társadalomban általánosan jelen lévő negatív hiedelmek, előítéletek és az ezekből táplálkozó diszkrimináció sajnos a munka világában is megtalálható, s ennek következtében a foglalkoztatók körében is a valóságnak nem megfelelő kép alakult ki a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyekkel kapcsolatban. A humán erőforrás gazdálkodás esetében az esélyegyenlőség azt jelenti, hogy minden munkaképes állampolgár képességeinek megfelelő lehetőséget kapjon a munkavállalásra és teljesítményeit, eredményeit azonos módon ítéljék meg. A 2010. január 1-jétől megemelt rehabilitációs hozzájárulás összeg következtében egyre több szervezet kíván megváltozott munkaképességű munkavállalót alkalmazni, ugyanakkor a szervezetbe való beillesztésük több esetben nehézségekbe ütközik a nem megfelelő információellátás következtében. Az „Esélyegyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment" kutatási program célja, hogy feltárja a fogyatékos és a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásának és menedzselésének feladatait, sajátosságait, eljárásait, módszereit. Annak érdekében, hogy a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyek munkaerőpiacra történő (re)integrációja sikeres legyen, figyelembe kell vennünk, meg kell ismernünk az érintett személyek lehetőségeit, sajátosságait, valamint a munkáltatók igényeit is, hogy a fogyatékos személyek valóban egyenlő esélyekkel rendelkezzenek a munkahelyen.

* PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar.

2. Fogalmi meghatározások – melyik a helyes?

Az ENSZ közgyűlése által 1993. december 20-án elfogadott 48/96 számú határozat alapján: „a fogyatékosság a világ tetszőleges országának bármely népességcsoportjában előforduló különböző funkcionális korlátozottság. A fogyatékosság okozója lehet fizikai, értelmi vagy érzékszervi károsodás, egészségi állapot vagy lelki betegség."[1] A fogyatékosság olyan állapot, amely mentális vagy fizikai károsodással bír, hosszú távon pedig lényeges hatása van az egyén azon képességeire, amelyek hozzásegítik az általános napi tevékenységek kivitelezéséhez.[2] Fogyatékosság esetében olyan mértékű károsodásról beszélhetünk, amely legszélsőségesebb esetben akadályozhatják a személyt az alapvető szükségleteinek kielégítésében. A fogyatékosság mértékétől függetlenül állítható, hogy kiszolgáltatott csoportról van szó, akik kisebb-nagyobb mértékben, de mindenképpen társadalmi gondoskodásra szorulnak.[3] A fogyatékosság egy vagy többirányú funkció elvesztése, képesség csökkenése az embernek. A fogyatékosság károsodásból fakad, de nem minden károsodás vezet fogyatékossághoz. A megváltozott munkaképesség esetében a károsodás miatt bizonyos funkció(k) sérülnek, de más funkciók sértetlenek maradnak. Ez esetben az egyén képes a sértetlen funkcióval összhangban lévő feladatok ellátására, azaz képes munkát végezni. Megváltozik az illető munkaképessége, más feladatok ellátására lesz alkalmas.[4,5]

A fogyatékossággal kapcsolatos fogalmak hétköznapi használatában zavar figyelhető meg. A gyógypedagógiai terminológiában számos újítással lehet találkozni az utóbbi évtizedben.[6] A törvények, tanulmányok jelzőként használják a „fogyatékkal élő", a „fogyatékos", valamint a „fogyatékossággal élő" kifejezéseket, ugyanakkor néhol önálló szóként is megjelennek, amit gyakran az érintett csoport tagjai sérelmeznek is. Találkoztam olyan interjú alannyal, aki kikérte magának, hogy ő nem fogyatékkal élő. A kifejezést sokan bántónak érzik, mivel a fogyatékos személyek iránti emberbaráti érzelmeket elhomályosítja, hiszen a fogyatékos szó jelentése: hiányos, csekély, elmaradás. Tapasztalataim és szakemberek ajánlása alapján a fogyatékos személy, fogyatékossággal élő munkavállaló, illetve megváltozott munkaképességű személy kifejezést használom (ajánlom) a továbbiakban.

3. Esélyegyenlőség és diszkrimináció

Fogyatékos személyek esetében nem esélyegyenlőségről kellene beszélni, inkább esélybiztosításról. Alapvetően e csoport számára a legfontosabb az életvitelhez szükséges feltételek megteremtése, azonban ennek fedezésére a megfelelő mértékű anyagi források hiányoznak. Az egészséges munkavállalóknak sem könnyű elhelyezkedni, a fogyatékosság pedig szinte nullára csökkenti a munkaerőpiaci esélyeket. Biztosítani kell számukra is a képességeikhez igazodó munkalehetőségeket. A munkában tartás előnyei, hogy a munkabér, illetve az egyéb juttatások által a társadalom aktív, hasznos tagjainak tekinthetik magukat.[7] Az Európai Bizottság 2005-ben a 2007. évet az Esélyegyenlőség Évének nyilvánította ki, melynek célja az esélyegyenlőség és a diszkrimináció előmozdítása volt. Az Eurobarométer felmérés az Unió 27 tagállamában vizsgálta a diszkrimináció alakulását, a diszkriminációhoz való viszonyulást és a magatartást, amely alapján minden második európai állampolgár úgy véli, hogy a fogyatékosságon alapuló megkülönböztetés gyakori. Az európai polgárok 79%-a szerint fogyatékosnak lenni hátrányt jelent a társadalomban. A legtöbb európai úgy gondolja, hogy a testi fogyatékosság hátrányt jelenthet a munkakeresésnél, még akkor is, ha az illető rendelkezik a szükséges képesítésekkel.[8]

Az esélyegyenlőség megvalósulásának egyik legfontosabb pontja az oktatási rendszer megteremtése. Az iskola amellett, hogy szocializációs színtér, fontos szerepet tölt be a későbbi

munkaerő-piaci pozíciók megszerzésének szempontjából is.[9,10] Azt lehet mondani, hogy a fogyatékos emberek jelentős iskolázottsági hátrányban vannak a népesség egészéhez képest.[11]

Amikor az esélyegyenlőségről beszélünk, tudnunk kell, hogy az esélyegyenlőség eddig még sehol a világon nem valósult meg teljesen. Így tehát ma is az esélyegyenlőség fejlődésének időszakában élünk. Az esélyegyenlőség csak akkor fog megvalósulni, ha a kirekesztettek, a periférián élők azt kitartó, kemény munkával, nagy elhivatottsággal kiharcolják.[12] Ez a harc akkor vezethet igazán eredményre, ha a társadalom befogadó lesz. A valódi esélyegyenlőség azt jelenti, hogy az adott személy szinte láthatatlanul belesimul a társadalomba, mint annak egyik alkotóeleme: tanul, felnő, dolgozik, eltartja magát, szeret és szeretik, éli az életét, mint mindenki más.[13] A munka világában az esélyegyenlőség azt jelenti, hogy a munkaképes korú egyének képességeinek megfelelő lehetőséget kapjanak munkavállalásra. Kiemelten fontos az egészségkárosodott munkavállalók társadalomba való integrációja, és az arra rászorulók részére az önálló életvitelhez szükséges segítség megadása, illetve a nyílt munkaerőpiacra kihelyezhető személyek felkészítése. Az emberi erőforrás menedzsment feladatai közé tartozik a megfelelő emberi tőke biztosítása a szervezet számára, illetve a szervezetet működtető egyének igényeinek kielégítése, motiváltságuk, elégedettségük kialakítása. Tehát olyan munkahelyet kell teremteni, amelyben az alkalmazott a tudását, képességeit leginkább kamatoztatni tudja a szervezet számára.[14] A szociális gazdaság 3-400 nonprofit szervezete többé-kevésbé folyamatosan lát el foglalkoztató funkciókat, munkaerőpiaci hátrányokkal küzdők számára kidolgozott foglalkoztatási projekteket menedzsel, munkaerőpiaci szolgáltatásokat nyújt.[15]

Magyarországon a szervezetek többsége jelenleg még vonakodik megváltozott munkaképességű személyeket foglalkoztatni. A munkáltatás szempontjából kulcsfontosságú, hogy az alkalmazás következménye egyáltalán előnynek vagy hátránynak fogható-e fel, vagyis milyen értékkel bír a munkaadó szemszögéből. A megváltozott munkaképességű személyekkel és foglalkoztatásukkal kapcsolatban olyan jellegzetes kérdések merülhetnek fel, mint hogy mennyire tudnak majd teljesíteni, mennyire lehet őket terhelni, milyen gyakran lesznek betegek, vagy hogyan tudnak majd beilleszkedni „egészséges” társaik közé.[16] A fogyatékosság a legtöbb esetben észrevehetően megjelöli az embert. A fogyatékos személyekről elmondható, hogy a szocializációs folyamatban az egyén adottságain és képességein kívül, az egyén és a szociális környezete között kialakult kölcsönhatás is szerepet játszik abban, hogy a személyisége miképpen bontakozik ki. Emiatt lenne fontos, hogy a fogyatékos személy ne csak negatív visszajelzéseket kapjon a viselkedéséről, tevékenységéről környezete felől, mivel ez a fejlődésében, beilleszkedésében akadályozza őt. Ennek ellenére a fogyatékosság észrevehető jegyei sajátos társadalmi magatartást váltanak ki, ami általában negatív. A társadalmi megítélésben a tömegkommunikációs összkép szerepet játszhat a negatív benyomás hosszú távú fennmaradásában.[17] Ez alakítja a fogyatékos személy énképét is, ezért sokkal inkább a pozitív tulajdonságaikat kellene kiemelni és ezeket kell még jobban fejleszteni. A legtöbbjüknek kisebbrendűségi érzése van, ami a szociális interakciók során tapasztaltak miatt alakult ki bennük, vagyis a társadalmi megbélyegzés, az előítéletek miatt. Ezzel szemben mentális tesztekkel, munkapróbákkal és személyiségvizsgálatokkal bizonyították, hogy a fogyatékos emberek bizonyos foglalkozásokban az „épekkel” egyenértékű – olykor az átlagon felüli – eredményt mutatnak.[18,19]

4. Fogyatékos személyek a munka világában

Az ENSZ megállapítása szerint közel 610 millió fogyatékossággal élő személy van a világon, közülük 386 millió a 15–64 év közötti munkaképes korú polgár.[20] A 2001. népszámlálás alapján Magyarországon 577 006 fogyatékos ember él *(1. táblázat)*. Számuk a

legutóbbi népszámlálás óta csak nőtt, a statisztikai adatok szerint 2004-ben 640 ezer munkaképes korban lévő megváltozott munkaképességű és fogyatékos személyt regisztráltak.

1. táblázat. **Fogyatékos személyek Magyarországon**

Table 1. **Disabled people in Hungary**

Év	*Népesség (fő)*	*Fogyatékos személyek (fő)*	*Részarány (%)*
1990	10 374 820	368 270	3,5
2001	10 198 315	577 006	5,7

Forrás: KSH

Jelenleg hazánkban a munkanélküliség tetőzik, ami a fiatal korosztályokat, a pályakezdőket is jobban sújtja, mint a munkaképes korú népesség egészét.[21] A mezőgazdasági foglalkoztatottak létszáma, illetve aránya az Európai Unióban és Magyarországon is csökkenő tendenciájú.[22] Egy egészséges embernek sem könnyű elhelyezkednie, a fogyatékos személyek pedig még ennél is nehezebb helyzetben vannak. Az unió országaiban a sérült emberek 30–40%-a dolgozik, Magyarországon ez az arány mindössze 9%, emellett komoly problémát jelent a piacképes és értelmes munkavégzési lehetőségek hiánya.[23]

Az Uniós átlaghoz képest Magyarországon kiugróan magas a megváltozott munkaképességűek munkanélkülisége. A munkaügyi központok fizikailag is elérhetetlenek a fogyatékos személyek számára. Amíg az Európai unió államainak átlaga 40 százalékos munkanélküliséget mutat a fogyatékossággal élő munkaképes korúak körében, addig hazánkban ez az arány 80 százalékos.[24] Az alacsony szintű foglalkoztatásuk ellenére nem a munkanélküliségük, hanem az inaktivitásuk magas. A fogyatékos személyek inaktivitásának aránya kétszerese az épekhez viszonyítva, amely tartós egészségügyi problémákra, az újraintegrálódási lehetőségek valamint az oktatás és szakképzettség alacsony szintjére utal.[25,26]

A mai munkaerőpiaci helyzetben, melyre az jellemző, hogy a kínálat meghaladja a keresletet, különösen nagy nehézségekbe ütközik a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatása.[27] A foglalkoztatási lehetőségek beszűkülése mellett a megváltozott munkaképességűek sokkal inkább az alacsony, de biztos ellátás igénybevételében motiváltak. A jól felkészült, rugalmas, egészséges munkaerővel szemben a ma munkát vállalni kívánó megváltozott munkaképességű személyek ritkán felelnek meg a munkaerőpiac mai követelményeinek. A munkáltatókban pedig komoly előítéletek és fenntartások élnek az egészségkárosodott dolgozók értékeivel szemben. Félnek a táppénz gyakori igénybevételétől; a speciális munkakörülmények kényszerétől; a munkaszervezési többlet-feladatoktól és nem bíznak a teljes értékű teljesítésben.[28]

Az 1990. évi népszámláláshoz képest a fogyatékossággal élő emberek létszáma és aránya jelentősen emelkedett, ez betudható a fogyatékosság nyíltabb vállalásának, illetve a fogyatékosságok pontosabb meghatározásának is. 1990-ben 16% volt foglalkoztatott, ez 2001-ben felére esett vissza *(2. táblázat)*. Inaktív keresőként 1990-ben a fogyatékos személyek 58%-a élt, ám 2001-re ez az arány 77%-ra nőtt. A gazdaságilag inaktívak az inaktív keresőkből és eltartottakból áll.

2. táblázat. **Fogyatékos személyek foglalkoztatottsága (fő)**

Figure 2. **Employment of disabled people**

Év	*Fogyatékos személyek*	*Foglalkoztatott*	*Munkanélküli*	*Inaktív kereső*
1990	368 270	61 065	2 655	211 915
2001	577 006	51 806	11 706	442 815

Forrás: KSH

A munkaképes korúak (15–74 év) száma 1990-ben 162 835 fő, 2001-ben 343 469 fő. Az inaktív keresők azok a személyek, akik a felvétel eszmei időpontjában kereső tevékenységet nem folytattak, de keresettel rendelkeztek (saját jogú nyugellátásban részesülő, hozzátartozói jogon folyósított nyugdíjban részesülők, gyermekgondozás nevelésben részesülők, gyermekgondozás címen ellátásban részesülők, a vagyonukból élők). Az adatok alapján megállapítható, hogy a fogyatékos emberek jelentős része ebbe a csoportba tartozik, munkaerő-piaci foglalkoztatottságuk egyértelműen alacsony.

Az egészséges embereknél is lelki sérülést okoz a munkanélküliség. Egyrészt anyagi és önfenntartási nehézségekkel kell megküzdeniük, illetve szociál-pszichológiai ártalom is felléphet az esetükben. A megváltozott munkaképességű munka nélkül maradt emberek viszont az egészséges embereknél nehezebb helyzetben vannak, súlyos problémákkal kell megküzdeniük.[29] A fogyatékos személyek körében a munkanélküliség majdnem kétszer olyan gyakori jelenség, mint az egészségesek esetében. A lisszaboni stratégiával az EU szeretné elérni, hogy az európai fogyatékos személyek alacsony munkavállalási rátája emelkedjen. Szakpolitikát valósítsanak meg a társadalmi befogadás, az egészségügyi ellátás és a szociális szolgáltatások ügyében. Mindezek hozzájárulnának ahhoz, hogy a fogyatékos emberek nagyobb eséllyel találjanak munkát, és állásukat meg tudják tartani.[30] Az állapot jellemzőitől, a sérülés mértékeitől függetlenül alaposan és pontosan fel kell tárni az eltérő jellegzetességeket. Erre azért van szükség, mert világossá válik az ilyen személyeket foglalkoztató szervezetek számára, hogy szellemi és gyakorlati szempontból felkészülhessenek a foglalkoztatásukra.[31]

A fogyatékos személyeknek Magyarországon alacsony a foglalkoztatása, annak ellenére, hogy alkalmasságuk, rátermettségük és képzettségük a jelenleginél lényegesen nagyobb munkaerő-piaci jelenlétet indokolna. A munkaadó az esetek többségében abból indul ki, hogy mindenre alkalmatlanok. A közvélekedés még a XXI. században sem állt a pártjukra: a legtöbben abban látják a megoldást, hogy megfelelő támogatás mellett maradjanak otthon. Számukra az jelentené az emberhez méltó életet, ha befogadná őket a munkaerőpiac. Gazdasági szempontból pedig nem a szociális segélyben részesítettek táborát gyarapítanák, hanem munkájukkal értéket teremtenének.[32]

A termelési és szolgáltatási tevékenység végzésének technikai és technológiai feltételei lényegesen befolyásolják a fogyatékos személyek foglalkoztathatóságát. A technikai és technológiai fejlődés két egymással ellentétes hatást fejt ki a fogyatékos emberek munkavégzési lehetőségeire. Az egyre korszerűbb eszközök számos olyan munkakör megszűnését eredményezték, amelyben korábban tipikusan fogyatékos személyeket foglalkoztattak. A technikai fejlődés ugyan akkor számos új munka lehetőséget is teremtett. A munkáltatóknak a fogyatékos személyek foglalkoztatásával kapcsolatban mérlegelniük kell, hogy az adott termelési technika, technológia mellett milyen típusú és mértékű fogyatékossággal lehet fogyatékos embereket foglalkoztatni. Vizsgálni kell a szükséges szakmai és egyéb felkészültség indokolt és szükséges mértékét, valamint a munkahelyek átalakításának, alkalmassá tételének lehetőségeit.

A köztudatban a fogyatékosság, mint egészségügyi probléma van jelen, azonban a fogyatékosságot nem lehet elvonatkoztatni a társadalomtól. Az emberek többsége úgy gondolja, hogy a fogyatékos emberek munkavégzési lehetőségei funkcionális korlátokba ütközik. Az a kérdés, mit tesz a társadalom azért, hogy valaki a fogyatékossága miatt ne szoruljon ki a munkaerőpiacról.[33] A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény rehabilitációs hozzájárulásra vonatkozó szabályait módosította a 2010. január 1-jétől hatályos 2009. évi CXXXIV. törvény. A rehabilitációs hozzájárulás mértéke 177 500 Ft-ról 2010-ben 964 500 Ft/fő/év-re emelkedett. A rehabilitációs hozzájárulás mértékét 2011. január 1-jétől az adott naptári évre vonatkozó költségvetési törvény határozza meg. A rehabilitációs hozzájárulás fizetésére kötelezett a munkaadó, ha az általa foglalkoztatottak létszáma a 20 főt meghaladja, és az általa foglalkoztatott megváltozott munkaképessé-

gű személyek száma nem éri el a létszám 5%-át.[34] Az előbbiek alapján a fogyatékos személyek foglalkoztatásának elősegítése törvényileg szabályozott, ennek ellenére tanulmányok igazolják, hogy a gyakorlatban nem minden esetben hozott változást a kvóta bevezetése.[35]

Egyértelműen megállapítható, hogy a fogyatékos személyek iránti munkaerőpiaci kereslet alacsony. Ez többféle okra vezethető vissza. Egyfelől abból adódhat, hogy a munkaadók nem eléggé informáltak a fogyatékos személyekkel kapcsolatban és ennek okán félelmeik vannak a általuk végzett munkát illetően; vagy meg vannak arról győződve, hogy a fogyatékos munkavállalók feltétlenül alacsonyabb teljesítménnyel végzik a munkát, mint az épek, vagy azt hiszi, hogy csak nagy és speciális beruházások révén hozhatóak létre a hatékony alkalmazásához szükséges munkakörülmények.[36] Közismert a fogyatékos dolgozók hozzájuk méltó foglalkoztatását gátló hiedelmek jelenléte és működése, holott az már régen bizonyított tény, hogy ha elfogadják, megbecsülik őket, mint bármely más embert, ez nemcsak személyiségük fejlődésére, hanem egész életükre pozitív, meghatározó és teljesítménynövelő hatást gyakorol.[37,38]

5. A társadalmi (re)integráció

A fogyatékos személyek társadalomba integrálásának sok akadálya van. A munkahelyi integrációt tekintve az alábbiak fogalmazódhatnak meg: kevés az akadálymentes vállalkozás, alacsony iskolai végzettség, diszkrimináció, korlátozott önrendelkezés, közlekedés, félelem a fogyatékos emberektől. Többféle akadállyal kell megküzdeniük, a fizikai akadályokon kívül – rámpa hiánya, hangjelzés hiánya, nem egyértelmű jelölések – mentális akadályok is gátolják őket (kommunikáció hiánya). A 2004. évi adatszolgáltatások alapján az önkormányzatok fenntartásában lévő középületek mintegy 13,3%-a volt akadálymentes. A minisztériumok fenntartásában lévő középületek tekintetében ez az arány átlagosan arány 60–70%-os.[39] Magyarországon a fogyatékosság, mint társadalmi probléma kezelése még hiányosságot mutat. A fogyatékos emberek munkához jutását, önálló életvitelét lehetővé tevő szociális szolgáltató rendszer fejletlen. A munkaadók nem kellően informáltak a fogyatékos emberek alkalmazásával kapcsolatban. Félelmeik között szerepelnek, hogy a fogyatékos személyek alacsonyabb teljesítménnyel végzik a munkát, speciális beruházásokra lenne szükség a számukra megfelelő munkakörülmények kialakításához.[40]

Amikor integrációról beszélünk a fogyatékos emberek énképéről és identitásáról is szót kell ejteni. Fontos, hogy a fogyatékossággal élő emberekről alkotott kép reális legyen és az egyénnek pozitív énképpel kell rendelkeznie. Sokan azonban előítéleteket és téves elképzeléseket táplálnak a fogyatékos emberekről és arról, hogy mire képesek. Alulértékelik a képességeiket, emiatt nem kapnak ugyanolyan esélyt, mint mások. A kommunikáció is nehézségekbe ütközik esetükben. Olykor az emberek nem értik meg őket, de még csak erőfeszítést se tesznek a megértés érdekében. Nem beszélve arról, hogy van, aki feszélyezve, kényelmetlenül érzi magát a társaságukban. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a képességeiket, mert az egyenlőtlen bánásmódot eredményez és hátrányos megkülönböztetéshez vezet.[41] A fogyatékos személyek társadalomba való beilleszkedése kifejezetten nehéz feladat az épeknek létrehozott világban. Az Országos Fogyatékosügyi Program – amelyet 1999-ben fogadott el az Országgyűlés – tartalmazza a fogyatékos személyek esélyegyenlősége megteremtésének feltételeit. A Program a következő elveket tartalmazza: prevenció, normalizáció, integráció, önrendelkezés, hátrányos megkülönböztetés tilalma és előnyben részesítés kötelezettsége, rehabilitáció, személyhez fűződő jogok védelme. Kitér az esélyegyenlőség megteremtéséhez szükséges intézkedésekre és feladatokra olyan területeken, mint pl. egészségügy, oktatás, sport, szociális ellátások, stb. Részletezi a probléma komp-

lex kezeléséhez szükséges tárcaközi feladatokat, és megállapítja az ehhez szükséges pénzügyi forrásokat. Végül pedig a tervezett feladatok időbeli megvalósulásának kereteit.[42]

A megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiacra való integrálása bonyolult folyamat. Fontos hogy az egyén és a munkakörnyezet illeszkedjen egymáshoz, valamint az egyén és a munkatevékenység összhangban legyen, így lesz később a személy a munkahelyén eredményes, motivált, elégedett a munkájával, ekkor lesz biztosítva a pszichés és testi egészsége és a munkaviszony tartóssága. Elsősorban meg kell ismernünk a megváltozott munkaképességű egyének, munkavállalók sajátosságait, így tudunk hatékony megoldást találni a munkaerőpiaci integrálásukra. Fel kell tárnunk az életmódbeli sajátosságaikat, ismernünk kell a betegségükből/sérülésükből adódó fizikai korlátokat, pszichológiai jellemzőjüket. Emellett feltételezhető, hogy speciális előnyös tulajdonságokkal is rendelkeznek. Másrészt a munkaerőpiacon működő szervezeteket, munkáltatókat is meg kell ismerni. Fontos tisztázni, hogy a szervezetek milyen tevékenységi körrel rendelkeznek, iparágak szerint melyek a legjellemzőbb munkakörök, melyek azok a munkakörök ahol a megváltozott munkaképességű emberek megbecsült, értékes munkaerőként dolgozhatnak kisebb-nagyobb munkahelyi módosításokkal, vagy azok nélkül. Ezután össze kell vetni a két fél felől érkező elvárásokat. Mindkét fél fejlesztése esetén serkenthető a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatása. Munkavállalási szempontból az egyének fejlesztése magában foglalja a készségek, képességek, ismeretek fejlesztését, az önbizalmi, önértékelési problémák kezelését, a hatékony viselkedés elsajátítását a munkahelyi társas kapcsolatokban, valamint a sikeres álláskeresés fortélyait.[43] A megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci integrálása szempontjából fontos lenne az információátadás serkentése is, így egyrészt a megváltozott munkaképességű személyek jobban értesülnének a különféle támogatási lehetőségekről. Másrészt a munkáltatók is megértenék, mit takar a megváltozott munkaképesség fogalma, milyen teendőik, lehetőségek vannak a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásával kapcsolatban. A mindkét fél által elérhető fórumon olyan információkat találhatnának, amely mindkét fél tájékozottságát növelhetné, sőt általános társadalmi szinten is változtatni lehetne a társadalmi megítélésen.

Farkas Jácint, korábbi fogyatékosügyi miniszteri biztos szerint a fogyatékos személyek helyzete nem annyira kilátástalan, mint azt egyesek lefestik. Esetükben teljes körű társadalmi összefogásra lenne szükség. Legnagyobb probléma, hogy az egészséges emberek számára láthatatlanok. A munkaerőpiacon is ez a helyzet velük, nagyon kevés fogyatékos ember jut el oda, hogy jelentkezni tudjon egy munkahelyre. Jogszabályi szinten jelentős lépések történtek, azonban a szakember úgy látja, hogy a jogszabályokkal kapcsolatos munkánk sem fejeződnek be gyakorlatilag soha, mert mindig olyan újítások lesznek, amelyeket be kell iktatni a jogszabályokba.[44]

Összességében azt lehet mondani, hogy a fogyatékossággal élő személyek még mindig hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiacon. Érdemi változásokat akkor lehetne felmutatni, ha képzésük intézményi háttere megerősödne, s ha a munkáltatók érdekeltté válnak foglalkoztatásukban. Valószínűleg a megfelelő jogszabályok és pénzügyi kedvezmények ösztönzően hatnának a cégekre.[45] A spanyol reform is ezt igazolta, ahol, ha egy vállalat mozgássérültet alkalmazott, akkor az alkalmazás első két évében a társadalombiztosítási járulék hatvan százalékát elengedte az állam.[46]

6. Megoldás? – EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment (4EM)

Az EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment (4EM) célja, hogy segítse a munkaadókat – függetlenül attól, hogy nagy-, közepes- vagy kis szervezetekről, állami vagy magán szektorról beszélünk – abban, hogy eredményes stratégiát dolgozzanak ki, és

alkalmazzanak a munkahelyeken a fogyatékos emberek alkalmazása során felmerülő kérdések menedzselésére, kezelésére, hogy a fogyatékossággal élő emberek valóban egyenlő esélyekkel rendelkezzenek a munkahelyen. A fogyatékos személyek hatékony menedzselése a munkahelyen, ami megfelelő elméleti és gyakorlati tapasztalaton alapul, lehetővé teszi a fogyatékos munkavállalóknak, hogy jövedelmezően hozzájáruljanak a vállalat munkájához miközben a szervezet is profitál a munkavállaló munkatapasztalatából. A fogyatékossággal élő emberek tényleges esélyegyenlőségét az jelenti, hogy a velük szembeni egyenlő munkahelyi bánásmódot célzó intézkedések ne minősüljenek megkülönböztetésnek a többi dolgozóval szemben. A fogyatékossággal kapcsolatos ügyek menedzselése akkor lehet a legeredményesebb, ha a kormányzat, a munkaadók szervezetei, a munkavállalók és a fogyatékos emberek szervezeteinek szoros együttműködésén alapul.

Az EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás menedzsment (4EM) kutatást a Debreceni Egyetem Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kara ezen belül a Vezetési és Munkatudományi Tanszék indította el a Fogyatékosok Esélye Közalapítvány támogatásával elnyert pályázat kapcsán 2006-ban, melynek projekt koordinátora voltam. A vizsgálatokba olyan vezetőket és humánpolitikai szakembereket vontunk be, akik ezen a területen már rendelkeznek tapasztalatokkal, azaz az általuk képviselt szervezetek foglalkoztatnak fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű alkalmazottakat. A kérdőíves vizsgálatok, valamint mélyinterjúk felvételezése folyamatos, jelenleg is zajlik. Az EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment fő feladata: a fogyatékos emberek hatékony foglalkoztatásának megteremtése olyan módon, hogy a szervezet és a fogyatékossággal élő munkavállaló elvárásai, céljai is megvalósuljanak. Ez a vezetői tevékenység egyrészt az általános emberi erőforrás gazdálkodási feladatok megvalósítását jelenti, másrészt az általános feladatok mellett jelentkeznek olyan speciális kérdések is, amelyek a fogyatékossággal élő emberek foglalkoztatásával kapcsolatban merülnek fel. Ezek a speciális feladatok a következőkben foglalható össze:[47]

- fogyatékos személyek munkahelyi esélyegyenlőségének megteremtése,
- a munkahelyi esélyegyenlőség szervezeti kereteinek (funkcióinak) kialakítása,
- a negatív diszkrimináció elkerülésének feladatai,
- a bérezéssel és juttatásokkal kapcsolatos intézkedések,
- munkakörülmények javításának feladatai,
- a szakmai előmenetellel kapcsolatos intézkedések,
- képzésekhez való hozzáféréssel kapcsolatos intézkedések.

Az Európai Tanács irányelveihez igazodva az Új Magyarország Fejlesztési Terv feladatként jelölte meg a rehabilitációs célú egészségügyi intézmények fejlesztését, az integrált foglalkoztatási és szociális szolgáltató-rendszer infrastrukturális feltételeinek megteremtését, az aktív foglalkoztatási eszközök alkalmazásának támogatását, kiemelten segítve a megváltozott munkaképességűeket.[48] A Társadalmi Megújulás Operatív Program keretében is olyan prioritások találhatóak, melyek igazodnak az egyes munkavállalói csoportok sajátos helyzetéhez, speciális szükségleteihez, valamint a helyi munka-erőpiaci sajátosságokhoz.[49]

8. Összefoglalás

Minden aktív korú ember számára fontos, hogy legyen munkája. A fogyatékos személyek számára a rehabilitáció egyik kulcs kérdése, hogy sikerül-e visszakerülnie a munkaerőpiacra. Az esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsment alapkövetelménye, hogy képes legyen figyelembe venni és alkalmazkodni a fogyatékos munkavállalók igényeihez, sajátosságaihoz. Körülményeik, életvitelük, egyenlő esélyeik megteremtéséhez változásokat kell kezdeményeznie és végrehajtania. A munkavégzés nem csak a jövedelem szerzés

szempontjából, hanem az önmegvalósítás és a társadalmi integráció szempontjából is lényeges. A végső cél nem lehet más, mint a nyílt munkaerőpiaci integrált foglalkoztatás elősegítése.

JEGYZETEK

1. Chikán Csaba (2001): Esélyegyenlőség fogyatékosság. Mozgáskorlátozottak Pest Megyei Egyesülete, Budapest, 11. old.
2. Veress Fruzsina–Kovács Judit (2007): A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata. In: Münnich Á. (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Debrecen. Didakt, 45–99. old.
3. Kovács János (2006): Társadalompolitika – Szociálpolitika. Agroinform Kiadó, Budapest, 267. old.
4. Szabó Miklós–Berde Csaba (2007): Esélyegyenlőség az emberi erőforrás menedzsmentben. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debrecen, Campus Kiadó, 15–33.old.
5. Chikán Csaba (2001): Esélyegyenlőség, fogyatékosság. Meosz Kiadvány, Budapest, 89 old.
6. Subosits István (2009): Fogyatékkal élő? Fogyatékos? Gyógypedagógiai Szemle. Október–december, 396.old.
7. Kováts Klaudia (2000).: Az emberi erőforrás áramlás. In: Bakacsi Gyula - Bokor Attila (szerk.) Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. Budapest. KJK KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 149–179. old.
8. Solymosi Judit (2007): Az esélyegyenlőség európai éve lendületet adhat a sokféleségről szóló vitának. Barátság. (14. évf.) 2. sz. 5292–5294.old.
9. Bertalan Péter (1998): Magyarország EU-s tagságának várható előnyei és lehetséges hátrányai In: Európai Unió-Regionalizmus-Szuverenitás. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés Kiadványa, Székesfehérvár, 89–90. old.
10. Bertalan Péter (1996): A cigánykérdés a jog, a sajtó és a közvélemény tükrében In: Magyarország és Észak-Dunántúl fejlődésének fő irányai, sajátosságai az ezredfordulón és a 21. század elején. Veszprém, 244–249. old.
11. Bánfalvy Csaba (1997): Gyors jelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest, 98 old.
12. Chikán Csaba (2001): Esélyegyenlőség és fogyatékosság, Mozgáskorlátozottak Pest Megyei Egyesülete, Budapest
13. Könczei György (2002): Hogyan nyilvánítanak valakit rokkanttá? A munkaképesség-csökkenés elbírálása és osztályozása In: Kálmán Zsófia–Könczei György (szerk.) A taigetosztól az esélyegyenlőségig. Osiris Kiadó, Budapest, 241–242. old.
14. Szabó Miklós–Berde Csaba (2007): Esélyegyenlőség az emberi erőforrás menedzsmentben. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debrecen, Campus Kiadó, 15–33.old.
15. Oláh Judit (2008): A szociális gazdaság jellemzői Magyarországon. „Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben; 140 éves a vezetés és szervezés oktatása a debreceni gazdasági felsőoktatásban” nemzetközi konferencia, Campus Kiadó, Debrecen, 450–456. old. ISBN: 978-963-9822-08-5
16. Fedor György–Münnich Ákos–Sipos Sándor (2007): Munkaadó szervezetek megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatására való felkészültségének feltáró vizsgálata. In: Münnich Ákos (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Didakt Kiadó, Debrecen, 25–45. old.
17. Móré Mariann (2008): A magyar agrárgazdaság társadalmi megítélése a sajtó-tartalomelemzés módszerével az Észak-alföldi régióban (1957–2005). In: Baranyi Béla–Nagy János (szerk.): Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban. DE AMTC és MTA Regionális Kutatások Központja, Center Print Kft., Debrecen, 243–258. old.
18. Tóth László (2000): Gyógypedagógiai pszichológia. Kossuth Egyetem Kiadó, Debrecen, 39–40. old.

19. Dienesné Kovács Erzsébet–Terjék László (2007): A munkavédelem és a környezetvédelem kapcsolatának néhány eleme. Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 1069–1072. old.
20. www.vakinfo.hu: Fogyatékosok munkavállalása – Unión innen és túl.
21. Csehné Papp Imola (2007): The link between education and the state of the labour market in Hungary, Gazdálkodás, english special edition, pp. 157–163 . ISSN 0046-5518
22. Vántus András (2010): A foglalkoztatottság jellemzőinek változása Hajdú-Bihar megyei állattenyésztő gazdaságokban. IV. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferencia. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. II. évf. 2–3. sz. (No. 3–4.) 24–31. old. ISSN: 2062–1396.
23. Brozsek Andrea–Szabó Erika (2007): Problémák a tapasztalatok tükrében – értelmi sérült, látássérült, hallássérült munkavállalók a nyílt munkaerőpiacon. In: Münnich Ákos (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Didakt KIadó, Debrecen, 357–358. old.
24. www.vakinfo.hu: Fogyatékosok munkavállalása – Unión innen és túl.
25. Szekér Ákos (2005): Hátrányos helyzetűek a munkaerőpiacon. In: Kozma Béla (szerk.) Foglalkoztatáspolitika. Comenius Kiadó, Pécs, 81–89. old.
26. ec.europa.eu/employment_social/index/com_2005_604_hu.pdf
27. Funtig Zoltán (2002): Munkaerőpiaci kézikönyv. KJK Kerszöv. Kiadó. Budapest, 416 old.
28. text.disabilityknowledge.org/Gere-Zaro2000-Rov.pdf
29. Csillag Sára–Szilas Roland (2009): A valódi integráció nyomában – Megváltozott munkaképességű munkavállalók a munkaerőpiacon. Munkaügyi Szemle. 1. 16–23. old.
30. ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=429&langId=hu
31. Veress Fruzsina–Kovács Judit (2007): A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata. In: Münnich Ákos (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Didakt Kft., Debrecen, 45–52.old.
32. www.egycseppfigyelem.hu/newsdrops/egy-csepp-hirek/a-fogyatekkal-elok-tarsadalmi-integracioja-a-legfontosabb
33. Bánfalvy Csaba (1997): Gyors jelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Bp. Szociális Szakmai Szövetség, 98 old.
34. www.apeh.hu/print/adoinfo/egyebkot/rehab_stat_allomany.html
35. Dióssi Katalin (2011): A fogyatékosok munkáltatásának szabályozása. Valós eredményt hoz-e a kvótarendszer szigorítása? In: Munkácsy Ferenc (főszerk.) Munkaügyi Szemle 55. évf. 2011/ IV., Struktúra Munkaügy Kiadó és Tanácsadó Kft., 95–102. old.
36. Dömötör Sándor (2007): A fogyatékosok integrációja a szakképzésen keresztül In: Szretykó Gy. (szerk.) A szegénység, az egészség és a társadalmi kirekesztettség – A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói. Comenius Kft. Kiadó, Pécs, 385–386. old.
37. Lasden, Martin (1982): In: Kálmán Zsófia–Könczei György: A Taigetosztol az esélyegyenlőségig. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
38. Juhász Csilla–Vántus András (2007): Fogyatékos munkaerő teljesítményértékelési vizsgálatok vezetők szintje és gyakorlata alapján. Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 1065–1068. old.
39. www.liganet.hu/files/9/3174/fogyatekosok_helyzete_magyarorszagon.ppt
40. Csereklei Gábor–File Szabolcs (2007): Egyenlő jogok, egyenlő esélyek – Gyorsjelentés a fogyatékosok helyzetéről. Mozgó Világ. 5. 17–21. old.
41. Glautier, Natacha (2004): Fogyatékosság, identitás és befogadás. Kézenfogva Alapítvány, Budapest, 84–91.old.
42. Forgó Györgyné (2000): A fogyatékosok esélyegyenlőségéért. Munkaügyi Szemle. 3. 35–36. old.
43. Münnich Ákos–Csízik Tímea (2006): A megváltozott munkaképességűek munkaerőpiaci integrációjának komplex megközelítése. In: Münnich Ákos (szerk.) Pszichológiai szempontok a megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci integrációjának elősegítéséhez. Didakt Kft., Debrecen, 8–16.old.

44. www.egycseppfigyelem.hu/newsdrops/egy-csepp-hirek/a-fogyatekkal-elok-tarsadalmi-integracioja-a-legfontosabb
45. a-munkaado-lapja.cegnet.hu/2002/12/fogyatekkel-elok-a-munkaeropiacon
46. Gulyás László (2007): A munkaerőpiac rugalmassá tételének eszközei, különös tekintettel a munkaidő rugalmasítására. In. Farkas B. (szerk.) A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 200–214. old.
47. www.pestesely.hu/doc/Biztajek-esegyzs_06.doc Tájékoztató a Fővárosi Önkormányzat fenntartásában, illetve többségi tulajdonában álló gazdálkodó szervezetek, intézmények hátrányos helyzetű csoportjaik esélyegyenlőségének elősegítéséért tett lépéseiről (2006).
48. www.magyarorszag.hu/ShowBinary/repo/root/mohu/hirkozpont/hatteranyagok/asz20071003
49. www.nfu.hu/doc/336

FELHASZNÁLT IRODALOM

a-munkaado-lapja.cegnet.hu/2002/12/fogyatekkel-elok-a-munkaeropiacon

Bánfalvy Csaba (1997): Gyors jelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest, 98 old.

Bertalan Péter (1998): Magyarország EU-s tagságának várható előnyei és lehetséges hátrányai In: Európai Unió-Regionalizmus-Szuverenitás. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés Kiadványa, Székesfehérvár, 89–90. old.

Bertalan Péter (1996): A cigánykérdés a jog, a sajtó és a közvélemény tükrében In: Magyarország és Észak-Dunántúl fejlődésének fő irányai, sajátosságai az ezredfordulón és a 21. század elején. Veszprém, 244–249. old.

Brozsek Andrea–Szabó Erika (2007): Problémák a tapasztalatok tükrében – értelmi sérült, látássérült, hallássérült munkavállalók a nyílt munkaerőpiacon In: Münnich Ákos (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Didakt Kiadó, Debrecen, 357–358. old.

Chikán Csaba (2001): Esélyegyenlőség fogyatékosság. Mozgáskorlátozottak Pest Megyei Egyesülete, Budapest, 11., 89. old.

Csehné Papp Imola (2007): The link between education and the state of the labour market in Hungary, Gazdálkodás, english special edition, pp. 157–163 . ISSN 0046-5518

Csereklei Gábor–File Szabolcs (2007): Egyenlő jogok, egyenlő esélyek – Gyorsjelentés a fogyatékosok helyzetéről. Mozgó Világ. 5. 17–21. old.

Csillag Sára–Szilas Roland (2009): A valódi integráció nyomában – Megváltozott munkaképességű munkavállalók a munkaerőpiacon. Munkaügyi Szemle. 1. 16–23. old.

Dienesné Kovács Erzsébet–Terjék László (2007): A munkavédelem és a környezetvédelem kapcsolatának néhány eleme. Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 1069–1072. old.

Dióssi Katalin (2011): A fogyatékosok munkáltatásának szabályozása. Valós eredményt hoz-e a kvótarendszer szigorítása? In: Munkácsy Ferenc (főszerk.) Munkaügyi Szemle 55. évf. 2011/ IV., Struktúra Munkaügy Kiadó és Tanácsadó Kft., 95–102. old.

Dömötör Sándor (2007): A fogyatékosok integrációja a szakképzésen keresztül In: Szretykó Gy. (szerk.) A szegénység, az egészség és a társadalmi kirekesztettség – A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói. Comenius Kft. Kiadó, Pécs, 385–386. old.

ec.europa.eu/employment_social/index/com_2005_604_hu.pdf

ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=429&langId=hu

Fedor György–Münnich Ákos–Sipos Sándor (2007): Munkaadó szervezetek megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatására való felkészültségének feltáró vizsgálata. In: Münnich Ákos (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Didakt Kiadó, Debrecen, 25–45. old.

Forgó Györgyné (2000): A fogyatékosok esélyegyenlőségéért. Munkaügyi Szemle. 3. 35–36. old.

Funtig Zoltán (2002): Munkaerőpiaci kézikönyv. KJK Kerszöv. Kiadó. Budapest, 416 old.

Glautier, Natacha (2004): Fogyatékosság, identitás és befogadás. Kézenfogva Alapítvány, Budapest, 84–91.old.

Gulyás László (2007): A munkaerőpiac rugalmassá tételének eszközei, különös tekintettel a munkaidő rugalmasítására. In. Farkas B. (szerk.) A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 200–214. old.

Juhász Csilla–Vántus András (2007): Fogyatékos munkaerő teljesítményértékelési vizsgálatok vezetők szintje és gyakorlata alapján. Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 1065–1068. old.

Kovács János (2006): Társadalompolitika – Szociálpolitika. Agroinform Kiadó, Budapest, 267. old.

Kováts Klaudia (2000).: Az emberi erőforrás áramlás. In: Bakacsi Gyula–Bokor Attila (szerk.) Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. Budapest. KJK KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 149–179 old.

Könczei György (2002): Hogyan nyilvánítanak valakit rokkanttá? A munkaképesség-csökkenés elbírálása és osztályozása In: Kálmán Zsófia–Könczei György (szerk.) A taigetosztól az esélyegyenlőségig. Osiris Kiadó, Budapest, 241–242. old.

Lasden, Martin (1982): In: Kálmán Zsófia–Könczei György: A Taigetosztol az esélyegyenlőségig. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Móré Mariann (2008): A magyar agrárgazdaság társadalmi megítélése a sajtó-tartalomelemzés módszerével az Észak-alföldi régióban (1957–2005). In: Baranyi Béla–Nagy János (szerk.): Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban. DE AMTC és MTA Regionális Kutatások Központja, Center Print Kft., Debrecen, 243–258. old.

Münnich Ákos–Csízik Tímea (2006): A megváltozott munkaképességűek munkaerőpiaci integrációjának komplex megközelítése. In: Münnich Ákos (szerk.) Pszichológiai szempontok a megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci integrációjának elősegítéséhez. Didakt Kft., Debrecen, 8–16.old.

Oláh Judit (2008): A szociális gazdaság jellemzői Magyarországon. „Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben; 140 éves a vezetés és szervezés oktatása a debreceni gazdasági felsőoktatásban" nemzetközi konferencia, Campus Kiadó, Debrecen, 450–456. old. ISBN: 978-963-9822-08-5

Solymosi Judit (2007): Az esélyegyenlőség európai éve lendületet adhat a sokféleségről szóló vitának. Barátság. (14. évf.) 2. sz. 5292–5294.old.

Subosits István (2009): Fogyatékkal élő? Fogyatékos? Gyógypedagógiai Szemle. Október–december, 396. old.

Szabó Miklós–Berde Csaba (2007): Esélyegyenlőség az emberi erőforrás menedzsmentben. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debrecen, Campus Kiadó, 15–33. old.

Szekér Ákos (2005): Hátrányos helyzetűek a munkaerőpiacon. In: Kozma Béla (szerk.) Foglalkoztatáspolitika. Comenius Kiadó, Pécs, 81–89. old.

text.disabilityknowledge.org/Gere-Zaro2000-Rov.pdf

Tóth László (2000): Gyógypedagógiai pszichológia. Kossuth Egyetem Kiadó, Debrecen, 39–40. old.

Vántus András (2010): A foglalkoztatottság jellemzőinek változása Hajdú-Bihar megyei állattenyésztő gazdaságokban. IV. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferencia. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. II. évf. 2–3. sz. (No. 3–4.) 24–31. old. ISSN: 2062-1396

Veress Fruzsina – Kovács Judit (2007): A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata. In: Münnich Á. (szerk.) Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához. Debrecen. Didakt, 45–99. old.

www.apeh.hu/print/adoinfo/egyebkot/rehab_stat_allomany.html

www.egycseppfigyelem.hu/newsdrops/egy-csepp-hirek/a-fogyatekkal-elok-tarsadalmi-integracioja-a-legfontosabb

www.liganet.hu/files/9/3174/fogyatekosok_helyzete_magyarorszagon.ppt

www.magyarorszag.hu/ShowBinary/repo/root/mohu/hirkozpont/hatteranyagok/asz20071003

www.nfu.hu/doc/336

www.pestesely.hu/doc/Biztajek-esegyzs_06.doc Tájékoztató a Fővárosi Önkormányzat fenntartásában, illetve többségi tulajdonában álló gazdálkodó szervezetek, intézmények hátrányos helyzetű csoportjaik esélyegyenlőségének elősegítéséért tett lépéseiről (2006).

www.vakinfo.hu: Fogyatékosok munkavállalása – Unión innen és túl.

TAKÁCS GYULA*

A VÖRÖS ŐRSÉG

THE ORGANIZATION OF THE HUNGARIAN RED GUARD

ABSTRACT

This article focuses on the organization of the Red Guard of the Hungarian Soviet Republic in 1919. Basically it summarizes the main provisions of the ordinance which created the frame of the organization. It tries to outline the principles of the setting-up, the specificity of the judicial proceedings in connection the revolutionary tribunals and the functioning of the regional departments. It briefly reviews the cooperation with the Hungarian Red Army. It also gives some information about the connection between the Red Guards and the atrocities of the 'red terror'. It mentions the role of the Red Guard in border patrol activities and the criminal investigation activities. This article is only a brief overview of the issue based on some official documents. It is an edited variant of a conference lecture.

1. A Vörös Őrség létrejötte és működésének szabályozása

„A régi rendőrség megszűnt."[1] Ezzel kijelentéssel jelent meg a Vörös Őrség című hivatalos közlöny első száma 1919. április 20-án, Budapesten. A címlapon olvasható kiáltvány egy új társadalmi rendszer létrejötteként értelmezte a Tanácsköztársaság megalakulását, amelyben a jogegyenlőség megvalósulása mellett a gazdasági kizsákmányolás végérvényes befejeződését is látta. A korábbi karhatalom egészét egyszerűen a kapitalista elnyomás kiszolgálójának tekintette, így annak megszűntét szükségszerűnek tartotta. A szöveg a Tanácsköztársaság forradalmi rendjének védelmét jelölte az új szervezet alapvető feladataként, amit párhuzamba állított az osztálytudatos proletárság érdekérvényesítésének fontosságával. A proklamáció szerzője értelemszerű megállapításként rögzítette, hogy a felálló Vörös Őrség semmilyen vonatkozásban sem hasonlít a korábbi testületekre, azonban részletekbe nem bocsátkozott. Ezt a Belügyi Népbiztosság 1. B. N. számú rendelete tette meg, amelyet március 26-i dátummal adtak ki.[2]

Ebben elsődleges célként már a belső rend megalapozása és fenntartása szerepelt. Az előírás a belügyi népbiztos közvetlen felügyelete alá helyezett szervezetet a Vörös Hadsereg kiegészítő részeként tűntette fel. Fenntartotta a vörös őrök hadiszolgálatra történő rendelésének vagy a hadszervezetbe való áthelyezésének lehetőségét, ami elsősorban az arcvonalbeli tevékenységre alkalmas, és korábban harctéri szolgálatot nem teljesített személyekre vonatkozott. Az őrszemélyzet illetménye megegyezett a hadsereg legénységének járandóságával, de élelmiszerellátás helyett pénzbeli megváltást helyezett kilátásba a szabályozás.

A rendelkezés a Vörös Őrség felállításával egyidejűleg hivatalosan kinyilvánította az összes karhatalmi jellegű szervezet megszűntét, és egyúttal – az érvényben lévő juttatások április hónapra vonatkozó kiutalásának fenntartása mellett – rendelkezési állományba helyezte ezek tagjait. A rendelet az új testület létszámának feltöltésére toborzást kezdeményezett a szervezett munkásság körében, ám a kiáltvány által sugalmazottaktól eltérően a

* Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem; könyvtári asszisztens, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

korábban jogviszonyban állók átvételét egyáltalán nem zárta ki. (A rendelkezési állományba helyezettek április 4-től további értesítésig állomáshelyüket el nem hagyhatták, különben elvesztették volna a későbbi elhelyezés lehetőségét.)[3] Az előírás a belügyi népbiztos által kinevezendő bizottság hatáskörébe utalta az őrszemélyzet felvételét, és bevezette a raj- és szakaszparancsnokok legénység általi választásának gyakorlatát.

A szabályozás az őrszemélyzet mellett két további személyzeti kategóriát állított fel: irányító személyzet, illetve egészségügyi és egyéb szakalkalmazottak. Közülük a parancsnokok és alkalmazottak kinevezése a belügyi népbiztos jogkörébe került. Javadalmazásukra a kormányzótanács által (országos tekintetben egységesen) megállapítani szándékozott járandóságnak megfelelő összeget szántak. A leendő parancsnokoknak az előirányzat szerint lehetőleg katonaviselt proletároknak kell lenniük. A magasabb parancsnokok kijelölésére a Belügyi Népbiztosság, a Munkás- és Katonatanács, valamint a (Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyesülésével létrejött) párt küldöttjeiből álló bizottság elbírálását követően kerülhetett sor. A rendelet szerint a Vörös Őrségbe jelentkező katonatisztek jegyzékét nyolc napon keresztül a sajtóban közszemlére kellett tenni, így a felvételüket kérelmezők személyes múltjáról és politikai megbízhatóságáról bárki bejelentést tehetett az illető jelentkezését követő egy hétben, hogy azt a bizottság kivizsgálhassa. A belügyi népbiztos a munkásosztályból érkező parancsnokok számának növelése érdekében, illetve a teljes állomány forradalmi iskoláztatása céljából külön tanfolyamok indításáról döntött.

A határozat területi alapon városi parancsnokságokra, vármegyei (kerületi) parancsnokságokra – ezen belül járási parancsnokságokra és községi kirendeltségekre –, illetve a Belügyi Népbiztosság Vörös Őrségének Központi Osztályára tagolta a szervezetet. Az „ellenforradalmi és politikai üzelmek”[4] megakadályozását politikailag megbízható munkásokból felállítandó központi nyomozó részlegtől várta a belügyi népbiztos. Ezzel párhuzamosan az országos jelentőségű esetek felderítésére az előírás rögzítette a bűnügyi központi nyomozószervezet létrejöttét.

A Vörös Őrségen belül a különböző fokú bűnügyi szervek (országos főparancsnokság, kerületi parancsnokságok, zászlóaljak nyomozó osztályai) hatáskörét a bűnesetek jellege szerint állapították meg. Az országos parancsnokság III. csoportjához tartozott a központi bűnügyi nyomozó osztály, amely alapvetően országos horderejű (a gyakorlatban főleg vidéki helyszínű) bűnügyek felderítésével foglalkozott: statáriális eljárás alá eső esetek, közvagyon ellen elkövetett cselekedetek, a speciális szakmai ismereteket vagy népbiztosságok közti együttműködést igénylő nyomozások. Elnevezése többször változott (Vörös Őrség Nyomozó Testület, Központi Bűnügyi Nyomozó Főcsoport), ügyrendje azonban jelentősen nem módosult.[5] (Az osztály munkája során igénybe vehette az Igazságügyi Népbiztosság által létrehozott Országos Kriminológiai Intézet segítségét.)[6]

A Forradalmi Kormányzótanács IV. számú rendelete az ítélkezési gyakorlatot szabályozta.[7] A Vörös Őrség által kézre kerített gyanúsított ellen az eljárás lefolytatása a forradalmi törvényszékek feladata lett. E bizottságok mindhárom tagját – elnök, vádbiztos, jegyzőkönyvvezető – közvetlenül a kormányzótanács nevezte ki. Egyik beosztás betöltését sem kötötték jogi szakképesítéshez.[8] A törvényszékek hatásköre a kormányzótanács által meghatározott ügyekre terjedhetett ki, amelyekben alakszerű nyomozásnak vagy vádirat benyújtásának nem volt helye. Az időponttól és helyszíntől független, lehetőleg egyhuzamban lefolytatandó eljárást a terhelt elfogását követően mihamarabb el kellett kezdeni. A vádbiztos gondoskodott a bizonyítékok „előteremtéséről”, valamint a sértett, a tanúk és a szakértők elővezetéséről. A gyanúsított megkötés nélkül választhatott magának védőt, amennyiben ezzel a lehetőséggel nem kívánt vagy az illető távolléte miatt nem tudott élni, akkor a törvényszék hivatalból bárkit kirendelhetett ebből a célból. Az eljárás befejeztével

a törvényszék tagjai zárt tanácskozást követően, titkos szavazással hozhatták meg döntésüket. Halálbüntetés csak egyhangú döntés esetén volt kiszabható. Az ítéletet kihirdetését követően azonnal foganatosítani kellett. A határozat ellen fellebbezéssel, jogorvoslati vagy kegyelmi kérelemmel nem lehetett élni.

A kormányzótanács előzetes letartóztatási jogkörrel a vádbiztosokat, Budapesten a Vörös Őrség mellett működő politikai megbízottat, vidéki ügyeket illetően pedig a Vörös Őrség országos megbízottját ruházta fel.[9] A népbiztosok saját hatáskörük alá eső határozatok megszegése esetén szintén jogosulttá váltak az előzetes letartóztatás elrendelésére.

Az 1. B. N. számú rendelethez a Belügyi Népbiztosság végrehajtási utasítást készített.[10] A kerületi parancsnokságok irányítását ebben az előírásban megnevezett politikai megbízottakra, katonai parancsnokokra és helyetteseikre bízták; amíg a parancsnokok kinevezése az március 26-án közzétett általános elveknek megfelelően megtörténhetett. A vörösőr kerületek elvileg lefedték a már megszállt területeket is, így némely kerület ideiglenes székhellyel kezdte meg működését. A következő kerületeket (és ideiglenes központokat) jelölték ki: Budapest vidéki kerület, székesfehérvári, soproni, pozsonyi (tatai székhellyel), rózsahegyi (egri központtal), kassai (Sátoraljaújhely székhellyel), debreceni, nagyváradi, szegedi (később Kistelek központtal) kerület. A fővárosra vonatkozóan külön határozat kiadását ígérték. Nagyváradon erdélyi vörösőr különítmény néven egy további egységet állítottak fel. A tervezet szerint a kerület szervezete dandárokra tagolódott. Minden dandár 2–3 ezredet foglalt magába, amelyek 2–5 zászlóaljjal rendelkeztek. Egy zászlóalj alárendeltségébe 3–6 századot utaltak, egyenként 3–5 szakasszal. A szakaszokban 2–3, 10–20 fős rajokkal számoltak.

A rendelkezés a csendőrség, rendőrség, pénzügyőrség, határrendőrség, nemzetőrség és vasútbiztosító nemzetőrség minden tagja számára kilátásba helyezte a képességeinek és politikai megbízhatóságának megfelelő beosztást. Alapelvként lefektette, hogy az átvett személy korábbi munkakörében akkor tartható meg, „amennyiben a Tanácsköztársaság érdekei ezt megengedik."[11] A kerületi parancsnokságoknak a politikai biztos megérkezésétől vagy a szervezési munka megkezdésétől számított 8 napon belül kellett a rendelkezési állományban lévő és átvételre váró illetőkről névjegyzéket készíteni a központi parancsnokság részére, amelyeken minden parancsnok (és egyéb alkalmazott) esetében szükséges volt feltűntetni a helyi direktórium véleményét is. Ennek figyelembe vételével az átvételről döntő bizottság tagjai között a határozat a belügyi népbiztos által küldött politikai biztos mellett a munkástanács, a párt, a volt csendőrség, a volt pénzügyőrség, a volt határrendőrség, a volt vidéki és községi rendőrség, a nemzetőrség és vasútbiztosító nemzetőrség egy-egy megbízottját tüntette fel.

Az átvettek a következő juttatásokra számíthattak: 15 korona napi illeték, naponta 15 korona élelmezési váltság, ellátatlan családtagonként havi 50 korona családi pótlék, laktanyán kívüli elhelyezés esetén havonta 50 korona lakbér, saját ruházat használatáért napi 2 korona illetmény, fél éves kifogástalan szolgálat esetén 190 korona jutalom, saját állomáshelyen kívüli alkalmazás esetén naponta 10 korona pótdíj. Amennyiben a parancsnokok április havi korábbi járandóságaikat nem vették fel, akkor ideiglenesen ugyanezekre az illetményekre jogosultak. A parancsnoki fizetésről (továbbá a különbözet kiutalásáról) később rendelkeztek.

A már felállított egységek parancsnokai kötelesek voltak a legénységi állomány szükségleteiről gondoskodni: egészséges környezetben történő elhelyezés, jutányos közös élelmezés, szükséges szolgáltatások (mosoda, borbély, cipész), kulturális igények (színház, könyvtár, szociális előadások). Ilyen irányú javaslataikat április 25-ig tartoztak megtenni a központi főparancsnokság felé.

A rendelkezési állományból történő átvétel mellett a kiegészítés toborzás útján történ-

hetett. Nem nyerhettek felvételt azok a személyek, akiket már a Vörös Hadsereg állományba vett. A jelentkezőket az esetlegesen birtokukban lévő fegyverrel és lőszerrel együtt irányították a toborzók a kerületi parancsnoksághoz. (Ekkor már érvényben volt a Forradalmi Kormányzótanács fegyverviselést korlátozó rendelkezése, amely a jogosulatlan birtoklást öt évig terjedő fegyházbüntetéssel és 50 ezer koronáig kiszabható pénzbüntetéssel fenyegette.)[12] A toborzottakat a parancsnokság lehetőség szerint a már korábban beszolgáltatott vagy elkobzott fegyverekkel szerelték fel. A kitűzött szervezési cél szerint minden 250 lakosra kell jutnia vörös őrnek, ezért a létszám feletti jelentkezőket szükség esetén más állomáshelyre csoportosították át. Azoknak a kerületeknek, amelyek körzete részben megszállás alatt állt, az előirányzott keret megszállt területre eső hányadát 50%-ig lehetőleg ottani lakosokból kellett kiállítani. A határozat a megszállt erdélyi területeken tartózkodó állományt a Vörös Hadsereg demarkációs vonalon elhelyezett alakulatának kötelékébe rendelte. (A vonatkozó területi beosztás megállapítását pedig későbbre halasztotta).

A közlekedés biztosítására a Belügyi Népbiztosság olyan egységeket kívánt létrehozni, amelyeknek kiképzését és irányítását a központi parancsnokság végezte, fegyelmi és gazdasági ügyekben azonban a kerület alárendeltségébe tartoztak. (Minden kerületnek gazdasági és számvevőségi hivatalt kellett felállítania, az ezredeknél pedig gazdászati vezetőt kellett alkalmazni.)

A forradalmi vívmányok megszilárdítása érdekében a vörös őröktől „öntudatos proletár vasfegyelmet" várt el a belügyi népbiztos, így a körrendeletben kiadott fegyelmi szabályzat már feleslegesnek minősítette a bizalmiférfi rendszer intézményét, mert annak célja már megvalósult, vagyis a személyi változások megtörténtek a fegyveres testületekben.[13] A megbízhatónak ítélt új századparancsnokokat (és magasabb beosztású személyeket) már fenyítő hatalommal szándékoztak felruházni. (A kikülönített szakasz- és rajparancsnokok – akiknek állomáshelye különbözik feletteseik állomáshelyétől – is hozhattak fegyelmi intézkedéseket, azonban ezek végrehajtása csak elöljáróik jóváhagyását követően történhetett meg.)

Ezzel együtt minden fegyelmi jogkört gyakorló parancsnok mellett, annak állomáshelyén, egy háromtagú fegyelmi tanácsot választott az alakulat. E bizottságok három rendes és kettő póttagját az állomáshelyen beosztott írástudó egyének közül választhatták a vörös őrök titkos szavazással, szótöbbségi döntéssel, egy hónap időtartamra, az újraválasztás lehetőségének fennállása mellett. (Az ezredparancsnokságoktól felfelé a fegyelmi tanácsok illetékeseit az ezred-, dandár-, illetve a kerületi törzs állománya választhatta.) A tagok fegyelmi tekintetben továbbra is parancsnokuk hatósága alá tartoztak, ezért érintettségük esetén a póttagoknak kellett a helyükbe lépni.

Ez testület tanácsadó szervként működhetett, de a fenyítő hatalom gyakorlásában nem vehetett részt, illetve javaslatai nem kötelezték a parancsnokot. Ha azonban a tanács egyhangú írásbeli határozattal óvást emelt a parancsnok által elmarasztalt illető ügyében (vagyis a parancsnokkal ellentétben a bizottság nem találta bűnösnek a vádlottat), akkor a büntetés végrehajtását felfüggeszthették, amíg az esetet a felettes parancsnokság elé terjesztették kivizsgálásra.

Amennyiben a fenyítést elszenvedő az eljárást igazságtalannak tartotta, a büntetés megvalósulását követően panaszát parancsnokánál jegyzőkönyvbe vetethette, aki azt az ügy ismertetésével és a fegyelmi tanács állásfoglalásával együtt köteles volt elöljárójának elküldeni. Ő a mellette működő tanáccsal konzultálva elbírálhatta a kérdést. Ha a panaszos itt sem nyert elégtételt, akkor a kerületi parancsnokság szintjéig (parancsnoki beosztásban szolgáló személy esetében az országos főparancsnokságig) fordulhatott további vizsgálatért. Ha a legfelső fokon is elutasításra talált a kérelem, akkor az ott ítélkező parancsnoknak jogában állt a panaszost elmarasztalni, ha „nyilvánvalóan alaptalannak" minősítette

beadványát, sőt az alsóbb parancsnokság mellett működő tanács tagjait is, amennyiben úgy vélte, hogy ők a fegyelmi szabályzattal ellentétes szellemben teljesítették hivatásukat.

A fegyelmi jog gyakorlása tekintetében nem tettek különbséget a vétséget elkövető beosztása alapján, az eljárást az őrszemélyzet és a parancsnokok esetében is hasonlóképpen kellett lefolytatni. (A naponta megtartott kihallgatásokon minden beosztott szót emelhetett közvetlen felettese előtt bárki szolgálati magatartása ellen.)

Amint a vörös őr egység „hadi vagy harckészültség" állapotába helyeztetett, a tanács működése megszűnt, a parancsnok intézkedéseivel szemben semmilyen előterjesztésnek nem lehetett már helye.

A fegyelmi vétséget elkövető büntethető volt parancsnoki dorgálással, nyilvános dorgálással, illetménymegvonással, elzárással, kötelékből való elbocsátással. A nyilvános dorgálást nem alkalmazhatták parancsnoki beosztású személyekkel szemben, illetve elbocsátásuk csak az országos főparancsnokság jóváhagyásával történhetett meg. (Az elbocsátás nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az érintett további szolgálatra átkerülhessen a Vörös Hadseregbe.) Ha az elkövetett vétség a kormányzótanács LIII. számú rendelkezése alapján katonai bűntettnek minősült, akkor a letartóztatottat a forradalmi katonai törvényszéknek kellett átadni.

A Vörös Őrség 1919. május 4-i számában közreadott utasítás (a proletárdiktatúra megszilárdítását szolgáló minden intézkedés pontos végrehajtatása érdekében) szabályozta a szolgálatban lévő vörös őrök fegyverhasználatát.[14] Az őrszemélyzet elvileg az alábbi körülmények fennállása esetén alkalmazhatott fegyveres erőszakot. Ha a vörös őrt valaki – várhatóan tettleges bántalmazással járó és vélhetően csak fegyverrel elhárítható – támadással fenyegette. Ha a tetten ért vagy bűncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható, felfegyverzett egyén a felszólítás ellenére magát önként meg nem adta. Amennyiben az elfogandó gyanúsított, vagy üldözés alatt álló elkövető, esetleg szökevény elítélt visszatartására nem adódik más mód. A fegyverhasználatot minden esetben figyelmeztetésnek kellett megelőznie, és csak akkor volt foganatosítható, ha egyrészt ártatlanok testi épségét nem veszélyeztette, másrészt pedig más „enyhébb" eljárással vagy eszközzel nem volt kiváltható.

A rendelkezés a jogtalan fegyverhasználatot súlyos büntetéssel fenyegette, és rögzítette, hogy a fegyveres erőszak alkalmazása csak olyan mértékű lehet, ami nélkülözhetetlen a támadó ártalmatlanításához vagy a menekülő elfogásához. Ezzel együtt felhívta a vörös őrök figyelmét arra, hogy a fellépésnek kellőképpen határozottnak kell lennie. A fegyverhasználat tehát legyen „férfias és erélyes: ismételt gyenge szurkálás a szuronnyal, vagy gyenge vágás a karddal, lövés célzás nélkül, vagy csak megijesztés céljából rendszerint eredménytelen, sőt az ellenszegülőt még inkább felbátorítja és ingerli, tehát feltétlenül mellőzendő.

Ezek az előírások az ellenszegülő tömegekkel szemben intézkedő zárt osztagok parancsnokaira nézve is kötelező érvényűek voltak.

Az eredményes fegyverhasználat következtében megsérült elkövető elsősegélyben való részesítéséért a vörös őrt tette felelőssé az utasítás. A fegyverhasználatról (akár küldönc igénybevételével) a lehető leghamarabb értesíteni kellett a felettes parancsnokságot. A jelentésnek tájékoztatnia kellett a használatot kiváltó okról, az alkalmazott fegyverről, a kiváltott hatásról, illetve az őr esetleges sérüléséről; és azonnal továbbítandó volt az illetékes ezredparancsnoksághoz. Az eset kivizsgálására az ezredparancsnokság megbízottat (vagy egy beosztott parancsnokot) kellett a helyszínre küldenie. A rendelkezés – lehetőleg minden körülményt magába foglaló – jegyzőkönyv felvételére kötelezte a kiküldöttet, aki saját meglátásait mellékelve nyújtotta be a feljegyzést a parancsnoksághoz. A parancsnokság véleményével kiegészített iratokat a területileg illetékes forradalmi katonai törvényszék

használhatta fel az ügy elbírálására. Amennyiben kétségek merültek fel a fegyverhasználat megalapozottságát illetően, akkor a törvényszéknek hivatalból tárgyalást kellett elrendelnie.

A katonai törvényszék illetékessége a vörös őrök besorolásának következménye, amely szerint a hadsereg kiegészítő tagjai voltak, így akár a szervezeti keretek fenntartása mellett is alkalmazhatták őket katonai célokra. A főparancsnokságon külön katonai osztályt szerveztek a Hadügyi Népbiztossággal történő együttműködés céljából, amely pár nappal a román erők támadását követően már igényelte is egyes vörös őr egységek katonai parancsnokság alá helyezését.[15]

A Vörös Hadsereg részeként történő bevetés mellett az állomány külön feladatok ellátásával is hozzájárulhatott a hadsereg működéséhez. Az arcvonalakban a Vörös Őrség egységeivel látták el a figyelőszolgálatot, így a harcászati kötelékek mentesülhettek a helyhez kötött feladat alól, ugyanis a hadosztályparancsnokságokhoz eljuttatott utasítások felhívták a figyelmet az összefüggő arcvonalak hiányára. Ezek az előírások helyi ellentámadások kivitelezésére csapatösszevonások kialakítását rendelték el, és átkaroló műveletek végrehajtását javasolták, hiszen nagy kiterjedésű területen kisebb egységek összecsapására lehetett számítani.[16]

A figyelőszolgálat mellett az összeköttetés biztosítására a budapesti vörös őr kerület futárkülönítményeket állított fel, amelyek feladata a Hadügyi Népbiztosság intézkedéseinek továbbítása volt, mert a távbeszélő- és távíróhálózat használata esetén fennállt a lehallgatás veszélye.[17]

A román és cseh csapatok térnyerésének következtében a májusban az országos főparancsnokság átszervezési rendeletet adott ki. Ez három fő feladatot szabott a Vörös Őrségnek: belső rend biztosítása, határvédelem és tábori rendfenntartás. A határozat a területi beosztást megváltoztatta, ekkor már csak hat kerülettel számolt. A központok Budapesten, Székesfehérváron, Sopronban, Győrött és Egerben maradtak meg. A felszámolt kerületek legénységét a határvédelmi kerületek és a tábori rendészet állományába sorolták át. A határok és a demarkációs vonal védelmét ellátó, a hadsereg kötelékébe tartozó alakulatokat harctevékenységre rendelték, így korábbi tevékenységüket vörös őrök vették át. A tábori rendészeti működést végző vörös őr egységek a keleti front mögöttes területein alakultak e területek lezárása, a katonai táborokban való rendfenntartás, magasabb parancsnokok és fontosabb szerelvények biztosítása céljából. A tábori rendészeti vörősőr tartalék parancsnokság Kunszentmiklóson állt fel. Az előirányzat szerint tábori rendészeti vörősőr osztályok legénységének felét közbiztonsági szakközegekből, másik felét pedig szervezett munkásokból kellett kiállítani. Ők május végére – a határvédelmi vörös őrökhöz hasonlóan – a hadsereg alárendeltségében kezdhették meg működésüket.[18]

A Vörös Őrség kaposvári és a zalaegerszegi határvédelmi kerületparancsnoksága május 5-e után már a Vörös Hadsereg II. (székesfehérvári) hadtestéhez, a győri és kecskeméti pedig a ceglédi (I.) hadtestéhez tartozott. Összesen 16 zászlóalj látott el határőri feladatot, ami leginkább a határátlépők megfigyeléséből, útlevél-ellenőrzésből, csempészet elleni nyomozásból és kiegészítő hírszerzési tevékenységből állt. Ma értelemben határőrizet csak az osztrák-magyar határon volt, a demarkációs vonal mögött katonai határvédelmet láttak el a kerületek a határvonal ellenőrzésével, és az ellenség szemmel tartásával. Egy esetlegesen kikényszerített visszavonulás esetén a vörös őr egységeknek fokozatosan kellett hátrálniuk. Eközben egyrészt a támadás fő csapásirányát és az ellenség erejét fel kellett deríteniük, másrészt rajtaütésekkel zavarniuk kellett a benyomuló csapatokat.[19]

A fenti előírások részletezték ugyan a Vörös Őrséggel kapcsolatos tudnivalókat, azonban a karhatalmi működés gyakorlata korántsem volt egységes. A Vörös Őrség mellett még három testület tevékenysége bonyolította a Tanácsköztársaság folyamatosan formálódó rendvédelmi szervezetét. Politikai ügyekben és kémelhárítással kapcsolatban a Belügyi

Népbiztosság politikai nyomozó osztálya járhatott el Korvin Ottó vezetésével, a Keleti Hadseregparancsnokság mögöttes területein pedig az ún. Front Mögötti Bizottság gyakorolhatott büntető hatalmat Szamely Tiborral az élen. Ez utóbbi mellett jelent meg egy tulajdonképpen önszerveződő, nem hivatalos csoport Cserny József irányításával.[20]

Mindezek mellett létezett még a budapesti vörös vasas hadosztály, amit a Hadügyi Népbiztosság a proletárdiktatúra védelmére, a Forradalmi Kormányzótanács támogatására, illetve Budapest biztosítására állított fel. Soraiba csak Budapest körzetében lakóhellyel rendelkező, szervezett vas- és fémmunkások kerülhettek be.[21] Az alakulat Haubrich József felügyelete alá tartozott, aki május közepétől Budapest karhatalmi főparancsnoka volt, és ilyen minőségében a Vörös Őrség elöljárója is lett.[22]

A vörös terror végrehajtásában a Vörös Őrség nemigen vett részt. A kortársak inkább e három egységhez társították az atrocitások felelősségét.[23] Szamuely csapata (amelyre a „Lenin-fiúk" elnevezés ragadt) sok esetben nehezen volt elkülöníthető a Cserny-csoporttól (ami önhatalmúlag a Forradalmi Kormányzótanács terrorcsapatának nevezte magát), mert tagjai sokszor működtek együtt.[24] Szamuely jogosult volt a forradalmi törvényszék mellőzésével bármilyen eszközt igénybe venni feladata ellátásához,[25] így beosztottjai figyelmen kívül hagyhatták a vörös őrökre érvényes előírásokat. Cserny csoportját a kormányzótanács ugyan többször megpróbálta feloszlatni, később (akár Szamuely, akár Korvin alárendeltségében) mégis sok esetben alkalmazta tagjait.[26]

JEGYZETEK

1. Vörös Őrség. 1919. április 20. 1. old.
2. Vörös Őrség. 1919. április 20. 27–28. old.
3. Vörös Őrség. 1919. április 27. 93. old.
4. Vörös Őrség. 1919. április 20. 28. old.
5. Tóth Tihamér (1969): A bűnügyi nyomozó szolgálat szervezete és működésének új vonásai a Magyar Tanácsköztársaság idején: a Vörös Őrség bűnügyi szolgálatáról. Belügyi Szemle. 1969/ 3. szám. 45–47. old.
6. Kovács Nándor (1956): A Vörös Őrség. BM ORK Politikai Osztály. Budapest. 47. old.
7. Vörös Őrség. 1919. április 20. 4–5. old.
8. Salamon Konrád: A proletárdiktatúra és a terror. Rubicon. 2011/2. szám. 19. old.
9. Vörös Őrség. 1919. április 20. 53. old.
10. Vörös Őrség. 1919. április 27. 176–177. old.
11. Vörös Őrség. 1919. április 27. 177. old.
12. Vörös Őrség. 1919. április 20. 4. old.
13. Vörös Őrség. 1919. május 4. 248–249. old.
14. Vörös Őrség. 1919. május 4. 250–251. old.
15. Szabó László (1969): A Vörös Őrség a Vörös Hadsereg oldalán. Belügyi Szemle. 1969/5. szám. 75–76. old.
16. Hetés Tibor (1959): A magyar Vörös Hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1959. 141–143. old. Dömötör Gergely (1954): A fegyvernemek szerepe a Tanácsköztársaság honvédő háborújában. Hadtörténelmi Közlemények. 1954/3–4. szám. 336. old. Liptai Ervin (1979): Vöröskatonák, előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 1979. 88. old.
17. Szabó (1969) 79. old.
18. Czövek Imre (1969): A Vörös Őrség 1919 májusában: vörösőrség a belső rendért. Belügyi Szemle. 1969/5. szám. 69. old.
19. Szőcs Ferenc (1969): Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság határőrizetének történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények. 1969/2. szám. 275., 277., 281. old.
20. Konok Péter (2011): Két terror Magyarországon. Rubicon. 2011/2. szám. 45. old.

21. Czövek Imre (1969): A Vörös Őrség tevékenysége 1919 áprilisában. Belügyi Szemle. 1969/4. szám. 34. old.
22. Konok (2011) 45. old.
23. Konok (2011) 45. old.
24. Konok (2011) 47. old.
25. Vörös Őrség. 1919. május 4. 262. old.
26. Konok (2011) 50. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Czövek Imre (1969): A Vörös Őrség 1919 májusában: vörösőrség a belső rendért. Belügyi Szemle. 1969/5. szám. 66–74. old.

Czövek Imre (1969): A Vörös Őrség tevékenysége 1919 áprilisában. Belügyi Szemle. 1969/4. szám. 33–41. old.

Konok Péter (2011): Két terror Magyarországon. Rubicon. 2011/2. szám. 42–55. old.

Kovács Nándor (1956): A Vörös Őrség. BM ORK Politikai Osztály. Budapest.

Salamon Konrád (2011): A proletárdiktatúra és a terror. Rubicon. 2011/2. szám. 16–23. old.

Szabó László (1969): A Vörös Őrség a Vörös Hadsereg oldalán. Belügyi Szemle. 1969/5. szám. 75–79. old.

Szőcs Ferenc (1969): Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság határőrizetének történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények. 1969/2. szám. 266–288. old.

Tóth Tihamér (1969): A bűnügyi nyomozó szolgálat szervezete és működésének új vonásai a Magyar Tanácsköztársaság idején: a Vörös Őrség bűnügyi szolgálatáról. Belügyi Szemle. 1969/3. szám. 44–51. old.

Vörös Őrség. 1919. április 20.–május 4.

POLGÁR TAMÁS*

KELET-GALÍCIA 1918–1919. EGY NYUGAT-UKRÁN ÁLLAM ÖNÁLLÓSÁGÁNAK LÉTJOGOSULTSÁGÁRÓL

EASTERN GALICIA 1918–1919. ABOUT THE RAISON D'ÊTRE OF AN INDEPENDENT WESTERN GALICIAN STATE

ABSTRACT

In the autumn of 1918, at the time of the disruption of the Austro-Hungarian Monarchy, a bitter struggle started between the Ukrainians and the Polish for the ownership of Galicia's Eastern regions. In the rural parts of the economically underdeveloped region, the majority of the Greek Catholic Ukrainians was definite, while in the major cities, among them in the centre of Lemberg, Roman Catholic Polish made up the vast majority of the population, and also the Jewish were represented in a significant number. The ethnic-cultural and religious Polish–Ukrainian conflict soon became a social (rural vs. urban and workers vs. intellectual) conflict as well. As for the Polish, Eastern-Galicia was on the periphery, while for the Ukrainians it lay in the centre; at the time of the disintegration of Austria-Hungary they had the advantage, which, however, soon disappeared. The Great Powers also took part in the conflict, but without results due to the lack of knowledge about the local relations. The newly born West-Ukrainian Republic had no diplomatic chances, only the neighbouring Kiev Ukraine acknowledged it. The dispute was settled by arms and by the summer of 1919 all three territories claimed by the Rada – Eastern-Galicia, Subcarpathia and Northern-Bucovina – had been occupied by armies of other countries – Poland, Czechoslovakia and Romania.

Ukrán, rutén vagy ruszin

Az első világháború végén a széteső Ausztria–Magyarország Galícia tartományának területén lezajlott lengyel–ukrán konfliktus tárgyalását két terminológiai kitérővel kell kezdeni. Az egyikben Kelet-Galíciát mint földrajzi, illetve politikai fogalmat, a másikban pedig a kérdéses területen többséget képező, szinte kivétel nélkül a görög katolikus felekezethez tartozó keleti-szláv népcsoportnak az elnevezését szükséges érinteni.

A Trianon előtti Magyarország területén a Kárpátalján élő görög-katolikus keleti szlávokat következetesen ruszinoknak, illetve latinosított formában ruténeknek nevezzük. A ruszin a kijevi és később a halics-volhíniai fejedelemség lakosainak és azok leszármazottainak önelnevezése volt. A múlt század jeles magyar szlavistája, Bonkáló Sándor által képviselt nézet szerint ez az elnevezés a 17. században, az ukránok feletti orosz uralom kezdetén változott meg ukránra, és egyértelműen a moszkvai oroszoktól való megkülönböztetés céljából jött létre. Az ukrán elnevezés pedig a 19. században terjedt el Galíciában, és mögöttes tartalomként az önálló államiság megteremtésének szándékát rejti.[1]

A Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő görög katolikus keleti szlávokat 1918 előtt a Monarchiában hivatalosan ruténeknek nevezték, a 20. század elején azonban már, az – a Galíciában markánsan tetten érhető – ukrán nemzeti mozgalom előretörésével a törté-

* Történelem tanár, Janikovszky Éva ÁMK, Kozármisleny; PhD-hallgató, PTE–BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola.

nész szakirodalom a saját önelnevezésükkel egybecsengve ukránoknak nevezi őket.[2] A magyarországi – kárpátaljai – ruszinok ez alól természetesen éppen azért kivételek, mert többségüknek nem állt szándékukban a Magyarországtól való elszakadás.[3]

Kelet-Galícia, mint földrajzi fogalom

Az első világháború előtt Kelet-Galícia, mint történeti-földrajzi fogalom nem létezett, csak az Osztrák–Magyar Monarchia örökös tartománya, az egységes Galícia és Lodoméria tartomány. A Lengyelországból kiszakított területen azonban a lengyel mellett igen jelentős számban éltek görög katolikus vallású ukránok, valamint zsidók is. Az osztrák hatóságok hosszú időn át tudatosan ki is játszották egymás ellen az ukránokat és a lengyeleket, felhasználva a köztük lévő etnikai-kulturális, vallási és társadalmi ellentéteket.

Galícián belül viszonylag jól elkülöníthetően a tartomány keleti felében – a Szan folyótól keletre – voltak azok a területek, ahol a nagyvárosok és az ipari központok kivételével az ukránok voltak többségben. A Monarchia utolsó, 1910-ben végzett teljes körű népszámlálásának adatai alapján Galícia keleti felében az ukránok abszolút többségben voltak, és a mintegy 3,8 milliós lakosság 71%-át tették ki, míg a lengyelek mindössze a lakosság 15%-át, a zsidók pedig 12%-át.[4] Az *1. térképen* vastag vonal mutatja a Szan folyó vonalával nagyjából megegyező – a kelet-galíciai ukránok által követelt – határt Galícia keleti és nyugati fele között.

1. térkép. **Galícia etnikai viszonyai. Az Osztrák–Magyar Monarchiában élő ukránok/ruszinok által lakott területek**

Map 1. **The ethnic relations of Galicia. Territories inhabited by Ukrainians/Ruthens living in the Austro–Hungarian Monarchy.**

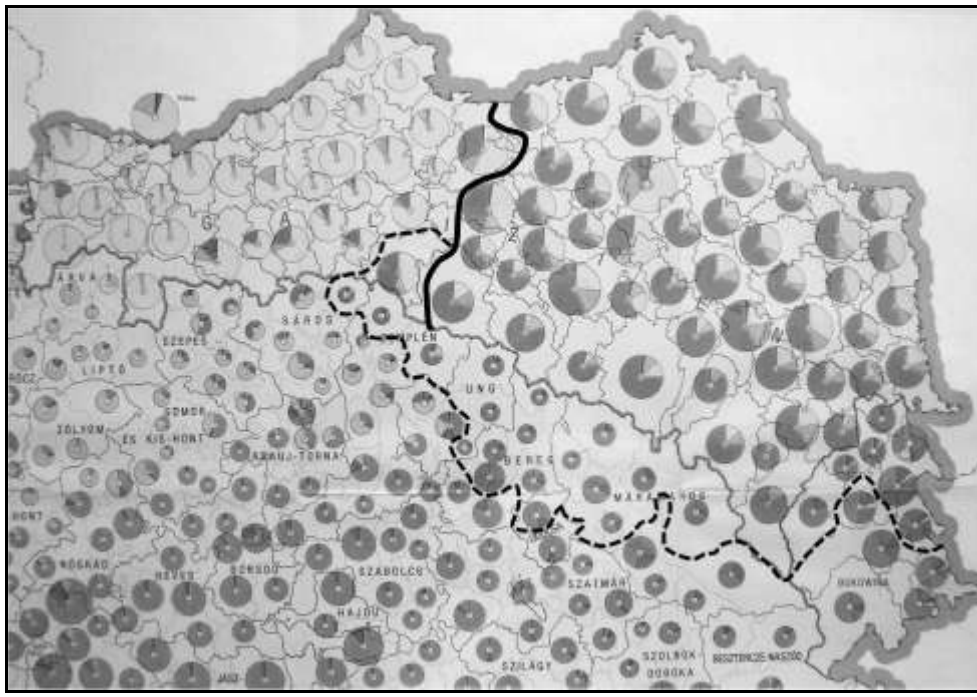

Forrás: Urbanitsch, P. (1980): Nationalitätenkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie nach den Sprachen-bzw. Konfessionserhebungen vom Jahre 1910 (M=1:1.500.000). In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band. III. Wien.

Az ukrán és lengyel ajkú lakosság között az etnikai-kulturális és vallási mellett jelentős gazdasági-társadalmi különbség is volt. A régió központjában, Lembergben (Lwów/L'viv),[5] a nagyobb városokban, valamint a jelentős ipari központokban emiatt a lengyelek voltak többségben, és jelentős számban képviseltették magát a zsidóság is, így az ukránok ott a harmadik helyre szorultak vissza. Magában Lemberg városában – ugyancsak az 1910-es népszámlálási adatok szerint – a lengyelek 51%-ban, a zsidók 28%-ban, míg az ukránok csupán 19%-ban képviseltették magukat.[6] Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a várost az ukránok vallási-kulturális központjuknak tekintették.

A „kenyérbéke" és a kárpát-ukránok

A világháború alatt számos tekintetben kiéleződött az ellentét a galíciai lengyel és ukrán politikusok között. A háború előtt és a háború elején Galíciát nem csupán a lengyelek, de az ukránok is Piemonte-nak tekintették, ahonnan saját nemzetállamuk újjá-, illetve megteremtése megvalósítható. A háború azonban elhúzódott, és a lengyelek számára kezdetben gyümölcsözőnek tűnő együttműködés a központi hatalmakkal egyre terhesebbé vált. Az oroszországi forradalom, majd pedig a bolsevik hatalomátvétel után viszont az ukránok szerepe értékelődött fel a német és osztrák–magyar katonai vezetés szemében. Az 1918. február 9-én a kijevi Ukrajnával aláírt breszti béke, amely „kenyérbéke" néven vonult be a történelembe, a lengyelek számára is tartalmazott egy sor fájdalmas passzust.

A fenti békeszerződésben a központi hatalmak által elismert Ukrajna ugyanis még a tárgyalások során azt kérte, hogy a szerződésben kapja meg a Chełmno-körzetet, továbbá csatolják területéhez Kelet-Galíciát. Ezt a német fél támogatta, az osztrák és magyar felek azonban utóbbit kategorikusan visszautasították.[7] Végül a chełmnoi körzetet Ukrajna megkapta, és a békeszerződéshez egy titkos záradékot csatoltak, amelyben az osztrák–magyar fél ígéretet tett arra, hogy Galícia keleti és Bukovina északi feléből Bécs egy különálló, ukrán többségű tartományt hoz létre.[8]

A megállapodás nem maradt sokáig titokban, így Galícia kettéosztása, valamint a lengyelek által is követelt chełmnoi körzetnek a lengyel-kérdés központi hatalmak általi végleges rendezése előtti elcsatolása tovább mélyítette az amúgy is súlyos ellentétet az ukrán és lengyel politikusok között.

Lengyel–ukrán ellentétek

A kelet-galíciai lengyel–ukrán konfliktus hátterében számos, sokszor több évszázados ellentét állt. Az egyik leginkább meghatározó ezek közül az eltérő vallási felekezethez való tartozás volt. A lengyelek szinte kivétel nélkül a római katolikus, míg az ukránok a lembergi központú görög katolikus egyházhoz tartoztak. Az utóbbiak elismerték ugyan a római pápa főségét és a több hitelvi kérdésben a római egyház álláspontját, egyházszervezetük és liturgiájuk tekintetében azonban önállóságot élveztek, és ezekben sokkal közelebb álltak a görögkeleti, ortodox egyházhoz. Az ukrán lakosság zöme írástudatlan falusi parasztok közül került ki, és számukra az identitást, önazonosságot elsősorban az egyházi felekezethez való tartozás fejezte ki, emiatt pedig a görög katolikus egyház a megszokottnál jelentősebb szerepet játszott az ukrán társadalomban.[9]

A lengyelek ezzel szemben a kelet-galíciai társadalomban elsősorban a városi polgárság, az értelmiség, valamint a földbirtokosok rétegében képviseltették magukat. Egyértelmű kultúrfölényük sok esetben olyan küldetéstudattal párosult, hogy ők hozzák a régióba a civilizációt. A lengyelek – és a zsidóság – kezében összpontosult a tartomány vagyonának

túlnyomó része. Ennek okán pedig az 1918 őszén kitört nemzeti és részben vallási konfliktus társadalmi-szociális színezetet is öltött.

Igen komoly tényező azonban az is, hogy Kelet-Galícia az újjászülető lengyel állam szempontjából, jóllehet gazdasági és történelmi-kulturális alapon is ragaszkodtak megszerzéséhez, mégiscsak perifériának tekinthető. A nemzetállam megszületésének eseményeitől (Krakkó, Lublin, Varsó, Poznań) némileg elszigetelve. Ezzel szemben a kisszámú ukrán értelmiség és politikai elit számára – amelynek tagjai között az egyházi személyek, illetve egyházi családból származók nagyon jelentős számban képviseltették magukat – Kelet-Galícia, és ezen belül a lengyel többségű Lemberg is a centrumnak számított. Köszönhetően az Osztrák–Magyar Monarchia háború előtti, az Orosz birodalomnál szabadabb légkörének, Kelet-Galíciában, főként pedig Lembergben, amelyet az ukrán politikai és egyházi elit ukrán Piemonte-nak tekintett, magasabb szintre fejlődött a nemzeti-politikai tudat, mint a Dnyeper-parti kijevi Ukrajnában.[10]

A görög katolikus egyház tudatosan készült is a nemzetegyesítő szerepre. Ebben oroszlánrészt vállalt az egyház tulajdonképpeni feje, a lembergi metropolita Andrij Septickij, aki a független, nagy és egységes Ukrajna megteremtésére törekedett. 1908-ban különleges titkos felhatalmazást kapott X. Pius pápától az Oroszország területén, azaz az ortodox ukránok között folytatandó tevékenységre. Ennek felelt meg a világháború politikai-katonai céljaival célkitűzésekkel párhuzamosan a görög katolikus egyház által a központi ukrán területek felé irányuló nagyszabású missziós programja.[11]

Az Ukrán Nemzeti Rada tevékenysége

A galíciai és bukovinai ukrán politikusok a bécsi parlamentben a világháború utolsó esztendejében – nem elhanyagolható mértékben nyilván az oroszországi területeken zajló decentralizációs folyamatok hatására – egyre gyakrabban vetették fel az ukránoknak a Monarchián belüli egységének és ezáltal elkülönülésének kérdését. Először az ukrán érdekek szószólója, a kelet-galíciai ügyvéd, Koszt Levickij indítványozta 1917. december 17-i parlamenti felszólalásában, hogy a Monarchia ukrán lakosságú területein, Galícia, Bukovina és Kárpátalja területeiből önálló koronatartományt kellene létrehozni Nyugat-Ukrajna néven, ami természetesen egy eljövendő független Ukrajna alapja lenne.[12]

A Monarchia ukrán politikusai a továbbiakban is az ukrán koronatartomány elismeréséért küzdöttek, nem kizárva az Ukrán Hetmenátussal való egyesülést. Levickij pedig október 9-én az osztrák parlament utolsó ülésén függetlenséget követelt Kelet-Galíciának, és kijelentette, hogy „az ukránok útja nem Varsóba, hanem Kijevbe vezet, mégpedig a Nagy Ukrajnával való egyesülés irányába mutat”.[13] Október 12-én a császár visszautasította Galícia lengyel és ukrán részre való felosztásáról szóló követelést, és IV. Károly október 16-i manifesztuma is elkeserítette az ukránokat. Ennek okán Jevhen Petrusevics, Julian Romancsuk és Andrij Septickij metropolita javaslatára a galíciai és bukovinai ukrán politikusokat 1918. október 18–19-ére Lembergbe hívták össze. Az ülésen a bécsi parlament, a galíciai és bukovinai szejm küldöttein, valamint a görögkatolikus egyházon kívül – amely teljes erejével bekapcsolódott a független nyugat-ukrán állam megteremtésének munkájába – a legfontosabb ukrán pártok, az Ukrán Nemzeti-Demokrata Párt, az Ukrán Radikális Párt, az Ukrán Szociáldemokrata Párt és az Ukrán Keresztény-Szociális Párt is képviseltette magát.[14]

Az ülés Ukrán Törvényhozó Gyűléssé alakult át, és Jevhen Petrusevics vezetésével létrehozta az Ukrán Nemzeti Radát. Nem volt egységes a résztvevők álláspontja abban a kérdésben, hogy a gyűlés milyen viszonyt állapítson meg a Monarchiával, de végül a Rada az alábbi szövegű deklarációt adta ki.

„Az Ukrán Nemzeti Rada a nemzetek önrendelkezéshez való jogának alapján, mint alkotó a következőképpen rendelkezik:

1. Egész Galícia – Ausztria–Magyarország etnikailag ukrán területei, azaz Kelet-Galícia a Szan-folyó által határolva, Észak-Nyugat-Bukovina Csernovec, Sztorozsinyec és Szeret városokkal és Magyarország észak-keleti traktusai – egységes ukrán területet alkot.

2. Az egységes ukrán terület együtt ezennel egy ukrán államot alkot. [Az Ukrán Nemzeti Rada] elhatározza, hogy mindent megtesz, hogy a határozatnak érvényt szerezzen.

4. Az Ukrán Nemzeti Rada kidolgozza az ezúton létrejött állam alkotmányát […]" amely tartalmazza az egyenlő, titkos és általános választójogot, valamint a területen élő nemzetiségek jogát a nemzeti-kulturális autonómiához.

„5. Az Ukrán Nemzeti Rada szándéka, hogy az ezennel az ukrán területeken szerveződő állam feltétlenül saját küldöttséggel vegyen részt a békekonferencián.

6. A jelenlegi osztrák–magyar külügyminisztertől, Burián bárótól megtagadtatik a jog, hogy az ukrán területek nevében tárgyaljon."[15]

A kétnapos ülésen jóváhagyott dokumentum datálásában, hogy ti. az október 18-án vagy október 19-én született-e meg, eltérnek a források, miként az sem egyértelmű a szakirodalomban, hogy ezt az aktust lehet-e az önálló nyugat-ukrán állam létrejöttének tekinteni, vagy az 1918. november 13-án, már az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és az ukrán–lengyel fegyveres harcok kitörése után kiadott ideiglenes alkotmányt.[16] Ez utóbbi – amely egyébiránt jogalapként hivatkozik a fenti deklarációra – rendelkezik ugyanis az állam nevéről (Nyugat-Ukrán Népköztársaság), valamint határairól. A Nyugat-Ukrán Népköztársaság területét a következő módon határozta meg: „…a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia koronatartományainak, Galícia és Lodoméríának, valamint Bukovinának az ukrán területei, továbbá a korábbi [sic!] magyar központok (megyék): Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, és Máramaros ukrán részei – ahogy ez báró Karl Czernignek az osztrák monarchia nemzetiségi térképén meghatározásra került, Etnographische Karte der österreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der K.K. Direktion der administrativen Statistik. – Wien, 1855, Maßstab 1:86400." (Az ukrán/ruszin nemzetiség abszolút vagy relatív többségi határát lásd az *1. térkép*en szaggatott vonallal.) Rendelkezik továbbá az állam szuverenitásáról, az államhatalomról, valamint a címerről és a zászlóról.[17]

Az Ukrán Nemzeti Rada az adott körülmények között elvetette a kijevi Ukrajnával való egyesülés lehetőségét, mivel annak bel- és külpolitikai helyzete is rendkívül instabil volt. Adott pillanatban nem akarták kompromittálni magukat a Szkoropadszkij hetman vezette német bábállammal, mindazonáltal a katonai segítségről hajlandóak voltak tárgyalni vele.[18]

Lengyel szempontok

Az ukránok érvei mellett természetesen a lengyeleknek is megvoltak az érveik, indokaik, hogy miért ragaszkodnak Galícia keleti feléhez. A történelmi-kulturális okokon túl, hogy ti. a terület a lengyel Végek (Kresy) szerves része, és így az újjászülető Lengyelországnak is részét kell képeznie, kőkemény gazdasági és geostratégiai okok alakították a lengyel fél álláspontját.

A lengyelek geostratégiai céljait két-három csoportra lehet osztani. Mind közül a legmarkánsabb és egyúttal a közvélemény számára leginkább ismert, a jobboldali, nemzeti demokraták programja volt. A jobboldali Nemzeti Demokrácia párt vezetője, Roman Dmowski volt a világháború végén az antant és társult hatalmak által az újjászülető Lengyelország legitim képviseletének elfogadott párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság vezetője.

Ha csekély többséggel is, de pártja nyerte meg az 1919 elején – az adott pillanatban lengyel kézen lévő területeken – lebonyolított parlamenti választásokat. Dmowski az újjászülető Lengyelország geostratégiai céljait még a világháború végén, 1918-ban írásban kifejtette. Nézetei szerint Lengyelországnak egy gazdaságilag és katonailag erős és egységes nemzetállammá kell válnia. Az egyébként szociál-darwinista Dmowski tervezetét, amelyet „inkorporációs"program néven is emlegettek a nemzetiségek szándékos asszimilálásának terve fémjelezte. Elképzelése szerint Lengyelországnak csak annyi etnikailag vegyes területet szabad magába olvasztania, amennyinek nemzetiségeit gond nélkül képes asszimilálni.[19]

Amellett, hogy a nagyvárosokban és ipari központokban (Lemberg, Brody, Tarnopol) a lengyel ajkú lakosság volt többségben, nem elhanyagolható szempont volt az sem, hogy az ipar és a kereskedelem szinte teljes egészében lengyel és zsidó kézben összpontosult. Egyáltalán nem elhanyagolandó gazdasági szempontok voltak lengyel részről a kelet-galíciai területen található lembergi és kałusz-i olajmezők megszerzése, geostratégiailag pedig a Romániával, mint potenciális orosz- és/vagy bolsevik-ellenes szövetségessel való közvetlen összeköttetés a Dnyeszter-völgyén keresztül, valamint a szintén stratégiai jelentőséggel bíró Wilno–Kowel–Lwów vasútvonalnak a birtoklása.[20] Emellett a lengyel vezetésnek számolnia kellett a társadalom érzelmi okokból fakadó, valamint – és ez különösen nagy jelentőséggel bírt – a nemzeti érzelmű tisztikar nyomásával.

Az antant és társult hatalmak álláspontjai

Az antant és társult hatalmaknak, miképpen a világháború első felében a lengyel kérdésben, úgy a háború végén a kelet-galíciai ukránok kérdésében sem volt egységes, kidolgozott álláspontja. Az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson például azt az elvi álláspontot képviselte, hogy Lengyelország ne kapjon sem ukrán, sem pedig litván területeket, Archibald Coolidge viszont egy ukrán irányítású autonóm Kelet-Galíciát képzelt el. Nagy-Britannia álláspontjában az volt az elsődleges szempont, hogy Kelet-Galícia ne kerüljön Lengyelországhoz, mindazonáltal egy önálló nyugat-ukrán államot ők sem tartottak életképesnek, ezért elképzelésük szerint a Monarchia ukrán többségű területei föderatív alapon csatlakoznának Ukrajnához vagy Csehszlovákiához.

Az angol diplomácia álláspontját nem kis mértékben befolyásolta, hogy Lengyelországot, mint Franciaországnak a térségbeli legfontosabb szövetségesét, ne hagyják egy stratégiailag ily mértékben fontos területhez jutni. Éppen ezért az Ukrán Nemzeti Rada leginkább az angolok támogatására számított. A lengyel igényeknek pedig éppen a francia álláspont felelt meg a leginkább, amelynek értelmében – éppen a fentebb említett stratégiai okokból, elsősorban a vasútvonal és az olajmezők jelentősége miatt – Kelet-Galícia az ukrán autonómia biztosítása mellett Lengyelországhoz kerülne.[21] A francia külpolitikában az egységes Oroszországgal számoltak – az önálló és független Ukrajnával pedig nem. A bolsevik veszély előretörésével pedig egyre inkább az Európát a bolsevikoktól elválasztó egészségügyi övezet, a cordon sanitaire programja nyert létjogosultságot a francia hadvezetési és diplomáciai körökben. Ehhez pedig a franciák szövetségesei, jelen esetben Románia és Lengyelország között összeköttetésre van szükség.

A fegyveres konfliktus és a Nyugat-Ukrán Népköztársaság sorsa

1918 októberének végén a pillanatnyi helyzet kedvezett ugyan az Ukrán Nemzeti Radának, az idő azonban egyértelműen ellenük dolgozott. Becslések szerint október végén mintegy 12 ezer ukrán nemzetiségű katona tartózkodhatott Lembergben, míg a nagy

arányban lengyel katonákból álló ezredek többek között az olasz fronton tartózkodtak. Amellett, hogy a Rada felszólította az osztrák vezetést, hogy szállítsák Lembergbe azokat az alakulatokat, amelyekben az ukránok vannak többségben, a helyben tartózkodó alakulatok katonáiból szerveződő Ukrán Katonai Szervezet, az október 29-én Csernovecből érkező Dmitro Vitovszkij vezetésével rávette az Ukrán Nemzeti Radát – mialatt annak küldöttsége Bécsben tárgyalt –, hogy vegye át az irányítást az „ukrán csapatok" fölött, és kezdjen hozzá a hatalom megragadásához.[22]

Csakhogy a megfelelően képzett értelmiségi réteg csekély száma miatt a Rada nem tudott rövid időn belül az önálló állam megalakításához elengedhetetlenül szükséges adminisztrációt kiépíteni. A frissen felállt Galíciai Ukrán Hadsereg pedig többségében falusi származású, a városi harcmodort nem ismerő és helyismerettel nem rendelkező katonáival, a kevés számú tiszttel és a helyi lakosság támogatásának hiányában rövid időn belül kiszorult Lembergből, ahol november elsején kezdődtek meg a fegyveres harcok lengyelek és ukránok között. A városban a Lengyel Katonai Szervezet (POW) irányításával szerveződő lengyel fegyveres erők az első pillanattól fogva ellenőrzésük alatt tartották a lembergi vasútállomást és annak környékét. Rövid idő alatt ellenőrzésük alá vonták a Przemyśl–Lwów vasútvonal teljes egészét, így Lemberg folyamatos összeköttetésben volt Lengyelországgal.

1918. november 5-én Pavel Szkoropadszkij felkereste a lembergi Radát és reguláris katonai segítséget ajánlott fel, mégpedig hivatalosan „önkénteseknek" feltüntetve őket, mivel nem akart egy esetleges fegyveres konfliktust Lengyelországgal.[23]

Az ukrán alakulatok november végére kiszorultak a városból, így november 21-én az Ukrán Nemzeti Rada is elhagyta a várost, és áthelyezte székhelyét előbb Tarnopolba, majd a Stanisławówba. A lengyel hadseregnek mindazonáltal nem volt kellő kapacitása az ukrán többségű területek fegyveres elfoglalására. Így az ukránok lélegzetvételnyi szünethez jutottak, amit azonban Lemberg elvesztése után, a nemzetközi elszigeteltségben nem tudtak kiaknázni. Tarnopolban Mihajlo Omeljanovics-Pavlenko tábornok vezetésével újjászervezték a hadsereget Galíciai Ukrán Hadsereg néven, és 1918 decemberében és 1919 januárjában sikertelen kísérletet tettek Lemberg visszafoglalására.

Ez idő alatt a kijevi Ukrajnában Szkoropadszkij hetman – elsősorban a német vereség miatt – elvesztette hatalmát, amit a Direktórium vett át, és velük a Rada már megkezdte az érdemi tárgyalásokat a két Ukrajna egyesüléséről. A megállapodást, amelynek értelmében a Nyugat-Ukrán Népköztársaság ezentúl az egységes Ukrán Népköztársaság részét képezi, de azon belül tényleges autonómiát kap, az Ukrán Nemzeti Rada képviselői (Longin Cegelszkij és Dmitro Levickij) és az Ukrán Direktórium (V. Vinyicsenko, P. Andrijevszkij, F. Svec és Sz. Petljura) 1918. december 1-én írta alá Fasztovban,[24] az ünnepélyes ceremóniára azonban csak Kijev visszafoglalása után 1919. január 22-én kerülhetett sor a kijevi Szent Szófia téren. A Nyugat-Ukrán Népköztársaság ezen aktus ellenére továbbra is „önálló külpolitikát" folytatott, mivel a párizsi békekonferencián egy saját küldöttség segítségével próbálta meg területi követeléseit érvényesíteni. Ezt természetesen a kijevi direktórium nehezményezte.

Mindösszesen annyit sikerült elérni, hogy a békekonferencia felfigyelt az ukrán–lengyel konfliktusra, és Joseph Barthélemy tábornok vezetésével egy bizottságot küldött ki a helyzet tisztázására. A bizottság jelentése nyomán 1919. február 22-én elkészült demarkációs vonal azonban, amely Lembergtől keletre húzódott,[25] egyik félnek sem felelt meg, a harcok tovább folytatódtak. Az ukránok reményei szertefoszlottak, amikor az antant és társult hatalmak hozzájárultak a francia területen a háború végén megszervezett lengyel hadsereg – az ún. Haller-hadsereg – Lengyelországba szállításához. Azzal a nagyhatalmak is tisztában voltak, hogy a lengyeleknek nyilván szándékukban áll a Haller-hadsereget az ukrán fronton bevetni.

1919 áprilisának végén megindult az általános lengyel támadás, és 1919 júliusának kö-

zepére a lengyel hadsereg elfoglalta Kelet-Galícia teljes területét, így az Ukrán Nemzeti Rada és az ukrán hadsereg Volhíniába menekült. Észak-Bukovinát a román, Kárpátalját pedig a cseh–szlovák hadsereg szállta meg. A nagyhatalmak ezután már csupán a status quo-t hagyták jóvá azzal a döntésükkel, hogy Kelet-Galíciát népszövetségi mandátumként, az ukrán autonómia biztosításának kötelezettsége mellett 25 évre Lengyelországnak ítélték. Lengyelország pedig tulajdonképpen a lengyel államhoz csatolta a területet, amit a Nagykövetek Tanácsának 1923-as határozata jóvá is hagyott.[26]

JEGYZETEK

1. „Mivel az ukránizmus a múlt században Gácsországban is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet […] Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek. A régi magyarorosz, kisorosz, ruszin, rutén név ugyanazt a népet jelöli. Az a kisorosz (ruszin, rutén), aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik.” Bonkáló Sándor (1996): A rutének (Ruszinok). Második, bővített kiadás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest. (Első kiadása 1940-ben jelent meg.) 58.
2. Bihl, Wolfdieter (1980): Die Ruthenen. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 555.
3. A kárpátaljai ruszinok ragaszkodása a Magyarországhoz való tartozáshoz legendás, ám természetesen így is akadtak olyan értelmiségi – ukrán nacionalista – körök a magyar határokon belül, akik szerettek volna az egységes ukrán nemzetállamhoz csatlakozni.
4. Galuba, Rafał (2004): „Niech nas rozsądzi miecz i krew…” Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań. 9–10.
5. Kelet-Galícia központjának (latinul: Leopolis, németül: Lemberg, régi magyar néven Ilyvó, ukránul Львів, oroszul: Львов, lengyelül: Lwów) esetében – kevés kivételtől eltekintve– több szempont miatt is az Ausztria–Magyarországon a monarchia-beli időkben hivatalosan is használt Lemberg kifejezést választottuk, részben azért, mert a kérdéses időszak a Monarchia szétesésével kezdődik, részben pedig azért, mert így a szöveg is objektívebbnek hat.
6. Galuba, Rafał (2004): 10.
7. Németh István (2009): Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L’Harmattan Kiadó, Budapest. 316, 320–321.
8. Galuba, Rafał (2004): 19.
9. Az Osztrák–Magyar Monarchiában élő ukránok 91%-a falun élt, a magyarországi ruszinok között az analfabetizmus 93% volt. Cywiński, Bohdan (1999): 186.
10. Cywiński, Bohdan (1999): 117.
11. Cywiński, Bohdan (1999): 116–117.
12. Galuba, Rafał (2004): 18.
13. Galuba, Rafał (2004): 21.
14. Galuba, Rafał (2004): 21–22.
15. Janyevszkij, Danyilo (2003): Politicsni Szisztemi Ukraini 1917–1920 rokiv: Szprobi tvorennya i pricsini porazki. Duh i Litera, Kijiv. 504.
16. Jarosław Hrycak ukrán történész például Lemberg ukrán alakulatok általi megszállását (1918. október 30.) tekinti az ukrán állam megszületésének. Hrycak, Jarosław (2000): Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny Nowoczesnego narodu. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin. 141.
17. Janyevszkij, Danyilo (2003): 507–508.
18. A kijevi Ukrajna politikai helyzetéről pedig magyar nyelven lásd Bonkáló Sándor (1922): Az ukrán mozgalom 1917–1922. A Magyar Külügyi Társaság kiadása. Budapest.
19. Roman Dmowski Le probleme Nationalités címen 1918-ban Párizsban kiadott munkájában fejtette ki koncepcióját. Lengyel nyelvű kivonatát lásd: Eberhardt, Piotr (2004): Polska i jej granice z historii polskiej geografii politicznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin. 119–125.

20. Galuba, Rafał (2004): 30,42.
21. Galuba, Rafał (2004): 39–43.
22. Galuba, Rafał (2004): 24, Hrycak, Jarosław (2000): 141.
23. Bruski, Jan Jacek (2004): Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924) Arkana Historii, Kraków. 71
24. Az előzetes egyesülési (belépési) megállapodás szövegét lásd Janyevszkij, Danyilo (2003): 515–516.
25. Galuba, Rafał (2004): 98–102,187, Hrycak, Jarosław (2000): 144.
26. Cywiński, Bohdan (1999): 118.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bihl, Wolfdieter (1980): Die Ruthenen. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 555–584.

Bonkáló Sándor (1922): Az ukrán mozgalom 1917–1922. A Magyar Külügyi Társaság kiadása. Budapest.

Bonkáló Sándor (1996): A rutének (Ruszinok). Második, bővített kiadás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest.

Bruski, Jan Jacek (2004): Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) Arkana Historii, Kraków.

Cywiński, Bohdan (1999): Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. I. Gyökerek. A kezdetektől 1945-ig. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.

Eberhardt, Piotr (2004): Polska i jej granice z historii polskiej geografii politicznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.

Galuba, Rafał (2004): „Niech nas rozsądzi miecz i krew…" Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Hrycak, Jarosław (2000): Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny Nowoczesnego narodu. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.

Janyevszkij, Danyilo (2003): Politicsni Szisztemi Ukraini 1917–1920 rokiv: Szprobi tvorennya i pricsini porazki. Duh i Litera, Kijiv.

Magocsi, Paul Robert (1996): Historical Atlas of Ukraine. University of Toronto Press, Toronto. 18. térkép.

Németh István (2009): Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L'Harmattan Kiadó.

Urbanitsch, Peter (1980): Nationalitätenkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie nach den Sprachen-bzw. Konfessionserhebungen vom Jahre 1910 (M=1:1.500.000). In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

SZÉKELY CSABA*

A MAGYAR AGRÁRÁGAZAT A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN**

ABSTRACT

After the change of the political system in 1989 the ownership of the Hungarian agriculture has radically changed and in relation to this the farming structure has also changed. In addition, such changes in production, efficiency and organization have occurred which had a significant impact on the income generation of the agricultural sector, the rural employment and the development of rural areas. As a result of the accession to the EU in 2004 the farming conditions have fundamentally changed. The accession led to economic benefits, too, but due to the mistaken decisions made in the course of the preparation and since the accession, several areas of the agricultural sector are in difficulty. The new competition means a challenge for the whole sector which has changed not only the food supply, but also other areas of the society (foreign trade, energy supply, environmental protection, rural development etc.), too. The problems of the Hungarian agricultural sector can be remedied only by the better understanding of the actual situation, considering the interests of the rural population, setting long-term targets and developing overall rural development strategy.

1. A rendszerváltást megelőző időszak mezőgazdasága

A magyar mezőgazdaság a második világháború utáni időszakban – csakúgy, mint a gazdaság egésze – jelentős változásokon ment keresztül. A nagybirtokok szétosztása, államosítása, a „kulákok” elűzése, a „begyűjtés”, és az erőszakos szövetkezetesítés időszaka után konszolidációnak tűnt a nagyüzemek további koncentrációja, a „háztáji gazdálkodás” lehetővé tétele. Az állami programoknak köszönhetően korszerűnek mondható állattartó telepek alakultak ki, felgyorsult a növénytermesztés gépesítése, növekedett a műtrágya felhasználás, sőt néhány preferált nagyüzem irányításával termelési rendszerek alakultak ki a növénytermesztés és az állattenyésztés területén egyaránt. A mezőgazdaság az 1960-es évek közepétől sikerágazatnak számított, és az élelmiszerellátás biztonságossá tétele mellett jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi egyenleg javításához is. Az 1980-as években azonban egymás után jelentkeztek azok a problémák, amelyek végül a nagyüzemi gazdálkodási rendszer összeomlásához vezettek. Ehhez az is hozzájárult, hogy az új politikai rendszer a törvényi feltételek átalakítása (kárpótlás, privatizáció, szövetkezetek átalakítása stb.) révén siettette ezt a folyamatot.

Ennek ellenére még ma is élnek olyan nézetek, melyek szerint a nagyüzemi gazdálkodási rendszer egyértelműen hatékonyabb és eredményesebb volt a Nyugat-Európában általánosan elterjedt gazdálkodási formáknál. Az egyik ilyen állítás, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek jelentős sikereket értek el a rendszerváltásig. Ez a 2. világháború utáni állapotokhoz és más kelet-európai országokhoz viszonyítva valóban így volt, de már nem állta meg a helyét a fejlettebb országokkal való összehasonlításban (Dobos, 2000). Ráadásul az 1980-as évek végére kiderült, hogy a nagygazdaságok jövedelmének jelentős részét az úgynevezett „melléküzemági” tevékenység adta, amely tevékenységek az 1987-ben életbe

* Egyetemi tanár, dékán, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Sopron.

** A publikáció a Talentum – Hallgatói tehetséggondozás feltételrendszerének fejlesztése a Nyugat-magyarországi Egyetemen c. TÁMOP-4.2.2.B-10/1-2010-0018 számú projekt keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

lépett, a gazdasági társaságokról szóló törvény hatására rövid idő alatt kikerültek a mezőgazdasági nagyüzemekből, csődhelyzetbe sodorva az üzemek nagy részét.

Azt is érvként szokták felhozni, hogy a háztáji gazdálkodás egyedülálló lehetőségeket biztosított a falusi lakosság számára. Ez az állítás is csak annyiban igaz, hogy ez a forma a munkaigényes kertészeti és állattenyésztési ágazatok területén a nagyüzeminél hatékonyabb termelést eredményezett, de az ideológiai aggodalmak miatt alkalmazott méret-korlátozás nem engedte meg a hatékonyság és a versenyképesség teljes körű kibontakozását.

Az sem állja meg a helyét, hogy a fejlődő országok számára jó példának bizonyult a magyarországi gazdálkodási rendszer, mert bár valóban vizsgálta néhány ország a modell átvételének lehetőségét, de még hasonló formában sem valósították meg az agrárreformot ezek az országok.

Más, a mai napig ható vélekedések és hiedelmek is befolyásolják a közvéleményt és a politikai döntéshozókat. Még ma is általános az a nézet, hogy a magyar mezőgazdaság kiváló természeti adottságokkal rendelkezik. Ezt teljes mértékben alátámasztja a mezőgazdasági terület más országokéhoz viszonyított magas (60 százalék körüli) aránya, illetőleg a növénytermesztés céljainak jobban megfelelő sík területek kiterjedtsége, ugyanakkor más környezeti tényezők (az aszályos évek, az árvizek, belvizek, a fagyok stb.) a nyugat- és dél-európai országokhoz viszonyítva lényegesen kockázatosabbá teszik a Kárpát-medence mezőgazdaságát. A nemzeti büszkeség diktálja azokat az általánosító megállapításokat is, hogy a magyar mezőgazdasági és élelmiszer termékek egyedülállóan kiváló minőségűek, illetőleg az is gyakran elhangzik, hogy a magyar mezőgazdaság kiemelkedően versenyképes. Igaz ugyan, az utóbbira van reális esély, de folyamatos és kitartó szakmai munka, a megfelelő gazdasági feltételek megteremtése nélkül ez a cél nem érhető el.

Mindezek előrebocsátásával vizsgáljuk meg, hogy miként érte a mezőgazdaságot a magyarországi rendszerváltás?

2. A rendszerváltás hatásai az agrárágazatra

A rendszerváltás eseményei nem érthetők meg az előző évtizedek, sőt a 2. világháborút megelőző időszak eseményeinek, azok hatásainak ismerete nélkül. Rengeteg keserűség és fájdalom, elégedetlenség és kiszolgáltatottsági érzés halmozódott fel a vagyonukat elvesztett emberekben. Ilyen körülmények között nem volt elvárható, hogy a rendszerváltás racionálisan, egyedül az objektív gazdasági tények és körülmények figyelembevételével, valamint a jövő célkitűzéseinek szem előtt tartásával történjen meg. Nagymértékben befolyásolta az átalakításokkal kapcsolatos törvénykezést a jó szándékú, de tapasztalatlan politikai formációk előtérbe kerülése, valamint zavaros érdekek és populáris politikai nézetek befolyása is.

Az 1989-ben bekövetkezett úgynevezett „spontán privatizáció” után ilyen körülmények között születtek meg az agrárágazat átalakulását eredményező fontosabb törvények. A termőföld privatizációja szempontjából négy törvényt különösen ki kell emelni. A termőföld tulajdoni viszonyai átalakításának törvényi kereteit a *kárpótlási törvény* (1991. évi XXV. törvény), a *szövetkezeti törvény* (1992. évi I. törvény), a *szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény* (1992. évi II. törvény) adta meg, a termőföldről szóló törvény (1994. évi LV. törvény) pedig az átalakult tulajdoni és használati viszonyok stabilizálását kívánta szolgálni. A termőföld tulajdon rendezése mellett meghatározó volt az egyéb termelési eszközök tulajdoni helyzetének újraszabályozása is. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni azt, hogy mind a termőföld, mind az egyéb ingó és ingatlan tulajdon rendezésével kapcsolatosan Magyarországon a politikai döntéshozók – szemben más kelet-közép európai államok többségével – a részleges és közvetett kárpótlás útját választották, ami egyrészről vitákat

váltott ki, de másrészről lehetővé tette az agrárstruktúra fokozatos átalakítását (Herbst, 2000).

A kialakított jogszabályi háttér alapján megindulhattak a szabályozott átrendezési folyamatok, és mintegy 6–7 év alatt (az 1997. évi XXXIII. törvény meghozatalával) gyakorlatilag lezárultak a földtulajdonlással és földhasználattal összefüggő kérdések. Ennek agrárstruktúrára gyakorolt hatását az *1. ábra* szemlélteti.

1. ábra. **Az agrárstruktúra átalakulása (területi arányok, 1990–1999)**

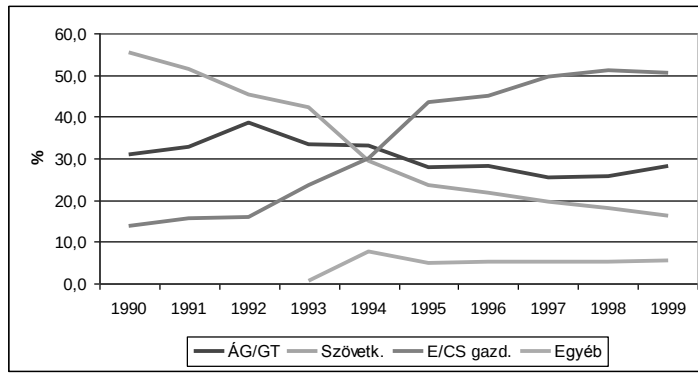

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Az agrárstruktúra átalakulási folyamatának elemzését nehezítik a bonyolult földtulajdoni és földhasználati viszonyok (szövetkezeti használatú állami földek, önkormányzati földtulajdon és földhasználat, osztatlan közös szövetkezeti tulajdon stb.), de a tendenciákat tekintve az 1. ábrán látható tulajdonosi átalakulás zajlott le a mezőgazdaságban, ami egyúttal az üzemi struktúra jelentős átalakulásával is járt. A rendszerváltás előtt nagyüzemi struktúra volt jellemző, és még 1990-ben is (bár a gazdasági társaságokról szóló törvény által már módosított formában) a nagyüzemek dominanciája volt jellemző: 2112 szervezet (köztük 171 vállalat, 535 gazdasági társaság és 1405 szövetkezet) rendelkezett a szántóterület 91 százaléka felett. Az üzemstruktúra átalakulását jól jellemzi a *2. ábra*, amely a mezőgazdasági ágazat szervezeteit és szereplőit mutatja be 2010-ben.

2. ábra. **A mezőgazdasági ágazat szereplői 2010-ben**

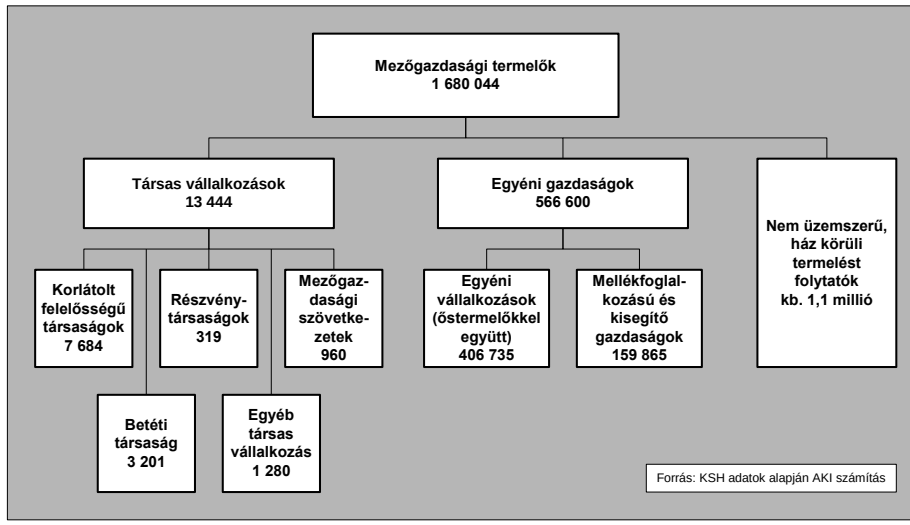

Amennyiben a mezőgazdaságban tevékenykedő, ház körüli termelést folytatóktól eltekintünk, mintegy 580 ezer termelő egységet lehetett elkülöníteni 2010-ben. Ezek egy része mellékfoglalkozású és kisegítő gazdaság, tehát a társas és egyéni vállalkozók száma együttesen 420 ezer. A társas vállalkozások között a legnagyobb számban előforduló gazdálkodási forma a kft., számuk évről évre növekszik, ezzel szemben a részvénytársaságok és a szövetkezetek száma folyamatosan csökken, csakúgy, mint a betéti társaságoké.

Különösen kritikus agrárpolitikai kérdésként vetődött fel az elmúlt 20 évben az egyéni és családi gazdaságok, illetőleg a nagyobb (tőkés) mezőgazdasági vállalatok egymáshoz viszonyított arányának, illetőleg támogatásának kérdése. A családi gazdálkodás előnyeként egyrészről az európai hagyományokat, a kevesebb adminisztrációt, a nagyobb motiváltságot, a családi tulajdon továbbvitelének lehetőségét, a munkahelyek számának megőrzését és a vidéki életforma fenntartását, míg a nagygazdaságok szempontjából a nagyobb hatékonyságot szokták emlegetni. A nagyobb hatékonyság, illetőleg versenyképesség ugyanakkor kevesek meggazdagodását, a vidék elszegényedését eredményezheti, ezért a politikai pártok egy része nem tartja támogatandónak ezt a gazdálkodási módot. Az ellentmondást ugyanakkor fel lehetne oldani a szervezettség javításával, ugyanis új típusú szövetkezetek, együttműködések kialakításával növekedhet a hatékonyság, illetőleg a termelők alkuereje a szállítókkal és a vevőkkel szemben. Emellett ma már olyan egyéni és családi gazdaságok is kialakultak, amelyek felülmúlják a társas vállalkozásokat méret és hatékonyság tekintetében.

A rendszerváltás fontos hatásai közé kell sorolni az élelmiszer feldolgozás területén bekövetkezett változásokat is. A nyugat-európai helyzettől eltérően a privatizáció során nem a termelők érdekeltségébe, hanem főleg külföldi tulajdonosok, azaz a versenytársak kezébe került a magyar élelmiszeripar túlnyomó része. Ez ugyan átmenetileg segített az országnak a súlyos adósságteher visszafizetésében, de ellehetetlenítette a korszerű vertikális termékpályák („szántóföldtől az asztalig") kiépítését. Sőt, a külföldi befektetők nagy része nem is termelő kapacitást, hanem piacot kívánt szerezni, ami a hazai termelés visszaeséséhez, sőt egész ágazatok ellehetetlenüléséhez vezetett. Ráadásul az ezzel kapcsolatos lépések a multinacionális kereskedelmi vállalatok későbbi gyors és erőszakos térnyeréséhez is vezettek.

3. A termelés és a foglalkoztatás alakulása

A rendszerváltás jól érzékelhető nyomot hagyott a mezőgazdasági termelés alakulásában, ami egyrészről a termelő szervezetek és kapacitások „átszervezéséből", másrészt az elvesztett piacokból adódott. Sokan jelentős vagyonvesztésről is beszélnek, amelyet azonban értékben nagyon nehéz kifejezni. A termelőkapacitások elemei, részei ugyanis fizikailag nagyrészt fennmaradtak, viszont a nagyüzemi termelőeszközök (termőföld, épületek, gépek, technológiai berendezések, tenyészállatok stb.) új tulajdonosokhoz kerülve (hétköznapi fordulattal élve: „széthordva") már nem voltak képesek eredeti formájukban betölteni funkcióikat. Ezt tetézte a korábbi piacok elvesztése, illetőleg átalakulása, hiszen a KGST felbomlásával, Németország újraegyesülésével és a Szovjetunió megszűnésével a magyar mezőgazdaság exportlehetőségei jelentősen megcsappantak. A *3. ábra* jól szemlélteti a rendszerváltozás következtében a mezőgazdasági ágazatban bekövetkezett visszaesést a bruttó hozzáadott érték egész nemzetgazdasághoz viszonyított aránya változásának bemutatásával.

3. ábra. **A mezőgazdaság bruttó hozzáadott értéke arányának változása a nemzetgazdaságban (1985–2009)**

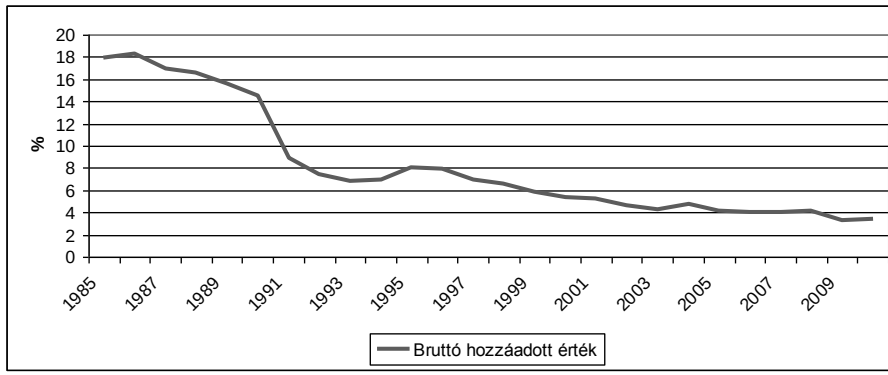

Forrás: KSH

Általános tendencia, hogy a mezőgazdaság szerepe hosszabb távon a többi nemzetgazdasági ágazathoz viszonyítva csökken (ez a gazdasági fejlődés egyenes következménye), de ez a csökkenés a rendszerváltás éveiben, illetőleg azon túlnyúlóan jóval meghaladta a korábbi mértéket. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy öt év elteltével a csökkenés üteme szinte már az általános tendenciának megfelelően alakult, tehát a mezőgazdaság a rendszerváltás következményeként bekövetkezett károk ellenére nagyjából kiheverte a tulajdon- és struktúraváltás megpróbáltatásait.

Hasonló folyamat figyelhető meg a foglalkoztatás területén is: a mező- és az erdőgazdálkodás 1990-ben 18 százalékot megközelítő részaránya 1995-re 8%-ra csökkent, és ez a tendencia – bár lényegesen kisebb ütemben, de azóta is tart. A *4. ábra* a mező- és erdőgazdaságnak a foglalkoztatottságban betöltött szerepét mutatja be a nemzetgazdaság egészéhez viszonyítva.

4. ábra. **A mező- és erdőgazdaság részaránya a foglalkoztatásból (%)**

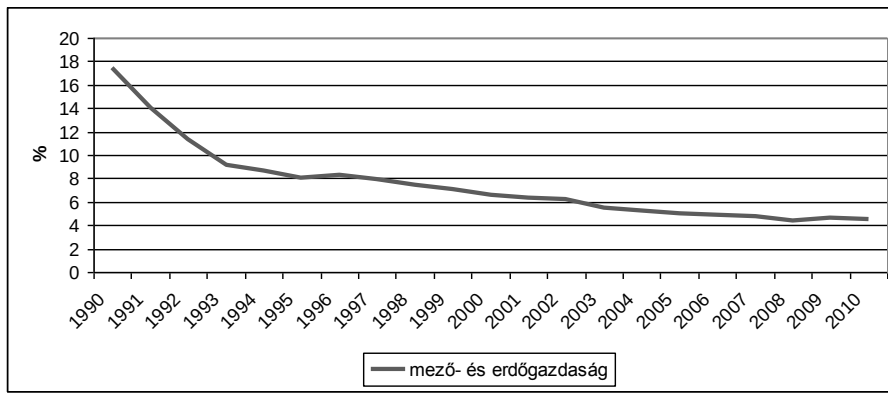

Forrás: KSH

A mezőgazdaság szerepe az elenyésző (jelenleg 4% körüli) foglalkoztatási arányhoz képest azonban lényegesen jelentősebb. Egyrészről a mezőgazdasági termékek termelése adja meg a tovább feldolgozás lehetőségét, amely elsősorban az élelmiszeriparban csapódik le, további munkalehetőséget teremtve. Másrészről a ténylegesen foglalkoztatottak száma a hagyományos statisztikai felmérésekhez képest az egyéni és családi gazdálkodás elterjedésének következtében lényegesen magasabb, mivel a hivatalos statisztika sokáig

csak a „fizetett munkaerőt” tartotta számon. 1998 óta azonban már a „nem fizetett munkaerő” létszáma is kimutatásra kerül, amely az EU irányelvek szerint a családi gazdaságokban foglalkoztatott családtagok munkateljesítményeit is figyelembe veszi. Az *5. ábrán* jól látható egyrészről a nem fizetett mezőgazdasági munkaerő jelentős aránya, de ugyanakkor ennek fokozatosan bekövetkező csökkenése is.

5. ábra. **A fizetett és a nem fizetett munkaerő arányainak változásai a mezőgazdaságban (1998–2009)**

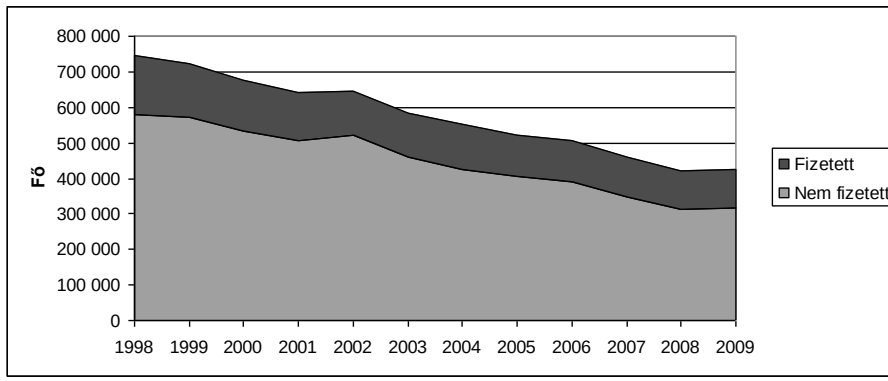

Forrás: KSH

4. A termelési struktúra változásai

A rendszerváltás következtében lezajlott változások mély nyomot hagytak a termelési struktúrában is. A termelési struktúra változásai többnyire nem tudatos stratégia mentén, hanem külső kényszerek hatására következtek be. Egyes elemzők szerint a mai magyar agrárvilág egyik legsúlyosabb gondja a megváltozott piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás hiánya (Udovecz, 2010).

A globális piacokon az intenzívebb mezőgazdálkodást igénylő termékek (elsősorban az állati eredetű, valamint a kertészet termékei) irányába, ezen belül is a minőségileg kifogástalan, és biológiailag biztonságos termékek felé fordult a kereslet. Ugyanakkor Magyarországon az extenzív növénytermesztést, ezen belül is a gabonatermesztést preferálja a gazdaságok jelentős része, ami a nagyüzemi hagyományok, az átalakulás tőkeigényessége, a hiányzó szakértelem és a rossz szervezés következménye. Ráadásul az extenzív növénytermesztés erőforrásai is szűkülnek, amit a mezőgazdasági termőterület utóbbi 20 évben bekövetkezett több mint egymillió hektáros (6,4 millióról 5,3 millió hektárra) csökkenése bizonyít. Csak csekély vigaszt nyújt, hogy ugyanezen idő alatt az erdőterület mintegy 220 ezer hektárral növekedett, mivel a művelés alól kivett terület 1 millióról 1,9 millióra változott.

A rendszerváltástól napjainkig eltelt idő alatt az állattartás szenvedte el a legnagyobb veszteséget; szinte valamennyi gazdasági állat tenyésztése és tartása jelentősen visszaesett *(7. ábra)*. Legnagyobb mértékben a sertésállomány esett vissza, amelynek összetett okai vannak. A termelés szétaprózottá vált, a sertéstartók nem rendelkeznek takarmánytartó területtel, így a keletkezett hígtrágyát sem tudják biztonságosan elhelyezni. A szója és egyéb fehérjetakarmányok beszerzése a nagy szállítási költségek miatt drága. Az elavult technológiák miatt kicsi a szaporulat, gyenge a takarmányhasznosítás és hosszú a hízlalási idő, ami jelentős versenyképességi hátrányt jelent más európai sertéstartókkal szemben.

6. ábra. **A művelési ágak alakulása (1990–2011)**

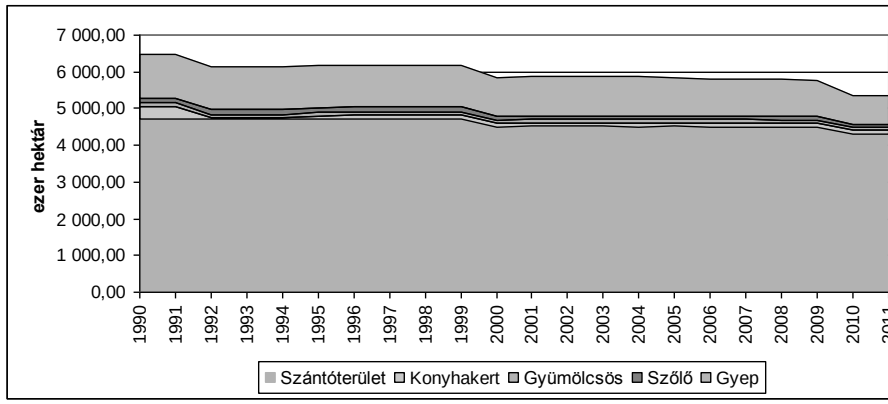

Forrás: KSH

7. ábra. **Az állatállomány alakulása (1989–2010)**

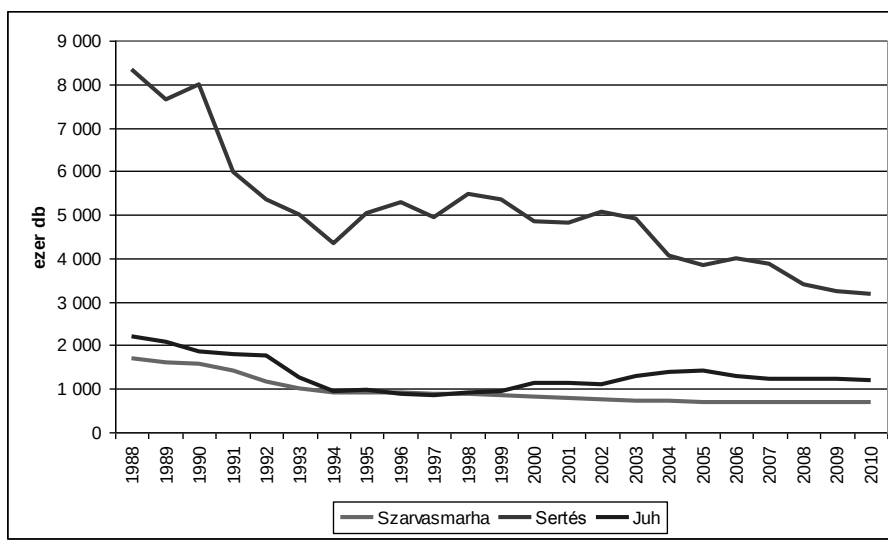

Forrás: KSH

Hasonló problémák következtében a szarvasmarhalétszám, és a tejtermelés is visszaesett. A tejtermelés alakulásánál megfigyelhető az a folyamat is, hogy a tejfeldolgozás külföldi tulajdonba kerülése óta egyre csökken a hazai eredetű tej feldolgozása és értékesítése, ugyanakkor az érintett országok (Ausztria, Németország, Hollandia és Franciaország) termelése lényegesen növekedett (European Commission, 2011). A baromfitartásnál és a sertéstartásnál a felsorolt problémák mellett a támogatás fokozatos megszűnése, továbbá újabb és újabb környezetvédelmi, illetőleg állatjólléti intézkedések bevezetése is meggyorsította a termelés visszaesését.

A zöldség- és gyümölcstermelők hasonló kihívásokkal szembesültek. Itt a piaci igények gyors változása, az árak ingadozása, továbbá a hazainál olcsóbb importáru gyors térnyerése okozott jelentős problémákat. Az időjárási szélsőségek (tavaszi fagyok, kánikula, aszályos évek, ár- és belvizek) fokozták a nehézségeket, ezért visszaesett a gyümölcs- és zöldségtermelési kedv. További problémát jelent a termelői összefogás hiánya, amely nélkül a zömében külföldi tulajdonba került konzervgyárakkal, és üzletláncokkal szemben sem tudnak eredményesen fellépni a termelők.

5. Az agrárpolitika változásai a rendszerváltás óta

A Magyar Tudományos Akadémia által kiadott stratégiai elemzés szerint a magyar mezőgazdaság jelenlegi gondjai és problémái nagyrészt az elmúlt két évtized hibás agrárpolitikájában gyökereznek (Csáki, 2010). Pontosabban abban, hogy az egymást követő kormányok agrárpolitikája többnyire rövid távú, a választások eredményességére koncentráló célokat követett. Legfőbb probléma az volt, hogy nem készült egy szélesebb konszenzuson alapuló agrárstratégia, amelynek mentén felkészülhettek volna az agrárágazat szereplői az EU-csatlakozás következtében előálló alapvetően új helyzetre.

Az egyes kormányzati ciklusokban a politikusok más és más irányokat tűztek ki, és gyakran az előző időszakban elkezdett programok eredményes befejezésük előtt elhaltak. A legnagyobb küzdelem a „nagyüzemi lobbi" és a családi gazdaságokra épülő rendszer támogatói között bontakozott ki. Még fogalmi kérdésekben sem volt megegyezés, ezért például az Európában jól bevált szövetkezeti rendszer sem tudott elterjedni a szövetkezéssel kapcsolatos múltbeli hibák és félreértések miatt.

Az agrárirányítást folyamatosan átszervezték, amit a minisztérium nevének többszöri változtatása is jelez (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi, Földművelési, Földművelési és Vidékfejlesztési, illetőleg Vidékfejlesztési Minisztérium). A névváltozás többnyire jelentős feladatváltozást, továbbá szervezeti változásokat vont maga után.

A rendszerváltozást követő időszakot agrárpolitikai szempontból három nagyobb szakaszra célszerű felosztani:

- a rendszerváltással összefüggő tulajdonosi struktúraváltás,
- az EU csatlakozásra történő felkészülés időszaka, és
- az EU csatlakozás utáni időszak.

Egyértelmű, hogy Magyarország mezőgazdaságára az utóbbi évtizedben az Európai Uniós csatlakozás gyakorolt legnagyobb befolyást. Magyarország ezzel egyrészről feladta szuverenitásának egy jelentős részét, de ugyanakkor joggal reménykedett abban, hogy részesülhet az EU mezőgazdasági szabályozásának azon előnyeiben, amelyek révén a megelőző évtizedekben kiemelkedő sikereket könyvelhettek el a nyugat-európai mezőgazdasági termelők és a vidéki lakosság.

Az Európai Unió agrárpolitikája (Közös Agrárpolitika – KAP) létrehozása óta jelentős változásokon ment keresztül. A kezdeti fő célkitűzések (biztonságos élelmiszerellátás, illetve méltányos jövedelem biztosítása a mezőgazdasági népesség részére) után 1992-ben elhatározták az ár- és a jövedelempolitika szétválasztását (árcsökkentés és a közvetlen kifizetések bevezetése), amit mennyiségi szabályozással egészítettek ki. Ennek továbbfejlesztése és finomítása volt az *Agenda 2000* dokumentum, amellyel bevezették a kölcsönös megfeleltetés (cross complience) intézményét, továbbá az úgynevezett moduláció révén csökkentett támogatások forrásaira alapozva úgynevezett II. pilléres, vidékfejlesztési támogatásokat hoztak létre.

Az Agenda 2000 egyik kulcskérdésévé vált a keleti bővítés is. A csatlakozás alapvető kritériumaként tűzték ki, hogy a csatlakozni szándékozó országoknak tiszteletben kell tartaniuk az EU alapvető vívmányait (demokratikus intézmények, piacgazdaság, a közösségi joganyag átvétele stb.). A csatlakozni kívánó országok az e feltételekre épülő *Koppenhágai megállapodás* alapján kezdhették meg a felkészülést (Halmai, 2002).

Az agrártámogatások kérdése az utóbbi húsz év egyik meghatározó problémaköre volt csakúgy az Európai Unióban, mint Magyarországon. A támogatási szint a különböző gazdaságpolitikai célok között elsősorban a versenyképességet befolyásolja a Magyarországgal hasonló helyzetben lévő élelmiszerexportáló országoknál. Ennek ellenére a rendszerváltás időszakában még olyan vélemények is elhangzottak felelős kormányzati tényezők

részéről, hogy Magyarországnak nincs szüksége agrártámogatásra, mivel hatékonyságban felülmúlja versenytársait. Az EU-csatlakozás közeledtével ezek a nézetek egyre inkább háttérbe szorultak, mivel a tagországok tartósan nagy előnyt könyvelhettek el az EU közös agrárpolitikája révén. A *8. ábra* Magyarország, az EU és az USA agrártámogatásának alakulását szemlélteti 1990 és 1999 között. Az ábrán jól látható a jelentős elmaradás, elsősorban az EU-hoz képest.

***8. ábra.* Az agrártámogatások alakulása (PSE index, 1990–1999)**

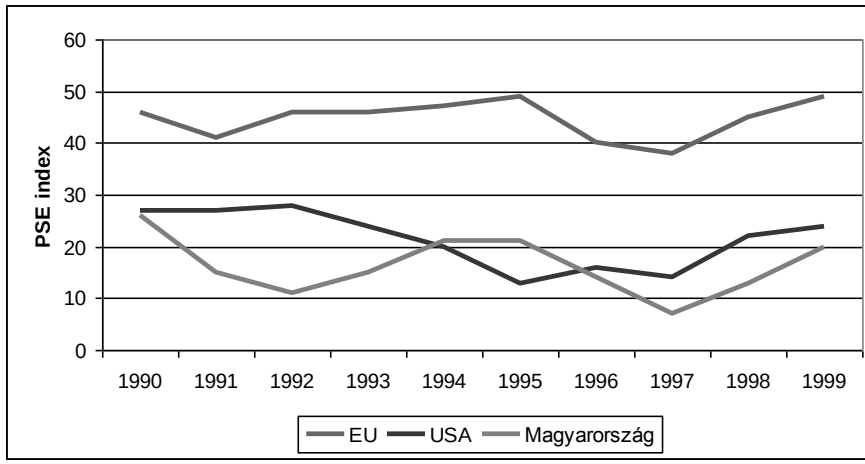

Forrás: Eurostat

Magyarországnak az Agenda 2000 alapelveinek megfelelően a támogatások tekintetében kezdetben az SPS-re (Single Payment System) kellett volna felkészülnie. Ez alapvetően a közvetlen támogatások termeléstől való függetlenítését, egységes kifizetési rendszer létrehozását, a kölcsönös megfeleltetést, a modulációt és a nemzeti tartalék képzését irányozta elő. A tárgyalások elhúzódása, és a felveendő tagországok számának növekedése miatt később háromféle modell típust ajánlottak fel a csatlakozni szándékozó országoknak. Nehézséget jelentett, hogy 2003-ban hirdették ki a KAP reformját, amely egy teljesen új támogatási keretrendszert körvonalazott. A csatlakozni szándékozó országok számára ezért egy átmeneti támogatási rendszer (Single Area Payment Scheme – SAPS) alkalmazásának lehetőségét ajánlotta fel Brüsszel, amelynek alkalmazása mellett döntött (Szlovénia és Málta kivételével) csaknem az összes jelölt ország. Mindez azt jelentette, hogy Magyarország szinte a csatlakozás előtti utolsó pillanatig nem tudta pontosan, hogy mire kell felkészíteni mezőgazdasági termelőit (a felkészítésre irányuló tanfolyamok is az SPS-t ismertették). Ráadásul a megállapodás azt is tartalmazta, hogy a tagországoknak később fokozatosan át kell térniük az SPS alkalmazására.

Az EU a kelet-közép-európai országok részére előcsatlakozási támogatást biztosított a versenyképességben meglévő különbségek csökkentése, a vidék lakosságmegtartó képességének növelése érdekében. Az erre a célra kialakított SAPARD programban Magyarország számára 2000-től évente mintegy 38 millió euró közösségi támogatás állt rendelkezésre (GKM, 2003). Tizenöt támogatható jogcímből lehetett kiválasztani az egyes országok számára az általuk legfontosabbnak ítélt jogcímeket. A kiválasztott 8 jogcím többé- kevésbé lefedte a valós igényeket.

A csatlakozási tárgyalások során azonban azt is egyértelművé tette az EU, hogy az újonnan csatlakozni szándékozó országoknak a korábbi tagországoknak nyújtott támogatások csak egy részét szándékozzák kifizetni (2013-ig növekvő mértékben), amit a tagor-

ságok nemzeti kiegészítő támogatásokkal (top-up kifizetésekkel) növelhetnek. Emellett meghatározták az egyes országok támogatásaira vonatkozó keretrendszert is, ami Magyarország esetében a hibás becslések miatt túlméretezett keretösszegekhez is vezetett (pl. a tejtermelés nemzeti kvótáját 1,9 millió tonnában határozták meg a magyar fél kérésére, amit azóta még megközelítően sem sikerült kihasználni). A támogatási keretek EU országokéhoz viszonyított arányát az *1. táblázat* mutatja be.

1. táblázat. **Az EU kifizetések és a nemzeti támogatás arányai (EU korábbi tagországok = 100%)**

Évek	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Az EU kifizetés %-a	25	30	35	40	50	60	70	80	90	100
Kifizetés összesen	55	60	70	80	90	100	100	100	100	100

Forrás: Európai Bizottság

A 2004-ben megvalósult EU-csatlakozás ezekkel a döntésekkel csak részben tudta teljesíteni a magyar mezőgazdasági termelők korábbi elvárásait. A magyar agrárágazat továbbra is versenyhátrányban maradt. A hátrányos jövedelemkülönbségek mellett a hiányzó források miatt a magyar gazdák többek között csak részben tudták megvalósítani azokat a fejlesztéseket, amelyeket a környezetvédelmi és az állatjólléti területen kifejezetten a szigorú EU szabályok alapján kellett volna megvalósítaniuk. Ez különösen az állattenyésztési ágazatokat sújtotta, amelynek kirívó példái a szarvasmarha- és sertéstartásban előírt „bombabiztos" trágyatároló helyek kialakítása, vagy a ketreces tojótyúk tartás technológiájának jelentős átalakításának kényszere volt. De hasonló okok miatt nehéz helyzetbe került az élelmiszer feldolgozás is, amely hagyományos magyar feldolgozási helyek és technológiák megszűnéséhez is vezetett.

Tovább súlyosbította az agrárágazat és a vidék problémáit a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság. Elsősorban ennek következtében 2010-ben a kormány már nem tudta biztosítani a nemzeti agrártámogatások reálértékének megőrzését, amit egyébként törvény ír elő. A nemzeti támogatások ebben az évben 66,4 milliárd forinttal csökkentek, és a további években sem látszik biztosítottnak a korábban elhatározott támogatási szint (Popp-Székely, 2011).

Mindettől függetlenül a mezőgazdaság változatlanul elvitathatatlan fontosságú a nemzetgazdaság egésze szempontjából. Ezt bizonyítja az is, hogy az egyes években ugyan eltérő mértékben, de az EU csatlakozás óta is folyamatosan pozitív a mezőgazdasági árukkal folytatott külkereskedelmünk egyenlege *(9. ábra)*.

9. ábra. **A mezőgazdasági eredetű áruk külkereskedelme**

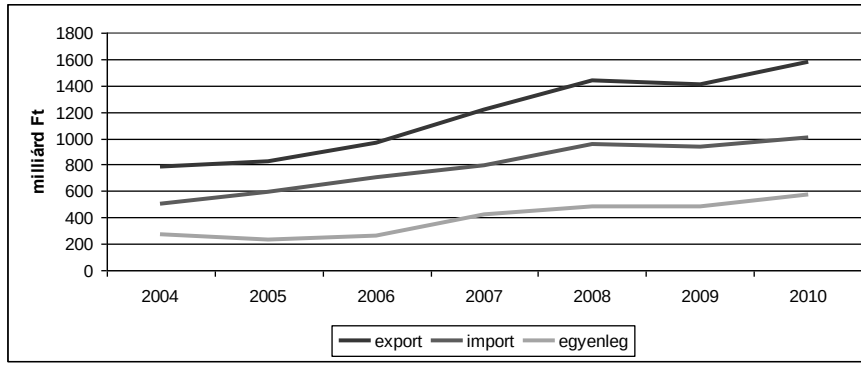

Forrás: KSH

6. Következtetések és javaslatok

A rendszerváltás óta eltelt 20 év tapasztalatainak teljes körű értékelése jelen tanulmánynál alaposabb vizsgálatokat igényel. Ettől függetlenül a leírtak alapján is levonható néhány olyan általánosító következtetés, amelyek tanulságul szolgálhatnak a későbbi időszak agrárpolitikáját és vidékfejlesztési politikáját illetően. A korábbi megállapításokon túl néhány olyan javaslatot is célszerű megfogalmazni, amelyek elősegíthetik az agrárágazat versenyképességének javítását, a vidékfejlesztés céljainak teljesülését. A javaslatok összhangban vannak az Agrárgazdasági Tanács 2011-es ajánlásaival is (Popp-Székely, 2011).

- Megállapítható, hogy az elmúlt időszak problémái ellenére Magyarország az önellátást meghaladóan termel élelmiszert, tehát élelmiszerexportra elkerülhetetlenül szükség van. A nemzetközi verseny azonban már a hazai piacokon is zajlik. A környezetvédelmi és a tájmegőrzési kérdések mellett ezért nem lehet elhanyagolni a hatékonyság és a versenyképesség kérdéseit sem. A további termőterület csökkenés megakadályozása érdekében fontos célként kell kezelni a túlzott mértékű földkivonás megakadályozását, az állami földek céloknak megfelelő hasznosítását, a föld- és földhasználati nyilvántartás rendezését.
- A racionálisabb agrárstruktúra kialakítása érdekében célul kell kitűzni az állattenyésztés fejlődését, versenyképességét hátráltató körülmények felszámolását. Emellett elő kell segíteni a termelői szerveződések, összefogások kialakítását és erősítését. A versenyképesség megőrzése, illetőleg megteremtése érdekében olyan együttműködések kiépítésére kell törekedni, amelyek növelik a termelők alkuerejét. A vertikális kapcsolatok javítása céljából az intézkedéseknek ki kell terjedniük az élelmiszeriparra is. Kölcsönös előnyöket biztosító együttműködéseket kell kiépíteni az élelmiszerlánc szereplői között.
- A középpontba kell helyezni a foglalkoztatás, a vidéki munkahelyek bővítésének kérdéseit. A vidéki emberek csak akkor válhatnak adófizetőkké, ha ehhez a feltételek adottak, ami különösen a fiatalabb korosztályra nézve fontos. A fiatalok számára jelenleg nem vonzó a mezőgazdasági pálya, a vidék. A sikerhez kiszámítható életpályára, megfelelő jövedelmi viszonyokra, korszerű infrastruktúrára, és eszközökre van szükség. A generációváltás kérdéseit tehát az eddigieknél hangsúlyosabban, komplexebben kell kezelni.
- A mezőgazdaság fejlesztését a hitelforrások bővítésével, a hitelfelvételi lehetőség javításával kell elősegíteni. A jövőbeli célok megvalósításához kiemelten kell kezelni az agrárfinanszírozás, a tőkéhez jutás kérdéseit. Emellett fontos kérdés a támogatások átláthatóságának biztosítása is.
- A termelést befolyásoló intézkedések mellett kiemelt hangsúlyt kell adni a vidéki köz- és vagyonbiztonság megerősítésének. Emellett el kell érni, hogy a vidék és a mezőgazdaság társadalmi megítélése pozitív irányba változzék, mivel a vidékfejlesztés az egész társadalmat érintő ügy. A rövid távú politikai érdekek helyett a vidéki lakosság és az egész ország hosszú távú érdekeit kell előtérbe helyezni. Olyan általános célokban – és ha lehet stratégiákban – kell megegyezni, amelyek hosszú távon, a politikai ciklusváltozásoktól függetlenül követendők.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csáki Cs. (szerk.): Élelmezésbiztonság. A magyar élelmiszer-gazdaság, a vidékfejlesztés és az élelmiszer-biztonság stratégiai alapjai. Magyar Tudományos Akadémia, 2010, 158 p., ISBN 978-963-508-578-1

Dobos K.: Családi gazdaságok. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 2000.

European Commission (2011): Europe in figures – Eurostat yearbook 2010. http://eurostat.ec.europa.eu/eurostat

Fábián A.: A piaci liberalizáció feltételei Kelet- és Dél-kelet Európában. Gazdaság és Társadalom, Budapest, 2002. 66–81. pp.

Fábián A. (szerk.): Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában 2000–2013. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2011. 402 p.

Gazdasági és Közlekedési Minisztérium: Gyakorlati tudnivalók az Európai Unióról. Kézikönyv kis- és középvállalkozóknak. Budapest, 2003, 433 p., ISBN 963 00 9731 1

Halmai P.(szerk.): Az EU agrárrendszere. Második, átdolgozott kiadás. A Budapesti Agrárkamara és a Mezőgazda Kiadó közös kiadása, 2002.

Herbst Á.: A tulajdoni és szervezeti viszonyok átalakulásának főbb jellemzői a magyar mezőgazdaságban, 1990–1998. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő, 2000, 144 p.

KSH (2011): Statisztikai Évkönyv 2010. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Popp J., Székely Cs.: Az Agrárgazdasági Tanács állásfoglalása az agrárgazdaság 2010. évi helyzetéről. Gazdálkodás, Budapest, 2011. 8. szám. 543–553 pp.

Szakál F.–Székely Cs.: Specific Problems of the Transformation of Collective Farms into Viable Market-Oriented Units in Hungary. ECE/FAO Workshop on specific problems of the transformation of collective farms into market-oriented units, Gödöllő, 1992. 1–10 p.

Székely Cs., Szakál F., Dunay A.: European Integration – A New Challenge For Hungarian Agriculture. Gazdálkodás, English Special Edition, XLV., Budapest, 2001. 1–12. pp., HU ISSN 0046-5518.

Székely Cs.: Az üzemi forma és méret megválasztása az átalakuló mezőgazdaságban. Gazdálkodás, Budapest, XXXVI. évfolyam 2. szám, 1992. 13–21. p.

Székely Cs.: Problems in Farm Management in Eastern and Central Europe. Proceedings XXV CIOSTA-CIGR V Congress, Wageningen, 1993.

Udovecz G. (szerk.): A magyar agrárstratégia lehetséges fő irányai. (in: Csáki Cs. (szerk.): Élelmezésbiztonság. A magyar élelmiszer-gazdaság, a vidékfejlesztés és az élelmiszer-biztonság stratégiai alapjai. Magyar Tudományos Akadémia, 2010, 158 p., ISBN 978-963-508-578-1

Idézett jogszabályok:

1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról

1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról

1990. évi IX. törvény a földről szóló 1987. évi törvény és a termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény egyes rendelkezéseinek módosításáról

1991. évi XXXIII. törvény az egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzatok tulajdonába adásáról

1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról

1992. évi I. törvény a szövetkezetekről

1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról

1994. évi LV. törvény a termőföldről

1997. évi XXXIII. törvény a vagyoni kárpótlási eljárások lezárásával összefüggő egyes kérdésekről.

KAPOSI ZOLTÁN*

KIHÍVÁSOK ÉS MODELLÉRTÉKŰ VÁLASZOK. A DÉL-DUNÁNTÚLI VÁROSOK ÁTALAKULÁSA A 19. SZÁZADBAN

CHALLENGES AND MODEL REGARDED RESPONSES. TRANSFORMATION OF SOUTH TRANSDANUBIAN CITIES IN THE 19. CENTURY

ABSTRACT

In my study I am analyzing the economical development of the two major cities (Pécs, Nagykanizsa) of the South Transdanubia in the 19th century. This region was suffering from low level of urbanization. The development of the two cities shows two completely different ways. The economical transformation of Pécs was similar to the industrialization in England: the manufacturing industry dominated. World famous family enterprises were founded in this time (the coal mine of Erste Donau Dampfschiffahrtsgesellschaft, Zsolnay Porcelain Manufactory, Hamerli Glove Manufactory, Höfler Leather Manufactory, Angster Organ Manufactory). In the case of Nagykanizsa the trade was the most crucial factor in the urban development. The city was really lucky, due to the fact that it was located in the crossing of five roads and four railroads. In the 19th century the grain trade was dominant, while to the turn of the twentieth century the animal trade became the most important.

Gazdasági és társadalmi változások Magyarországon a 18. században

Magyarország társadalmi és gazdasági rendszere a 18. században sokat változott. Az európai modellhez hasonlóan jelentős népességgyarapodás ment végbe, bár ennek okai különböztek a nyugati országokétól. Az országban a 18. század elején 4 millió fő élhetett.[1] Az össznépességre a legnagyobb hatással a nemzetiségi beáramlás volt a 18. században, amely révén a század vége felé a 9,5–10 milliós Magyarországon 40% körülire csökkent a magyarság aránya. Az 1784–85. évi népszámlálás szerint a társadalom 93%-a falvakban, míg 7%-a városokban élt. Az ország urbanizációs szintje messze az európai átlag alatt maradt. Az ország legnépesebb városa Debrecen volt csaknem 30 000 fős lakosságával, a fővárosnak számító Pozsony állt a második helyen 28 500 fővel.[2]

A török kiűzése után még a volt hódoltsági területeken is hamar újraszerveződött a hagyományos uradalmi rendszer. A hajdan elmenekült nagy-és középbirtokosok leszármazottainak egy része visszatért volt földjére, s a fegyverváltság lefizetése után újra gyakorolhatta földesúri jogait. Ugyanakkor a földtulajdonos réteg jelentősen ki is cserélődött, hiszen a földek nagy részét a 18. század első felében a feltörekvő Esterházy, Batthyány, Grassalkovich, Károlyi, Andrássy stb. famíliák szerezték meg.[3] A vármegyéken belül a bene possessionati rétege jutott nagyobb szerephez, akik közül néhány generáció alatt sokan felemelkedhettek az arisztokraták közé. A földeket döntő részben a hagyományos úrbéresek (jobbágyok, zsellérek) művelték, bár kétségtelen, hogy a 18. század közepére a piacorientáltabb helyeken már jelentősebb méretű földesúri majorságok is kialakultak.

* A PTE Közgazdaságtudományi Kar egyetemi tanára, az MTA doktora.

Az 1780-as évektől mélyreható gazdasági átalakulás indult meg. Az agrárárak szinte folyamatosan emelkedtek, aminek több oka is volt. Egyrészt a nagyhatalmi pozíció fenntartása egyre nagyobb létszámú hadsereget igényelt, amihez az államnak nagy mennyiségű élelmiszert kellett felvásárolnia. Másrészt az osztrák és a magyar urbanizáció miatt a városlakók száma és aránya folyamatosan emelkedett, így a hazai mezőgazdaság belső és külső piacai egyre szélesedtek.[4] A kereslet erősödése a hazai földesurakat a saját kezelésben lévő majorsági árutermelés növelésére ösztönözte, hiszen az emelkedő árak révén jelentős jövedelmekhez lehetett jutni. A századforduló körüli francia háborúk során a hazai gabonaárak a korábbiakhoz képest mintegy tízszeresükre emelkedtek. A háborús konjunktúra persze nemcsak a termelőknek, hanem a nagykereskedőknek is óriási hasznot hozott: valóságos kereskedő dinasztiák nőttek fel ebben az időben. A napóleoni háborúk után az árak hirtelen leesetek, ami a hazai termelőket és a kereskedőket is alkalmazkodásra és sok esetben profilváltásra késztette.[5]

Urbanizáció és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében

A 19. század első felében felgyorsult a hazai urbanizáció: a városi népesség száma és aránya, illetve a városok száma is gyorsan növekedett. Magyarországon 1828-ban 51 szabad királyi város és 692 mezőváros létezett. A szabad királyi városokban átlagban 10 367, míg a mezővárosokban 2822 fő élt.[6] Ahol nem, vagy alig jöttek létre szabad királyi városok, ott gomba módra szaporodtak a mezővárosok, hiszen a mezővárosi státus kedvezőbb adózási és önkormányzati lehetőségekkel párosult, mint a falusi, ezért a nagyobb falusi közösségek megpróbáltak vásártartási jogot szerezni, s mezővárossá válni. Természetesen a vásártartási jogot szerzett települések valódi városi funkciókat – piacközponti szerep, a polgárság létszáma, kultúrahordozó funkció – nagyon sokszor nem tudtak betölteni,[7] így az 1840-es évekre mindössze 13–14%-os népességarányt tekinthetünk városlakónak. A városok növekedése az ország különböző területein egyenetlen volt, s jelentősen átrendezte a városok hierarchiáját. Az 1840-es években központi funkciót betöltő Pest-Buda, Debrecen és Pozsony mellé már felzárkózott Szabadka és Szeged is.[8]

A 19. században az agrárjellegű Dél-Dunántúlon kifejezetten kevés város volt. A térséget alkotó Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye területén 1828-ban összesen 861 146 fő élt. Mindössze egy szabad királyi várost találhatunk ezen a tájon: Pécs 1780-ban szerezte meg a rangot. Mellette 89 mezőváros, 1294 falu, 879 puszta és külterületi lakott hely volt még a négy megye területén.[9] Az országos tendenciáknak megfelelően a Dél-Dunántúlon is főleg a mezővárosok szaporodtak, amelyek száma 1784–1848 között mintegy háromszorosára nőtt. A térségben főleg a nagyobb uradalmi központok váltak mezővárossá. Mindez nem véletlen, hiszen nem felejthetjük el, hogy a Dél-Dunántúl a 18–19. században alapvetően a nagybirtokok hazája volt, ahol az Esterházyak, a Széchényiek, a Batthyányak, a Festeticsek és néhány egyházi intézmény (püspökségek, káptalanok) alkalmanként több százezer holdas birtoka uralta a vidéket.[10] A földesurak hamar felismerték a jövedelemszerzés lehetőségét, s igyekeztek uradalmi központjaiknak vásártartási, s így mezővárosi jogot szerezni.[11] Az uradalmi központok az adóként elvont, vagy a majorságokban előállított agrártermékek gyűjtőpontjaivá is váltak, s körülöttük – a Thünen-modellnek megfelelően – ellátó és beszállító körzetek alakultak ki. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a négy megye városainak fejlődése elmaradt az ország más részeitől.

1. táblázat. **A legnagyobb népességű városok a Dél-Dunántúlon (1784–1900)[12]**
Table 1. **Cities with the highest population in the south transdanubian region**

Város neve	Megye	Lakosság 1784-ben	Lakosság 1828-ban	Lakosság 1869-ben	Lakosság 1900-ban
Pécs	–	8 853	11 322	23 863	42 252
Dunaföldvár	Tolna	5 839	8 979	12 382	12 112
Mohács	Baranya	4 698	8 316	12 140	15 812
Szekszárd	Tolna	6 290	8 150	11 069	13 884
Nagykanizsa	Zala	5 475	8 000	15 125	23 255
Paks	Tolna	4 685	7 292	10 302	12 024
Keszthely	Zala	3 586	6 930	4 888	6 604
Bonyhád	Tolna	3 009	4 639	5 832	5 740
Bátaszék	Tolna	3 396	4 628	6 452	7 517
Tolna	Tolna	3 531	3 119	7 309	8 076
Kaposvár	Somogy	2 166	3 072	9 571	17 352
Zalaegerszeg	Zala	2 881	3 116	6 423	9 568

Forrás: 1784-re: Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960); 1828-ra: Nagy Ludovicus (1828–29); 1869-re: Népszámlálás (1869); 1900-ra: Népszámlálás (1900).

A 19. század első felének gazdasági és társadalmi folyamatait szemlélve a dél-dunántúli városok három nagyobb funkcionális tömbje rajzolódik ki. Az első csoportba Pécset és Nagykanizsát sorolhatjuk, amelyek ebben az időben hatalmas piackörzetet tudhattak maguk körül, s működésük elsődlegesen a térség mezőgazdasági és ipari termékeinek előállítására és forgalmazására épült. A másik csoportot a Duna menti kereskedővárosok (Dunaföldvár, Mohács, Paks és Szekszárd) képezik, amelyek főleg a korban meghatározó külkereskedelmi útvonalat jelentő dunai kereskedelemből éltek. A Duna ebben a korban a legfontosabb kereskedelmi útvonal volt Ausztria felé, a magyar gabonaexport több mint kétharmada a folyón felfelé hagyta el az országot. A harmadik csoportot a hagyományos uradalmi vagy közigazgatási szerepkört betöltő városok jelentik (Kaposvár, Zalaegerszeg stb.), amelyek viszont lényegesen kisebb népességgel rendelkeztek. A három csoportból a továbbiakban az elsőt, a jelentős gazdasági fejlődést produkáló, s egyben típusesetet is jelentő Pécs és Nagykanizsa hosszú távú változásait vizsgáljuk meg.

Pécs és vidéke: a kereskedelemtől az iparosodásig

Pécs a 19. században a Dél-Dunántúl legnagyobb városa volt. A város földrajzi helyzete is magyarázza központi szerepét, hiszen a Mecsektől délre jelentős méretű agrárterületek helyezkedtek el. A szlavóniai vidékekről, avagy a Török Birodalom területéről érkező áruforgalom jelentős része érintette a várost. Pécs közbiztonságával, szálláslehetőségeivel, védettségével biztonságos elemévé vált az átmenő távolsági kereskedelemnek. A város 1828-ban már 221 372 fős piackörzettel rendelkezett, tiszta vonzáskörzetébe 371 település tartozott, ebből 56 Somogy, a többi Baranya vármegyében helyezkedett el.[13] Három országos főút futott össze Pécsett: nyugat felé a Szigetvár–Nagykanizsa–Bécs útvonal katonai és postai funkciói mellett fontos kereskedő útja is volt a térségnek; élénk volt a forgalma a Budáról érkező útnak; ugyanakkor a Balkánon összevásárolt termékek Eszéken keresztül érték el Pécset. A három országúton kívül a reformkorban nőtt a szerepe Mohács elérhetőségének, hiszen a mecseki szén továbbszállítására ez volt a legközelebbi dunai kikötő.[14] A kereskedelmi funkciók erősödése látható a nagykereskedők számának növekedésében is: míg 1823-ban 18, addig 1845-ben már 34 kalmárt (s mellettük 29 kereskedőt és 7 húsárust)

írtak össze a városban.[15] Az áruforgalomban a 19. század első felében kiemelkedett az állatkereskedelem: a Dráva menti erdőkben felhizlalt sertéskondákat gyakran pécsi vásárokon vették meg a soproni, szerb vagy bosnyák kereskedők.

A dualizmus korában Pécs központi szerepét erősítette a vasútépítés, bár kétségtelen, hogy a Mecsek alatt elhelyezkedő várost az országos vasúti fővonalak sokáig elkerülték.[16] Pedig az első vasút hamar megjelent a városban: az 1850-es években a DGT kiépítette a Pécs–Mohács vonalat, amelyen eleinte csak teher, majd azt követően már személyszállítást is végzett, ám Mohácsról csak gőzhajóval lehetett elérni Pest-Budát. 1868-ra megépült a Barcsig tartó vasút, ám a főváros csak 1882-ben vált közvetlenül elérhetővé a pécsi kereskedők számára, ami az alföldi nagyvárosokhoz képest 20-25 éves késés.[17] Pécsnek kevés, az országos nagykereskedelembe való bekapcsolódást igénylő terméke volt, így inkább mint a dél-dunántúli régió vasúti központja vált jelentőssé. Mindazonáltal a vasút forgalma folyamatosan növekedett, a századfordulón naponta már 7 személyvonat és 6 tehervonat indult el Pécsről.[18]

Pécs és vidéke gazdasági működése szempontjából sokáig nagy jelentősége volt a helyi mezőgazdaságnak. A városhoz tartozó terület a 19. században 12 245 kat. hold volt, amelynek 40 %-át tette ki az erdő.[19] Pécsett négy olyan egyházi intézmény volt, amelynek a városon belül és kívül is jelentős földbirtokai voltak (Püspökség, Káptalan, Papnevelde, Székesegyház). Még a korabeli átutazók számára is szemet szúrt, hogy a város egy része gabonaraktárhoz hasonlít.[20] Okaként említhetjük, hogy az uradalmak központja a városban volt, s a magtárak a városon belüli egyházi telkeken helyezkedtek el. A város mezőgazdaságának másik sajátosságát a polgárok termelése adta, amelynek a legspecifikusabb ágazata a szőlőtermelés volt. Pécsett a 19. században a városi lakosság egyre nagyobb mértékben foglalkozott szőlő- és bortermeléssel.[21] A város melletti mecseki hegyoldal jó lehetőséget adott szőlőtermelésre. A házi fogyasztás mellett a készpénzjövedelem megszerzése ösztönözte leginkább a helyi lakosságot a bortermelés növelésére. Mivel a bor iránti kereslet általában magas volt, így szinte folyamatosan szaporodtak a szőlőültetvények. A szabad királyi városi rang megszerzése után a polgárság borárusítási joga szabaddá vált.[22] A 19. század közepén a város határának mintegy 15%-át tette ki a szőlővel beültetett terület, ami a század vége felé már elérte a 21%-ot.[23]

A szőlő és a bor több volt a polgároknak, mint önmagában egy fogyasztható termék vagy éppen egy jövedelmi forrás. A korabeli magyarországi városokban a polgári lét szimbóluma volt a helyben termelt bor, s a szőlőművelés egyes fázisaihoz köthető életmód. Fontos volt a szőlő a foglalkoztatásban is, hiszen a műveléshez idegen munkaerőt is igénybe kellett venni; ugyanakkor a szüret nagyszámú női munkaerőt feltételezett.[24] A szőlő-és bortermelés Pécsett egészen az 1880-as évekig, a filoxéra-járvány elterjedéséig folyamatosan növekedett.[25] A lakosság bortermelése, valamint a környékbeli jelentősebb borászatok készleteinek felvásárlása[26] adta az alapját a pécsi bor-nagykereskedelemnek: a 19. század utolsó harmadában Budafok mellett Pécs volt az ország második legnagyobb borkereskedő városa.[27]

A város erősödő piacközponti jellegét mutatja az egymástól elkülönített termékcsoportok (gabona, állat stb.) forgalmazására alkalmas vásárterek szaporodása, a gazdasági kiállítások megrendezése, valamint a kereskedők számának növekedése. A régi hagyományokkal rendelkező napi és heti vásárokra nagy mennyiségben került a környék mezőgazdasági termékkészlete: zöldségek, gyümölcsök, húskészítmények, baromfi, tojás stb. Ezt támasztják alá egy kortárs könyvének sorai is: *„Városunk piacainak élelmiszerekkel ellátása jobbadán a város közelében levő falvak által történik, melyeknek lakosai jó részben az itt áruba bocsátott élelmicikkek termelése után élnek. A falusiak minden szerdán és szombaton tömegesen jönnek árucikkeikkel a városba, és ezeket a főtereken vásár-és árucsarnokok*

híján elég primitív módon, a földre terített kendőkre vagy kosaraikban maguk elé rakják, s a pornak, hőségnek, esőnek vagy hónak kitéve árulják."[28] A pécsi napi piac működése hasonlított más dél-dunántúli városok gyakorlatához. A kereskedelem újszerűsége a boltok, kereskedőházak, divatárucsarnokok megjelenése volt. A város kelet-nyugati tengelyét képező fontosabb utcákban a tűzfalakkal egybeépített házak földszintjein boltok hosszú sora helyezkedett el, amit csak néha tört meg valamilyen más funkcióval bíró középület. A vidéki nagyvárosokra jellemző tipikus elrendezettség is megmaradt: emeletes épület esetében alul az üzlet, a műhely és a raktár, felül a lakás; míg a földszintes épületek esetében az utcafronton az üzlet, míg a befelé nyúló épületszárnyakban a lakás és a műhely helyezkedett el. Fellendült a vendéglátás szektora is: az 1880-as évek vége felé Pécsett már négy első osztályú szálloda működött.[29]

Az eddigiekből is látható, hogy a mezőgazdaság és kereskedelem sokáig meghatározó ágazata volt a pécsi gazdaságnak. A város gazdasági működésében a nagy változást kétségkívül a reformkortól gyorsan növekedő ipar hozta. Pécsre már a 18. században nagy számú német kézműves telepedett be, így nem véletlen, hogy a térség legnagyobb ipari gócpontjává vált a város. A 19. század első felében a dél-dunántúli városokban az adóköteleseken belül az iparűzők aránya általában 15–20% körül mozgott, ezzel szemben Pécsett az 1828. évi országos összeírás adatai szerint már a 30 %-ot is meghaladta az arányuk.[30] A nagy növekedés a 19. század második felében ment végbe, amikor a modern gyáripar kialakult a városban, s ennek következtében a 20. század elején már 40 % körül járt az iparral foglalkozók aránya. A 19. század második fele lett az az időszak, amikor Pécs gazdasága elkanyarodott a térség többi városáétól, hiszen míg máshol az ipar főleg a mezőgazdasághoz kapcsolódott, addig Pécsett a nyugati mintájú nagyiparosodás elemeit láthatjuk.

Ennek egyik kezdeti jele volt, amikor az 1850-es évek elején megjelent a városban az osztrák tulajdonban lévő Dunai Gőzhajózási Társaság (DDSG), amely a város határában terjeszkedve, a 19. század végéig csaknem minden magán-vagy társasági tulajdonban lévő szénbányát felvásárolt, s a városi népesség foglalkoztatásában egészen 1945-ig igen fontos szerephez jutott.[31] A DGT kétségtelenül megpezsdítette a város életét, hiszen modern munkaszervezetet, racionális működést, a kor színvonalát meghaladó technológiát, infrastruktúra-fejlesztést hozott, s egyben jelentős karitatív tevékenységet is végzett.[32] A Pécs melletti bányákban kitermelt szén nagy részét a társaság hajóin használták fel, kisebb részét pedig a városban (lakosságnak, közüzemeknek stb.) értékesítették.

A szénbányászat mellett több olyan iparág is kialakult Pécsett, amelyre méltán lehetett büszke a város lakossága. Az 1860-as évek második felében indult meg a Zsolnay Vilmos tulajdonában lévő kerámiagyár termelése, amely néhány évtized alatt világhírű termékek sorát állította elő. A kerámiagyártáshoz a jó minőségű alapanyagot a Mecsek oldalában lévő agyaglelőhelyekről bányászták ki. A helyi munkaerő folyamatos bevonása mellett szükség volt külföldi, főleg morva és szász szakmunkások behívására is. A gyár a 19–20. század fordulóján már 700-800 főt foglalkoztatott, a DGT szénbányája mögött a második legnagyobb vállalattá vált. A Zsolnay-gyár porcelánfajansz termékeivel már az 1878. évi párizsi világkiállításon befutott, később pedig az eozin és pyrogránit termékeivel növelte imázsát. A képzett szakmunka, a gondos és találékony tervezés, s a vállalkozó zsenialitása révén jelentős piaci sikereket értek el. Piacai egyre szélesedtek, a cég ismertsége hamarosan országossá, majd Monarchia-szintűvé vált.[33] Hasonlóan gyors növekedésen ment át a pécsi kesztyűgyártás, ahol Hamerli János alapozta meg a csaknem 20. század végéig tartó kesztyűgyártás, s így a „pécsi kesztyű" hírnevét.[34] Túlterjeszkedett saját régióján az Angster-orgonagyár is: a hazai kereslet kielégítése mellett Európa számos országának egyházi intézményeiben máig a pécsi orgonagyár termékei szólalnak meg.[35] Évszázados karriert alapozott meg 1884-ben Höfler Jakab, amikor addigi tímárműhelyét sikerült gyárrá

fejleszteni, s ezzel elindult a pécsi bőrgyártás nem mindennapi karrierje.[36] De említhetnénk még Hamerli József vállalkozását, akinek vaskereskedése mellett sikerült fellendítenie egy megvásárolt gépgyártó üzem termelését, s amely cég jogutódja (Hauni) ma Pécs második legnagyobb vállalata.[37] A sort folytathatnánk, de ezekből is egyértelműen látszik, hogy a dualizmus korszakában elindult gyáripari vállalkozások (máig szólóan) erősen meghatározták a város gazdaságának működését. Tegyük még hozzá, hogy a századforduló idején a piaci verseny éleződése közepette a fejlesztési források biztosítása miatt a kezdeti családi vállalkozások közül többet részvénytársasággá szerveztek át.

Az ipart illetően még egy különlegességről kell szólnunk, s ez a helyi kisipar. Az ágazatról a kortársak meglehetősen negatívan nyilatkoztak a 19. század vége felé, hiszen egy olyan ágazatot érzékeltek, amely gyors leépülésen ment át. Pedig a belvárosban élő iparosok hosszú időn keresztül meghatározó szerepet játszottak nemcsak a helyi iparban, hanem a város működésének irányításában is. Ők voltak azok, akik a (németes) hagyományokat leginkább őrizték, s még ebben a korban is véleményük, szokásaik, magatartásuk alapvetően befolyásolta a pécsi közgondolkodást. Ám az is tény, hogy a gyáripar alaposan kikezdte a kisiparosok pozícióit, s piacaikat jelentősen leszűkítette. A 19. század végén – a hagyományoknak megfelelően - a pécsi kisipar legjelentősebb ágazata még mindig a széles értelemben vett ruházati ipar volt. A ruházati iparban 1054 vállalkozás működött, amely az összes ipari vállalkozás (1848) 57%-át, tehát jóval több, mint a felét tette ki.[38] Ugyanakkor a ruházati iparban a segédszemélyzet létszáma csak 692 fő volt, ami a teljes ipari foglalkoztatásnak mindössze 18%-a, vagyis a ruházati iparon belül élt a legtöbb vállalkozás, ám ezek döntően segédnélküli egyéni kisüzemek voltak. A kisipar legjelentősebb szakmái között találjuk a szabó, a csizmadia, a szűrszabó, a szűcs, a tímár, a kalapos, a bádogos, az ács, a kőműves és a lakatos mesterségeket.[39] A kisipar fennmaradását erősítette, hogy ezen a területen igen magas színvonalú termelés és szolgáltatás alakult ki.

Az iparosodás mélyreható átalakulást hozott magával a város kiterjedésében: a belvárosi területek hagyományos zártsága mellett megjelent a külvárosokba települt gyáripar, mellettük lakva a nagy tömegű munkásság. Ezzel párhuzamos változások mutatkoznak a városi társadalom összetételében, ahol egyre inkább a nagy létszámú munkásság vált meghatározóvá. A századforduló körüli években már erősen lecsökkent az agrárágazatban dolgozók száma, ugyanakkor dinamikusan nőtt az iparral és bányászattal foglalkozóké, akárcsak az értelmiségi pályán működők, valamint a kereskedelemben és a szállításban dolgozók aránya.[40] A sikeres iparosodás eredményeképpen a 20. század elejére Pécs vitathatatlanul a Dél-Dunántúl legfontosabb ipari központjává vált.

Nagykanizsa: a kereskedő város modellje

Mennyiben különbözik a pécsi modelltől Nagykanizsa fejlődése? Kanizsa hosszú évszázadok óta a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb települése.[41] A város már a 17. század végétől rendezhetett országos vásárokat, a királyi engedély évi négy vásár megrendezésére biztosított jogot.[42] A piacközponti funkció kialakulását elősegítette, hogy a mezővárosnak különlegesen szerencsés volt a közlekedés-földrajzi elhelyezkedése, hiszen egy olyan csomópontban helyezkedett el, amelyből öt országos jelentőségű út ágazott szét.[43] Kanizsa a 19. század első felében – mint a Batthyány-hitbizomány egyik uradalmi központja – egy 50-60 km sugarú kör legfontosabb piacközpontja volt: 1828-ban 257 zalai és somogyi település vallotta Kanizsát egyedüli piacának, ezzel az ország hetedik legnagyobb piackörzetével rendelkezett a város.[44] A reformkorban a Magyarországról exportált gabona 20–25%-a a város piacán cserélt gazdát, ugyanakkor az importban is nagy volt Kanizsa szerepe. Jog-

gal írhatta egy korabeli statisztikus, hogy *„… csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a gyári és gyarmati portékákat”*.[45] A piacra kerülő gabona és a többi termék nagy része a helyi 31 000 kat. holdas uradalomból, valamint a környék nagybirtokairól származott, Kanizsa körül ugyanis számos latifundium helyezkedett el, amelyeken kiterjedt méretű majorsági árutermelést folytattak. A városban hamar létrejöttek a kereskedelem működését elősegítő szolgáltató alrendszerek: a 18. század közepén vendégfogadók épültek; a reformkorban már kávéházak és szállodák várták az utazókat.[46] Érdekes vonása a kanizsai gazdaság fejlődésének, hogy a 19. század közepére itt alakult ki a Dunántúl (Pápa mezőváros után) második legnagyobb zsidó közössége. A zsidóság beköltözése az 1770-es évektől szinte folyamatos volt, de főleg az 1830–40-es években gyorsult fel. 1848-ban a kanizsai zsidóság – a városi népesség mintegy 15%-a – döntően iparral és kereskedelemmel foglalkozott.[47]

A 19. század első felében a nagykereskedelmi áruösszetétel, s így a nagykereskedők szakmaspecifikációja is sokat változott. Mária Terézia korában még elsődlegesen az állatkereskedelem játszotta a fő szerepet, ám a napóleoni háborúk idején a növekedő állami kereslet miatt egyértelműen a gabonaforgalmazás lendült fel. Az 1820-as évek dekonjunktúrája alatt a gyapjúkereskedelem jelentette a kiemelkedés lehetőségét, az 1830–40-es évektől viszont egyértelműen a gabonaforgalmazás előretörését figyelhetjük meg. A legnagyobb kereskedő családok elsődlegesen a gabonaforgalmazásra szakosodtak. A gabonakereskedelem a forradalom előtti és utáni időkben is alapvetően a zsidó nagykereskedők kezében maradt, akik közül többen országos hálózatot is kiépítettek, nem is beszélve azokról a forgalmazókról, akik Bécsben és Pest-Budán is raktárakkal és üzletekkel rendelkeztek.[48]

A 19. század második felében gyorsan utat tört magának a polgárosodás folyamata, aminek számos jele volt. Viszonylag hamar, már 1858-ban sikerült lezárni a város lakossága és a földesúr által korábban közösen használt erdők és legelők elválasztásáról szóló tárgyalásokat, ami révén megszilárdultak a földtulajdonviszonyok.[49] A 12 907 holdas határának mintegy 85 %-a a helyi lakosság kezére került (a mintegy 4300 holdas erdőt a városi kommunitás természetesen nem osztotta szét). A vasút, mint a gyors szállítás eszköze, már az 1860-as évek első felében megjelent a városban. A Déli Vasút vonalain mind a két főváros (Pest-Buda: 1861; Bécs: 1865), a nyugati és déli osztrák területek, valamint a tengerparti kikötők gyorsan elérhetővé váltak. Kanizsa e téren két évtizeddel megelőzte Pécset. Nem véletlenül jegyzi meg az egyik kamarai jelentés, miszerint *„A vasút miatt a forgalomnak valóságos gyűjtőpontjává vált”* a város, ahonnan Bécs, Pest-Buda és Trieszt felé visznek nagy tömegű árut.[50] Javult a város belső infrastruktúrája is: egyre több gabonatárházat és csarnokot építettek, megjelentek a nagy elárusító helyek (magazinok, bazárok stb.). A vasúthoz raktárak, kiszolgáló épületek, rávezető utak kellettek, amelyek létrehozása szinte a város összes vállalkozóját mobilizálta. Sok kanizsai vállalkozó gazdagodott meg a vasút építésén és működtetésén, közülük is kiemelkedett Gutmann S. Henrik, aki a Monarchia egyik legnagyobb vasúti talpfaszállítója volt a 19. század második felében.[51] Jelentősen javult a piactér kiépítettsége; kövezett, jó minőségű utakat építettek vagy éppen klinkertéglával rakták ki, később egyes részeit aszfaltozták is stb.).[52] Az 1871-től rendezett tanácsú városi joggal rendelkező Nagykanizsa gyorsan átalakult: új köz-és magánépületek tucatjai jöttek létre rövid időn belül.

Mivel a jó közlekedési és kereskedelmi adottságokkal rendelkező város esetében nem okozott problémát nagy tömegű iparcikk beszerzése, illetve mert az országnak ezen táján nem voltak jelentősebb ipari nyersanyagforrások, ezért az iparosodás csak lassan és viszonylag későn indult meg Nagykanizsán. A 19. század közepén még csak egy-egy cigaretta- és szivargyártó üzem, egy likőrgyár és egy olajsajtoló volt a városban.[53] Különösen a gyáripar hiányzott sokáig a város gazdasági életéből, a létrehozott ipari üzemek általában

csak szerény alkalmazotti létszámmal működtek. 1900-ban Nagykanizsán mindössze 12 olyan ipari üzem volt, amelyben 20 dolgozónál többet foglalkoztattak.[54] A város legnagyobb gyára a *Stern Mór* tulajdonában lévő, 1893-ban alapított cserépipari üzem (150 fő), a *Kardos Sándor és társa* által 1902-ben alapított kefegyár (140 fő), *Nikolai Ferdinánd* 1907-ben alapított vas-és kocsitengely-gyára (115 fő), valamint a 80–90 főt foglalkoztató villamos áramot előállító üzem volt. A századforduló idején már Nagykanizsán is (Pécshez hasonlóan) megjelentek a magánüzemek mellett a részvénytársaságok, ezek közül a szeszgyár és a sörgyár számított nagyobbnak.[55] A gyáripar mellett a helyi gazdaság alapvető jellemzője maradt a kisipar: a századfordulón a kanizsai ipari vállalkozásoknak 81 %-a kisüzemi vállalkozás volt.[56] Az 1103 ipari vállalkozásból 668 önálló, segédek foglalkoztatása nélküli kisüzem volt, további 194 vállalkozás 1 alkalmazottal működött. Ugyanakkor az ipar ágazati rendszere folyamatosan szélesedett. Legfontosabb ágazat a ruházati ipar volt, amely ágazatban az iparosok mintegy fele dolgozott. Közülük is kiemelkedik a 444 fős cipész-és csizmadia szakma, valamint a 257 szabó. Gyorsan fejlődött az élelmiszeripar, amelynek foglalkoztatottsága már 11,5 %-ot tett ki; a mindig jelentős építőipar és faipar, s egyre szélesedett a vendéglátás ágazata is.[57] Az első világháború kitörése előtt Nagykanizsán 583 önálló iparos, 859 segéd és 598 tanonc működött.[58]

A fentebb vázolt gazdasági átalakulás és fejlődés szerves és meghatározó része volt a kanizsai kereskedelem bővülése. 1851-ben a városban működő 39 nagykereskedő közül 9 foglalkozott gabonaforgalmazással, s az adókimutatások szerint egyértelműen ők voltak a legnagyobb jövedelmet realizáló városlakók.[59] Az 1850-73 közti konjunktúra időszaka további előrelépési lehetőséget biztosított. Ebben az időben vált a gabona meghatározó termékké a magyar exportban, s ebből a kanizsai kereskedők is kivették részüket. A nagykereskedők száma gyorsan szaporodott: az 1857. évi kamarai jelentés adatai szerint Kanizsán már 58 nagykereskedő működött, akik közül 23-an foglalkoztak gabonakereskedelemmel.[60] Az 1873. évi tőzsdeválság s az utána bekövetkező áresés miatt a gabonakereskedelem mellett egyre jelentősebbé váltak a kínálat szélesítése révén megjelenő szakágak, mint például a bor-, a fűszer-, a déligyümölcs-, a liszt-és a sertéskereskedők.[61] A krach utáni élénkülésben nagy szerepe volt az 1876 után megrendezett kiállításokkal egybekötött vásároknak.[62] A 19. század utolsó évtizedeiben igen jelentős kereskedelmi vállalkozások alakultak meg a városban. A már említett Gutmann S. Henrik fiai szinte mindenben érdekeltek voltak a városban,[63] de kiemelhetjük az országosan is ismert borkereskedőket, élükön Zerkowitz Alberttal. Évente 20 000 hl bor hagyta el a város piacait, s vitték Ausztriába és Svájcba.[64] A nagy tömegű termékhez tárházakra, közraktárakra volt szükség, amelyeket 1897-től alakítottak ki.[65] A helyi uradalmi termelés növekedése is nagy lehetőséget rejtett: az 1896-ban Linzer Károly újpesti szeszgyárosnak bérbe adott kanizsai uradalomban a háború előtti években már 10 majort működtettek, amelyek termékeit a helyi piacon értékesítették.[66] A századforduló környéki foglalkoztatási adatokban is jól látszik a forgalmazás előretörése: a dél-dunántúli városok között Nagykanizsán volt a legmagasabb a kereskedelemmel foglalkozók aránya.[67]

A 19-20. század fordulóján a nagykereskedelem új lehetőségét biztosította a nyomott áron értékesíthető gabonával szemben az állatkereskedelem. A dunántúli városokból kettő település emelkedett ki az állatkereskedelmet illetően. A legtöbb állatot Nagykanizsán adták el (122 710 darab), a második helyen nem sokkal tőle elmaradva Sopron szerepel (105 059 darab).[68] Feltűnő ugyanakkor, hogy a Nagykanizsánál jóval nagyobb lakossággal rendelkező városok (Székesfehérvár, Győr stb.) az állateladásokat tekintve csak harmadát-negyedét tették ki a kanizsai forgalomnak, különösen szembeötlő Pécs alacsony kereskedelmi volumene, ahol egy évben mindössze 5119 darabot értékesítettek. Fajták szerint vizsgálva az állatkereskedelmet sajátos szakosodást figyelhetünk meg. A szarvasmarha-

forgalomban Nagykanizsa emelkedik ki a sorból, hiszen az évi forgalom csaknem elérte a 80 000-es darabot; a sertéskereskedelem terén Sopron vezet a maga 65 406 darabos állományával, a második helyen Kaposvár áll az 51 000 darabbal, míg Nagykanizsa a harmadik helyen található 37 112 darabbal. (Sopron sertéskereskedelemben betöltött pozíciója nem meglepő; közismert, hogy míg az alsó-ausztriai kereskedők az 1880-as években át nem vették a soproniaktól a sertésüzletet, addig óriási kereskedelemi koncentráció alakult ki a városban.)[69]

A nagykanizsai állatkereskedelem országos méretekben is meghatározó volt. Az 1908. évi forgalmi adatok alapján Nagykanizsát csak két város előzte meg. A legtöbb állatot a régóta óriási állatkereskedelmet lebonyolító Debrecen forgalmazta, a második helyen Budapest található a 187 093 darabos forgalmával, utána viszont Nagykanizsa következik. Fajták szerint vizsgálva viszont Nagykanizsa a szarvasmarha-kereskedelemben megőrizte az első helyét (Debrecenben 49 860, Budapesten 44 727 szarvasmarhát adtak el); ugyanakkor az említett két másik város állateladásaiban egyértelműen a sertésállomány dominált. Az összesített adatok alapján a hazai állatkereskedelemben Nagykanizsa a harmadik helyen állt,[70] ha azonban az eladott állatokat ún. számosállatba számoljuk át, akkor Nagykanizsa egyértelműen az első helyre kerül, főleg a nagytömegű szarvasmarha eladása miatt.[71]

De nemcsak a nagykereskedelem vált fontossá a város életében, mellette igen nagy szerep jutott a mezőgazdasági termékek kiskereskedelmének is. A korabeli városokban, s főleg az agrártérségek központjaiban lévő városokban a gyorsan növekedő népesség ellátásában még mindig meghatározó szerepe volt a városban, vagy annak közvetlen környékén megtermelt élelmiszereknek. A 19. század második felében ebből a szempontból szerencsés helyzetben volt Nagykanizsa, mivel a város nyugati oldalán, Kiskanizsán ekkor jött létre a máig híres, intenzív munkát igénylő kertészeti termelési vertikum, amelynek a legfontosabb termékei a zöldségfélék, a gyümölcsök, a káposzta, a hagyma és a virágok voltak.[72] A helyi ellátás céljából a napi és heti piacoknak volt nagyobb jelentősége. A város központja, az Erzsébet tér, a Fő utca, a mai Deák és Eötvös-tér különböző vásároknak volt a helyszíne.[73] Napi élelmiszerekhez főleg az Erzsébet téri standokon és kofáknál lehetett hozzájutni. Korabeli fényképeken is jól kivehető, hogy sorokba rendezve, néha asztalról, néha csak a földre leterített ponyvákról, kosarakból árulták zömmel középkorú asszonyok a különböző termékeket. Egy századfordulón készült leírás szerint a következő rituálé szerint zajlott a termékek elosztása: *„Reggel korán már ott vannak a piacon a sáskák… bagolai, pallini és szentmiklósi és sánczi menyecskék egészítik ki a gyülekezetet. Mint a hollók a dögtestre, úgy rohannak oda a nagykanizsai kofák…egy félóra alatt az összes termék a kofák kezében van…a falusi asszonyok örülnek, ha egyszerre túladhatnak áruikon, amelyik itt marad, az felemeli az árt oly magasra, mint a kofák.”*[74] De megjelentek a téren a különböző mozgóárusok is, akik már szekerekről, hűtött, zárt kocsikról húst mértek, avagy zöldségféléket árultak. A vásárlóközönség is megoszlott: a nevezetesebb polgárcsaládok, akik cselédeket, komornát vagy egyéb alkalmazottakat tudtak tartani, már a házvezetőt küldték egy-két cipekedő cseléddel a piacra vásárolni; ugyanakkor az átlagos lakosok (a bevásárlás főleg női tevékenység volt) személyesen jelentek meg a piacon. Tudjuk azt is, hogy nemcsak az intézményes vásárokon lehetett élelmiszert vásárolni, működött még a házaló módszer is, illetve sok olyan üggyel találkoztunk, ahol engedély nélkül az utcákon, kapualjakban árusítottak élelmiszert.

Összegzés

Látható az eddigiekből, hogy a térség két legnagyobb városának piacközponttá válásában igen nagy szerepe volt a külső és belső tényezőknek. Mivel a magyar gazdaság a Habsburg Birodalomban adottságainak megfelelően főleg mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, ezért az osztrák és a cseh piac sokáig meghatározta a hazai agrártermelők és nagykereskedők lehetőségeit. Az 1860–70-es évektől viszont kinyílt a világ: a nyugati, polgári életmód hazai megjelenése, a gyors népességnövekedés és a társadalmi kereslet szinte folyamatos bővülése a kereskedelem mellett már az ipart is növekedésre ösztönözte. A vasút kiépítése, valamint az egyre szélesedő kereskedelmi láncolatok, hálózatok révén a sokáig elzárt kis piackörzetek közötti átjárás egyre erősebbé vált, lehetségessé vált az addig egy-egy piachoz kötődő körzetek átjárása. Az is tény azonban, hogy a dualizmus korában gyors növekedést mutató két város fejlődése az első világháború alatt, majd az azt követő szerb megszállás, illetve a trianoni békeszerződés (1920) miatt megtört. A Monarchia országrészeinek piacaira szerveződő Pécs és Nagykanizsa a korábbi értékesítési lehetőségeit elveszítette, ami nehezen kezelhető, hosszú távú strukturális termelési és foglalkoztatási problémákat okozott a két város működésében.[75]

JEGYZETEK

1. Wellmann Imre (1989): 89. old.
2. Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960) táblázatos adatai alapján.
3. Kaposi Zoltán (2007a): 50. old.
4. Benda Gyula (1985): 85–89. old.
5. Lásd például a kanizsai piac árgörbéjét: Kaposi Zoltán (2007b): 18. old.
6. Nagy Ludovicus (1828–29): adatai alapján számolva.
7. Corfield, Peneleope (1985): 3. old.
8. Bácskai Vera (1988): 37. old.
9. Nagy Ludovicus (1828–29). 1. kötet adatai alapján számolva.
10. Lásd például: Somogy Megyei Levéltár. Cons. Poss. 282–283. 1806.
11. Kaposi Zoltán (2001): 102. old.
12. A városok nevénél a mai elnevezéseket használtuk.
13. Bácskai Vera (1993): 217. old.
14. Kaposi Zoltán (2006): 15. old.
15. Antalffy Gyula (1982): 87. old.
16. Kaposi Zoltán (2006): 113. old.
17. A nagyobb alföldi vasútvonalak kiépítésére, amelyeken már nagy tömegű mezőgazdasági terméket lehetett szállítani, az 1850-es években került sor. Lásd: Czére Béla (1989): 864–865. old.
18. Ágh Timót (1894): 257. old.
19. Mezőgazdaság (1895): 1. kötet, 142. old. adatai alapján számolva.
20. Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. Arcanum, 2004. (CD). 168:39. 1801.
21. Rúzsás Lajos (1963): 279–317. old.
22. Kaposi Zoltán (2006): 17. old.
23. Mezőgazdaság (1895): 142. old.
24. Haas Mihály 1845-ben azt írta, hogy szüretkor *„a város akkorban csaknem üresnek tetszik. Hívott és hívatlan vendég örömmel fogadtatik a pinczeházaknál”* Lásd: Haas Mihály (1845): 21. old.
25. Ágh Timót (1894): 198. old.

26 Különösen jelentős volt a Pécstől néhány km-re lévő Pellérden folyó, Czindery László somogyi alispán által folytatott nemes szőlő- és bortermelés, amely igen híres volt, s még a pesti keres-

kedőket is vonzotta. Lásd: Baranya Megyei Levéltár. Baranya megyei Gazdasági Egyesület iratai. 1845. év, 37.p.
27. Vörös Andrea (1999): 123–132. old.
28. Ágh Timót (1894): 120. old.
29. Kaposi Zoltán (2006): 107. old.
30. A pécsi arányhoz: Eperjessy Géza (1977): 254. old. Érdemes megjegyezni, hogy pár évvel később készült, 1832. évi összeírás szerint ennél is jóval magasabb kézműiparos-arányt érzékelhetünk Pécsett.
31. Tegyük hozzá, hogy a DGT bányáinak többsége a városon kívül helyezkedett el, de a bányák közelében kialakított kolóniákon élő tömegek ellátásában Pécsnek nagy szerepe volt. Pécs közigazgatási területén belül ekkor még csak Pécs-bányán volt jelentősebb üzeme a Társaságnak. 1945 után a bányászfalvakat (Vasas, Szabolcs, Somogy stb.) Pécshez csatolták.
32. Lásd: DGT bányái (1893); illetve Babics András (1952).
33. Rúzsás Lajos (1954)
34. Kesztyűgyár (1977)
35. Angster József (1993)
36. Kaposi Zoltán: (2006): 77. old.
37. Ugyanott: 87. old.
38. Foglalkoztatás (1900): 115. old.
39. Ugyanott.
40. Lásd részletesen, statisztikai adatokkal alátámasztva: Kaposi Zoltán (2006): 33. old.
41. Kanizsa mezőváros két részből állt. A keleti része (Nagykanizsa) volt a nagyobb, míg a nyugati oldalon (Kiskanizsa) a lakosságnak csak a 30–35%-át tömörítette. A keleti oldal lassan emelkedő, dombosabb, míg a nyugati oldal lapályos vidék volt. A két városrész között állt hajdan a vár, amit egy hatalmas mocsár vett körbe. A 19. század elején a mocsarat lecsapolták, s rétként és legelőként hasznosították.
42. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.). Helytartótanácsi Levéltár. C 35. 106. Lad. A Fasc 33. N.36. A vásártartási kiváltság 25 évre szólt, de azt meg lehetett hosszabbítani. A reformkorban az országos vásárok száma hatra nőtt.
43. Lásd például: Thúry György Múzeum. Történeti Okmánytár, 75.485.1. Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen 1822. térképet.
44. Bácskai Vera (1993): 213–249. old.
45. Fényes Elek (1836): 1. kötet, 456–457. old.
46. Antalffy Gyula (1982): 62. old.
47. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML.). IV. 102/C. 1848. évi zsidóösszeírás. Nagy- és Kiskanizsa.
48. Kaposi Zoltán (2009a): 280. old.
49. Az eredményeket a legjobban a ZML. Nagykanizsa város levéltára. „Kis- és Nagykanizsa Város Birtok főkönyve a hitelesített adó-cataster szerint” összeírás adatai alapján lehet látni.
50. Soproni Kamara jelentései (1860–62): 95. old.
51. Kerecsényi Edit (1979): 150. old.
52. Az ekkor végbement városon belüli változásokhoz lásd: Barbarits Lajos (1929): 109–138. old.
53. Nieder-öesterreichisches Gewerb-Verein, 1851. június 12.
54. Thirring Gusztáv (1912): 2. kötet, 309. old. Tegyük hozzá, hogy a korabeli fogalmak szerint a 20 főnél többet foglalkoztató üzemet nevezték gyárnak.
55. A Nagykanizsai Malátagyár és Serfőzde Rt-t 1892-ban alapította néhány nagykanizsai polgár, Gutmann Vilmos vezetésével. Lásd: ZML. Cégbírósági iratok. N.T. I. 141. 206. old. A gyár a századfordulón az 101 857 forint nyereséget ért el, s 7 %-os osztalékot is fizetett. Lásd: Thirring Gusztáv (1912): 309. old.
56. Thirring Gusztáv (1912): 309. old. Adatai alapján számolva.
57. Ugyanott.
58. Weiser János (1929): 305. old.
59. Nieder-österreichische Gewerb-Verein, 1851. június 12.

60. Verzeichnis (1857): 50. old.
61. Ez már az 1876. évi kamarai adatok alapján is látszik. Lásd: Soproni Kamara (1876): 538–543. old.
62. A sikeres 1876. évi gabona- és borvásáron 26 125 métermázsa gabonát és 1055 akó bort adtak el, ám a vásár után egy nappal még 50 000 métermázsa gabona vevőre talált. Zalai Közlöny, 1877. 01. 11.
63. Kétségtelen, hogy 1884 után (amikor a Gutmannok felépítették a beliscsei, 3000 főt foglalkoztató fafeldolgozó gyárat) a família kereskedelmi befolyása lassan csökkenésnek indult Nagykanizsán.
64. Blankenberg Imre (1929): 297. old.
65. Az 1897 nyarán bejegyzett Nagykanizsai Tárházak Rt. első csarnokait két évvel később, 1899-ben adták át. Azért, hogy a helybeli kereskedők igénybe is vegyék, igyekeztek versenyképes tarifákat kialakítani a marburgi, a csáktornyai és más társaságokkal szemben. Zalai Közlöny, 1899. május 13.
66. MOL. P 1313. Fasc. 148. No. 153–424 . Hitbizományi leltár majorsági épület-összeírása; illetve: MOL. T-szekció, N. 280. A nagykanizsai uradalom üzemi térképe.
67. Lásd: Népszámlálás (1900): 190. old.; illetve egyéb városok adatai.
68. Thirring Gusztáv (1912): 284. old és egyéb adatai alapján. Érdemes megjegyezni, hogy hasonló folyamat, miszerint a gabonáról az állatkereskedelemre tevődik át a hangsúly, más magyarországi városokban is lejátszódott.
69. Horváth Zoltán (1982): 79–80. old. Jellemző, hogy 1898–1911 között évente 60–70 000 sertést adtak el Sopronban; ezzel szemben korábban, az 1870-es években volt, amikor is 651 000 darabot értékesítettek. Lásd még: Magyar Néprajz (1991): III. kötet, 678–680. old.
70. A szarvasmarha-kereskedelem célállomása a Monarchia délnyugati területei, a tengermellék, valamint Észak-Olaszország városai voltak; ez a külkereskedelemi kapcsolat sok évszázada működött.
71. A számosállatba való átszámításnak sok modellje van. Jelen esetben a nagy általánosságban használt formát vettük alapul, amely szerint egy szarvasmarha = 1 ló; vagy 24 juh; vagy 5 sertés.
72. Lásd erről: Molnár Ágnes (2005): 200. old. Oly mértékű volt a termelés növekedése, hogy a városrész a századfordulón már túllépett a helyi ellátáson, s tevékenysége regionális méretűvé vált.
73. Kunics Zsuzsa (2009): 275. old.
74. Zalai Közlöny, 1901. október 5. Az idézetben szereplő sáska kifejezés a kiskanizsai agrártermelő csúfneve volt a nagykanizsai nyelvezetben; a későbbiekben azonban szimbolikus értékké vált, s a városrész régi lakói ma is nagy öntudattal nevezik magukat sáskának.
75. Lásd Nagykanizsára: Kaposi Zoltán (2007c); illetve Pécsre: Kaposi Zoltán (2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Antalffy Gyula (1982): Reformkori magyar városrajzok. Budapest.
Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs szabad királyi város múltjából és jelenéből. Pécs.
Angster József (1983): A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs.
Babics András (1952): A Pécs vidéki kőszénbányászat története. Budapest.
Bácskai Vera (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest.
Bácskai Vera (1993): Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg.
Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa. Magyar városok monographiája 4. Budapest.
Benda Gyula (1985): Entwicklungstendenzen im 18. Jahrhundert. In. Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung des 16.-20. Jahrhunderts (Szerk.: Zimányi Vera). Budapest.
Czére Béla (1989): Közlekedés és hírközlés. Magyar Tudomány, 1989. 10–11.
Corfield, Penelope (1995): Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái. (Szerk.: Gyáni Gábor). Debrecen.

Danyi Dezső– Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
DGT bányái (1893): Az I. cs. k. szab. Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti bányái. Pécs.
Eperjessy Géza (1977): A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. (Szerk.: Szita László). Pécs.
Fényes Elek (1836): Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 1. kötet. Pest.
Foglalkoztatás (1900): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Ötödik rész: A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika. Budapest, 1906.
Haas Mihály (1845): Baranya földirati, statisticai és történeti tekintetben. Pécs.
Horváth Zoltán (1982): A soproni sertéskereskedelem a 19. század második felében. In: A Dunántúl településtörténete IV: 1867–1900. Veszprém.
Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi nagybirtokrendszer változásai a 18–20. században. In: Somogy megye múltjából 2001 (Szerk.: Bősze Sándor.) Kaposvár.
Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
Kaposi Zoltán (2007a): Die Funktionsänderungen der adeligen Gesellschaft in Südtransdanubien im 18. und 19. Jh. In: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 35. (Szerk.: Gerhard Pferschy–Peter Wiesflecker). Graz.
Kaposi Zoltán (2007b): Entwicklung der ungarischen Wirtschaft und Gesellschaft. Passau.
Kaposi Zoltán (2007c): Nagykanizsa gazdasági változásai (1867–1945). In: Európai kihívások IV. (Szerk.: Gulyás László–Gál József). Szeged.
Kaposi Zoltán (2009a): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
Kaposi Zoltán (2009b): Die Bedeutung der jüdischen Händler in Kanizsa. In: Internationales.
Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 39. (Szerk.: Bősze Sándor). Kaposvár.
Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásaiból. Zalai gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979.
Kesztyűgyár (1977): A Pécsi Kesztyűgyár története 1861–1976 (Szerk.: Déri János). Pécs, 1977.
Kunics Zsuzsa: Gabona piacz – Főtér – Erzsébet királyné tér. Zalai Múzeum 18. Zalaegerszeg, 2009.
Magyar Néprajz (1991): Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Budapest.
Mezőgazdaság (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1. kötet. Budapest.
Molnár Ágnes: Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. Korall 19–20. (2005. május)
Nagy, Ludovicus (1828-29): Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum, 1. kötet. Buda.
Népszámlálás (1870): A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.
Népszámlálás (1900): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet. Budapest, 1903.
Rúzsás Lajos (1963): Városi fejlődés a Dunántúlon a 18–19. században. In: Értekezések 1961–1962. (Szerk.: Babics András). Budapest.
Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest.
Soproni Kamara (1876): A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876. évi jelentése. Sopron, 1878.
Soproni Kamara jelentései (1860–62): A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései. Sopron.
Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest.
Verzeichnis (1857): Verzeichnis der Wahlberechtigten für die Handels und Gewerbekammer in Oedenburg. Oedenburg.
Vörös Andrea (1999): Borhamisítási botrány Pécsett a 19. század végén. In: Előadások Pécs történetéből 2. (Szerk.: Font Márta–Vonyó József). Pécs.
Wellmann Imre (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története 1686–1790 (Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv). Budapest.

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló a

AZ 1944–45-ÖS DÉLVIDÉKI MAGYAR TRAGÉDIA A MAGYAR–SZERB TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK TÜKRÉBEN

tudományos konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására (több társrendezővel közösen) 2011. november 25-én rendezte meg ezen konferenciát. A délelőtti plenáris ülésen, melyre a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében került sor, Prof. Dr. Szávai Ferenc (rektor, Kaposvári Egyetem) levezető elnök vezetésével az alábbi plenáris előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. Pálinkás József** (az MTA elnöke) megnyitó előadás
- **Prof. Dr. Hajdú Zoltán** (MTA, RKK): Impériumváltások és etnopolitika a Kárpát-medencében 1938–1945
- **Dr. PhD. Botlik József** (Pázmány Péter Katolikus Egyetem): Magyarellenes atrocitások a Kárpát-medencében
- **Dr. habil. Gulyás László** (Szegedi Tudományegyetem): A 20. századi magyar–szerb közös történelem vitás pontjai (1918–1945), különös tekintettel a délvidéki magyarirtásra (1944–45)
- **Dr. PhD Juhász György:** A terrormerénylettől a délvidéki magyar népirtásig. A Csubrilovics-terv
- **Matuska Márton:** Nagyobb városaink adóssága, avagy Szabadka, Újvidék, Nagybecskerek, Zombor 1944-45-ös története hiányzik a monográfiák sorából

A plenáris előadások után **Prof. Dr. Tóth József** (PTE**)** az alábbi könyveket mutatta be:

- A Közép-Európai Közlemények folyóirat No. 14–15-ös „Vajdaság tematikus” száma
- M. Császár Zsuzsa: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon című könyvét
- Továbbá Balkánkutató Központ (Pécs) Nyugat-Balkán köteteit

A délután folyamán az alábbi 4 szekcióban

1. SZEKCIÓ: Magyar–szerb közös múlt az Árpád-háztól Trianonig (896–1920)
Szekcióelnök: Dr. Csüllög Gábor PhD

2. SZEKCIÓ: Magyar–szerb közös múlt Trianontól napjainkig
Szekcióelnök: Dr. Vizi László Tamás, PhD

3. SZEKCIÓ: A magyar szerb–kapcsolatok gazdasági, regionális és földrajzi dimenziói
Szekcióelnök: Prof. Dr. Tóth József

4. SZEKCIÓ: A délvidéki magyar tragédia (1944–45) a helytörténeti kutatások fényében
Szekcióelnök: Molnár Tibor

Összesen 32 előadás hangzott el.

A tudományos konferenciát Kövér László, az Országgyűlés elnöke által vezetett parlamenti megemlékezés zárta le.

GULYÁS LÁSZLÓ:
Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd!
Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköreiből 1998–2008

Az Emberi Erőforrás- Gazdálkodási Tanácsadók Országos Szövetségének és a Virtuális Intézet Közép-Európai Kutatására közös kiadványa értékes olvasmány minden – az emberek, az emberi kapcsolatok és a munka világa iránt – érdeklődő számára. A tanulmánykötet meghatározó filozófiai gondolata már a címből is kitűnik. A kötet – a teljesség igénye nélkül – bemutatja Gulyás László emberi erőforrás témakörben írt publikációit.

A szerzőnek az emberi erőforrás menedzsment és munkaerőpiac iránti érdeklődése az 1990-es évek elején körvonalazódott, amikor is a PTE Humán szervező szakán lediplomázott. 1997 óta folyamatosan oktat humán erőforrás menedzsmentet. *„Amit oktatunk, azt kutatjuk, illetve amit kutatunk, azt oktatjuk”* jegyében eddigi kutatásait három nagy témakörre osztja. Az első azon folyamatokkal és változásokkal foglalkozik, amelyek 1990 óta a humán erőforrás menedzsment területén Szegeden történtek. A város néhány jelentősebb nagyvállalatát szemléli az erőforrás gazdálkodás tekintetében. A második nagyobb témaköre a munkanélküliség kezelésének nemzetközi és magyarországi tendenciái, vagyis a külföldi modellek a munkanélküliség kezelésére; illetve annak vizsgálata, melyek meghonosítására születnek érdemi kísérletek Magyarországon. A harmadik nagyobb kutatási téma a munkaerőpiac rugalmasságának kérdésköre az Európai Uniós tagországok körében.

Recenziónk tárgyául szolgáló kötet egyaránt tartalmaz magyar és idegen nyelvű publikációkat. A „Tanulmányok a HRM területéről” és a „Munkaerőpiaci tanulmányok” fejezetek a magyar nyelven megjelent tanulmányokat tartalmaznak, míg az utolsó fejezetben a szerző angol nyelvű írásai szerepelnek.

Az első nagyobb fejezet három tanulmánya közül az első témája gyakorlatiasabb, míg a másik két vizsgálódás elméletibb felvetésekkel foglalkozik. Az első téma *(Nyári gyakorlatok tapasztalatai avagy önéletrajzírás pályakezdő menedzsereknek)* egy szeminárium tapasztalatait mutatja be. A kurzus során, amikor is a szerző a Szegedi Élelmiszeripari Főiskolán tartott előadásokat, az órák témája az önéletrajzzal való ismerkedés volt. E közben a hallgatókban legtöbbször felmerült kérdés az volt, hogy mitől lesz egy CV egyedi, s mitől lesz jobb, mint a többieké, vagyis a több száz vele ugyanazon szakon végzett hallgatóé. A szerző úgy vélekedik, hogy a munkahelyi tapasztalatok az a kategória, amely a legkarakteresebben eltér az egyes személyek értékítéletében. Ezért célszerű olyan komoly vállalatot keresni a szakmai tapasztalat vagy a nyári gyakorlat színhelyének, amelyek jól mutatnak a szakmai önéletrajzban. Épp ezért tudatosan kell e cégeket kiválasztani, főleg akkor, ha lehetőség adódik ott az érdemi munkában is részt venni. Ennek megfelelően érdemes a szakdolgozati témaválasztást a tényleges munkavégzés okán és tapasztalatából megírni, hiszen ez elősegítheti a majdani álláshoz való hozzájutást. A sikeres önéletrajz megírása – kezdeti siker a munkavállalók életében. Ehhez kapcsolódik az interjúkon való sikeres szereplés is.

A szerző kötetbeli hét angol nyelvű tanulmánya közül az első két tanulmány kapcsolódik a kiválasztás e módjához. Az interjúk típusaival, előnyeivel, hátrányaival ismerkedhetünk meg a tanulmányok elolvasása során. *Advantages and disadvantages of different types of interviews* c. tanulmány szerint az emberi erőforrás menedzsment legfontosabb feladata a magas szintű munkatársak kiválasztása. A leggyakrabban erre használt módszer az interjú, amelyet épp ezért a tanulmány témájául választott a szerző. A legújabb felmérések szerint a jelentkezők 95 %-a interjúztatás után tölti be az állást; ezért azt kutatják, hogy melyek az interjúk típusai, mik az előnyei és hátrányai. Az interjú típusának helyes megválasztásával a megfelelő embert lehet kiválasztani. A *Method of individual selection Interview* c. tanulmány egy kiválasztott típus, az egyéni interjú folyamatát világítja át.

Részletesen ismerteti a kezdéstől az interjú összegzéséig a legfontosabb feladatokat és a lehetséges lépéseket, s tanácsokat ad az egyes kellemetlen helyzetek elkerülésére. Leírja azt is, hogy a leendő munkavállalót milyen szempontok szerint találhatjuk alkalmasnak, illetve alkalmatlannak.

Az első fejezet további két tanulmánya történeti szemléletben mutatja be a munkaügy folyamatait: a munkaügyi/személyzeti szakemberek képzésének jellemzőit 1945–90 között, valamint a humán erőforrás menedzserek képzésének néhány aspektusát. Közülük az első tanulmány a szocialista korszak humánpolitikájának alapvető vonásait mutatja be. Bemutatja, hogy az egységes emberi erőforrás gazdálkodást politikai okokból mesterségesen kettéosztották: munkaügyi, ill. személyzeti területekre. A személyzeti politika körébe mindazokat a munkaköröket sorolták be, amelyek betöltésénél a hatalom sajátos érdekeit érvényesíteni kívánta. Az összes többi munkakör betöltését meghagyta a munkaügyi szabályozás keretei között. A szocialista korszak humánpolitikájának oktatása meglehetősen sok hibát rejtett magában. Túl sok oktatandó tárgyat, magas óraszámot, elhúzódó képzést és nem egységes szintű vizsgáztatást tervezett. A szerző megállapította, hogy az 1945–1990 közötti személyzeti/munkaügyi képzés politikai okok miatt messze elmaradt a nyugati HRM szakemberképzéstől. A másik tanulmány 1990-es évektől kezdődő változásokat mutatja be. A nyugati típusú HRM képzés rohamosan hódított az országban; épp ezért számos oktatási intézmény tantervében szerepelt már a humán erőforrással való gazdálkodás oktatása. A képzés szintje fokozatosan magasabb szintre helyeződött. Az egyetemi-főiskolai szint mutatja, hogy növekedett a szakma presztízse is. Az egyetemek szakmai tudományos háttere meglehetősen különböző, ebből adódott, hogy az HR oktatása is specializálódott az egyes oktatási intézményekben. A szerző a pécsi példával szemlélteti a szakember-képzés folyamatát. A folyamat mögöttes tartalmát a szerző tapasztalatai szerint egy olyan modellel lehet szemléltetni, amely egyesíti magában a Hanemann és a Cushway modelleket, azaz a HRM ismeretek törzsanyagát ismerteti. Gulyás László tanulmányában részletekbe menően ismerteti a Hanemann modellt, és felhívja a figyelmet arra a hiányosságra, hogy nem teljes mértékben ábrázolja a „lehetséges HR tevékenységeket". Cushway modelljét a hiba korrigálására kívánta beemelni a Hanemann modellbe a tanulmány írója, hiszen ez a modell már tartalmazza a szervezeti kultúra kérdésköreit is. A modellt elfogadva a tanulmány megállapítja, hogy *„a HRM feladata egy szervezeten belül az, hogy segítségével meghatározzák az üzleti célokhoz szükséges képzettségi és összetételű munkaerőigényeket és hatékony alkalmazásuk körülményeit."* Az értékelés végén meghatározásra kerül az az ismeretanyag, ami a humán erőforrás menedzserek törzsanyagának tekinthető.

A kötet második fejezete a munkaerőpiac viszonylatában értekezik. Elsőként a munkanélküliség kezelésének nemzetközi és magyarországi tendenciáiról olvashatunk. Ahogy a kötet címében már utalás történt (Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd!), Gulyás László meg kívánja vizsgálni a Nyugat-Európai országok munkaerőpiacát, és azon modelleket gondolja átvételre javasolni, amelyek a hazai viszonyok között életképesnek bizonyulhatnak. A munkanélküliség fogalmának meghatározásakor Bánfalvy (1997) definícióját vette alapul. „Munkanélküliségről a kapitalizmus óta beszélhetünk. Ezért munkanélkülinek tekinthető az a bérmunkás, aki szándéka ellenére nem dolgozhat, és így nem jut munkabérhez." A tanulmány 1970-től napjainkig elemzi a munkanélküliség kérdését. A szakirodalom a munkanélküliség kezelésére három lehetséges modellt különböztet meg. Az amerikai modellben a költségeket a munkavállaló, a japán modellben a munkáltató és a nyugat-európai modellben az állam fizeti meg; de ez a modell Nyugat-Európán belül számos alternatívát mutat be. A jóléti államok terheik csökkentésére – a munkanélküliség enyhítésére kidolgoztak jó pár olyan újítást, amelyekkel munkahelyeket tudtak megmenteni. A Németországban kidolgozott modell a munkaidő-csökkentés, vagy a staféta-rendszer;

a dán megoldás a rotációs munkanélküliség; Svájc a dán modellt vette át, és alkalmazza is, valamint kísérletet tettek a német stafétarendszer bevezetésére is. Franciaország a megoldást a társadalombiztosítási járulék csökkentésében látta. A közös jellemzője a modelleknek annak belátása, hogy a munkanélküliség teljesen nem szüntethető meg, de törekednek a minimumra csökkenteni a munkából kiesettek számát.

Magyarországon a probléma kezelése a tervidőszak után éleződött ki. A szocialista gazdaságelmélet ugyanis a teljes foglalkoztatottság állapotában látta a gazdaság jövőjét, ezért megjelent az ún. „kapun belüli munkanélküliség". A politikai rendszerváltás a munkanélküliség rohamos növekedésével járt együtt. A nyugat-európai modellt szem előtt tartva a magyar állam feladatának tekintette a munkájukat elvesztettekről való gondoskodást, aktív és passzív eszközök alkalmazásával. A tanulmányban az aktív eszközökre konkrét példát is hoz a szerző, amely a szegedi „Újra Dolgozom Program"-ot mutatja be. Megállapítható, hogy ezen kezdeményezések – más országok modelljeinek adaptációi – sikeresek az országban, de megvalósulásukhoz elengedhetetlen a civil mozgalmak segítsége. A magyar munkaerőpiacra a kormányintézkedéseken kívül számos makrogazdasági folyamat is hatással van. Egyik ilyen tényező az Európai Unió folyamatosan bővülő köre; Szlovákia csatlakozásával megnyílt a szlovák állampolgárok számára Magyarország munkaerőpiaca. Az *Impact of EU-joining on Slovak and Hungarian labour market* c. tanulmányban a szerző megállapítja, hogy a munkaerő szabad áramlásával nyitottá vált a szlovákok számára a magyar piac. A tanulmány írásakor több mint 30 000 szlovák munkavállaló dolgozik a hazai vállalatokban, legtöbbjük magyar kisebbség, akik úgymond „hazajönnek" dolgozni. De a nyitottá vált piac a magyar oldal mozgását is eredményezte. Borsod térségéből a Királyhelmeci ipari park vonzza a dolgozni vágyókat. A térség munkanélküliségi rátája 2005-ben 16,5%, míg Dél-alföldi térségé 11,2%. A *Regional disparities of Hungarian labour market 1990–2005* c. tanulmányában rávilágít a szerző a regionális különbségekre: a munkanélküliségi rátát a régiókat tekintve 1991-től követi nyomon. A kép nagyon változó, a megyei adatokkal árnyalva az eltérések még magasabbak. (Az ország munkanélküliségi rátája 2005-ben 9,4%, Pest megyében 4,2%, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 18,6% volt.) A szerző véleménye szerint az országban jelen lévő regionális különbségek pár gyorsan fejlődő, városokat/térségeket összekötő tengely hatására kimozdulhatnak a mostani állapotukból, de ez csak néhány térségre érvényes. A földrajzi közelség meghatározóvá válik a jövőben: a Budapest-Bécs, valamint a Balaton térsége számíthat csökkenő számú munkanélküliekre. A munkaerő képzése (átképzés és továbbképzés), nagyfokú mobilitása segítene a munkanélküliség kezelésében.

A *Folyamatok és tendenciák néhány Európai uniós ország munkaerőpiacán* c. tanulmány öt ország munkaerőpiacának jellemzőit mutatja be. A tanulmány elsőként a német munkaerőpiacot mutatja be 1998 és 2004 között. A statisztikai adatok tükrében a 8 % körül ingadozó (1999 8,4%, 2001 7,2%) munkanélküliségi ráta nem tűnik soknak az EU más tagországhoz viszonyítva (Spanyolország 2001-ben 11,4%), de hozzá kell tenni, hogy ez a 8% 2002-ben 4,7 millió német munkavállalót jelent. A politika épp ezért a munkanélküliség elleni küzdelmet helyezte előtérbe. A tanulmány azokat a lépéseket veszi sorra, amelyeket Schröder kancellár a hat év alatt foganatosított. A javaslatok és programsorozatok nem váltották be a hozzá fűzött reményeket. A tanulmány második részében a francia jellemzőkre tér ki Gulyás László. A munkanélküliség ellen Franciaország több modell bevezetésével kívánt harcolni, a munkaidő csökkentése – a 35 órás munkahét – elsőként a francia tartományokban valósult meg. A szakszervezetek már az 1970-es években kiadták a „jelszót" (ahogy a szerző fogalmaz): „Kevesebbet dolgozni, hogy jobban éljünk!" 1995-ben kezdődött Alain Juppé miniszterelnök kezdeményezésével – a későbbi francia modell alapjául szolgáló – társadalombiztosítási hozzájárulások csökkentésének tervezete.

Az Európai Közösségek „fekete bárány”a-ként emlegetett országa, Görögország nemcsak a legszegényebb, de a legtöbb munkanélkülivel bíró ország volt az EK-ban. Csatlakozásakor 7,5%-os munkanélküliségi rátája a Közösségen belül elfogadható mértékű volt. A munkanélküliségi ráta a csatlakozás után a szigorú gazdaságpolitikát követően csökkenni, látszott, de ez csupán átmeneti állapotnak volt betudható, 1990 után a kezdeti 7%-ról 1999-re már 10% feletti (11,1%) volt a ráta. A tanulmány felhívja arra is a figyelmünket, hogy a görög munkanélküliség sokkal magasabb lenne, ha megszüntetnék a görög állam „gigantizmusát” (a kutatók ez alatt a fogalom alatt két dolgot értenek: egyrészt az állam a legnagyobb munkaadó és a legnagyobb vállalkozó; másrészt létezik egy komoly túlfoglalkoztatottság az állami szektorban). Az EU munkaerőpiacának bemutatására szolgáló cikkek negyedik része a spanyol jellemzők elemzése. Spanyolországban a munkanélküliségi ráta gyorsan és nagy ütemben növekedett. A tanulmány 1960-tól vizsgálódik, ekkor még 2,8%-os volt a ráta, amely 1980-ra 11,7%, 1990-re 16,2%, 1996-ban 22,2% – ekkor érte el „maximumát” – ettől az évtől kezdődően csökkenő ütemet figyelhetünk meg. A tanulmányból kiderül, hogy a spanyol munkanélküliség az 1975-ös rendszerváltás után növekedett meg drasztikus mértékben. 1997 óta a kormányprogramok hatására látványos a csökkenés, de még így is az Uniós átlag feletti az arány. A cikksorozat utolsó eleme a holland munkaerőpiac jellemzőinek elemzése. Hollandia a jóléti állam mintapéldájaként szerepelt egészen az 1980-as évekig, amikor is a gazdasági válság hatásait már a holland kormány sem tudta kiküszöbölni, így korrekcióra kényszerült a jogokat és juttatásokat illetően. Ennek eredményeként a munkanélküliségi ráta is megemelkedett. Megnőtt a szociális segélyekből élők aránya, de ezzel párhuzamosan a költségvetés hiánya is fokozatosan növekedett. A megszorító gazdaságpolitika eredménye az lett Hollandiában, hogy stabilizálódott az ország; növekedett a gazdasági aktivitás, és csökkent a munkanélküliségi ráta az 1990-es évek elejétől kezdődően.

Gulyás László kutatásainak harmadik témakörébe sorolva találkozunk olyan tanulmányokkal, melyben egy-egy ország munkaerőpiacának rugalmasságát vizsgálja. Francia példát mutat be a *Villepin kísérletei a francia munkaerőpiac rugalmasítására* írt cikkében. A munkaerőpiac rugalmasságát az a tényező szabályozza, hogy milyen feltételek mellett és mennyi idő alatt lehet elbocsátani az inkompetens munkást. Egy versenyképes gazdaságban, ahol rugalmas a munkaerőpiac, a munkaadó azonnal menesztheti a rosszul teljesítő munkavállalót. A francia „Első Alkalmazási Szerződés” célja az volt, hogy növelje a francia munkaerőpiac rugalmasságát. Ezt úgy kívánta elérni, hogy a friss diplomás munkavállalók védettségét jelentős mértékben csökkentette, de a társadalmi nyomás hatására a kormány ezt az intézkedést visszavonta. A versenyképesség javításához szükséges lenne a szociális intézkedésekkel való szembefordulás, de a társadalom számára a szociális biztonság elsődleges a mai változó világban. Ezen kettőség feloldása a mai kormányok fontos feladata.

A munkavállalónak a munkabéren felül nyújtható juttatásokat nevezi a szakirodalom cafeteriának, cafeteria-rendszernek. A *Some experiencies of cafeteria-system in South-Hungary region* c. tanulmányban Gulyás László részletezi, hogy milyen juttatásokat is jelent a cafeteria rendszer, valamint vizsgálja, hogy a déli országrész négy nagyvállalatában milyen egyéb juttatásokat vehetnek a munkavállalók igénybe. A vizsgált négy vállalat: a Zwack Rt (Kecskemét), Invitel (Szeged), UNILEVER (Röszke) és Körös Volán (Békéscsaba). A létező 66 juttatás közül a legtöbbet az Invitel ajánlja a dolgozóinak (11-et), a megszokott étkezési jegyen és internet fizetési támogatáson felül baleset és életbiztosítást, valamin wellness szolgáltatásokat és színházjegyeket is szolgáltat a munkavállalóinak.

A munkabéren felüli juttatások bemutatása után a szerző foglalkozott a *Szegedi TESCO menedzsment fejlesztésével és tréningjeivel*. A TESCO az egyik legrégibb és legnagyobb

szupermarket lánc a világon, a munkavállalók tekintetében igen nagy foglalkoztató. A tréningek és a menedzserek fejlesztése a vállalaton belül különválik. A tréningeket az ún. „piros pólós” munkásoknak szervezik, a fejlesztéseket a „kék pólós” menedzsereknek, vagy magasabb beosztású dolgozóknak. A „piros pólós” munkások több tréningen is átesnek: első nap tréning, egészségügyi, több készséget átfogó, targoncakezelői tréning, stb. A vezetőképzés három fajtáját lehet megkülönböztetni a TESCO-nál: „core skills” program, amelyet elsősorban Angliában alkalmaznak, 14 lépésből áll; Európa nyertesei program, melyben a vezetői készségeket sajátítják el; és az Excell program, amelynek mottója: Válaszd ki a legjobbat és a jövőben fejlessz top-menedzsereket! A piros pólós dolgozók alkotják a TESCO munkavállalóinak 90 %-át, mégis a felső (felsőbb) vezetők programjai kidolgozottabbak, hosszabb időszakot igényel megvalósításuk, és lényesen többet keresnek, mint az egyszerű dolgozók. A szerző szerint harmonizálni kellene a tréningeket a munkások teljesítményével, és egy pontozásos rendszert, esetlegesen jutalmazásokat bevezetni.

A szerző a *Sustainable growth in the labour market, european attempts for reducting unemployment* című tanulmányában ismerteti azokat a trendeket, amelyek hatással voltak a munkanélküliség csökkentésére. Ahogy már a második fejezetben olvashattuk, a munkanélküliség csökkentését megállította a munkaidő csökkentése, a munkaidő atipikussá válása (gyakoribb a részmunkaidő), a munkaidő-megosztás (ahogyan a dán példa már bemutatta). Rugalmas munkaerőpiac esetén az új eszközök és technikák alkalmazásával a munkanélküliség tartósan csökkenthető.

Egészében véve a kötet tanulmányai érdekes bepillantást adnak az HR szakmai rendszerébe, a hazai és nemzetközi aktuális kérdéseibe. Nyilvánvaló, hogy a tanulmányok megírása óta eltelt évek alatt számos gazdasági környezeti elem megváltozott: megugrott a munkanélküliségi ráta, csökkent a GDP, komoly pénzügyi válságba kerültek egyes országok stb. Mindez még fontosabbá teheti a Gulyás László által javasolt és bemutatott múltbeli, máshol már használt megoldási elképzeléseket, felvetve azok lehetséges adaptációját.

Horeczki Réka